

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

1851 LONDRA ULUSLARARASI SERGİSİ'NE OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NUN KATILIMI

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Nilgün ÖZİLHAN

Ankara-2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

1851 LONDRA ULUSLARARASI SERGİSİ'NE OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NUN KATILIMI

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Nilgün ÖZİLHAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Bekir KOÇ

Ankara-2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

Nilgün ÖZİLHAN

1851 LONDRA ULUSLARARASI SERGİSİ'NE OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NUN KATILIMI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bekir KOÇ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu

Prof. Dr. Bekir Koç

Prof. Dr. Selda Kılıç

.....

.....

İmzası

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi... 09.01.2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

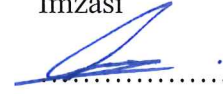
Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...13./...1./2020)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Nilgün ÖZİLHAN

İmzası

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....iv

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA AVRUPADAKİ GELİŞMELERE GENEL BİR

BAKIŞ 1

a- Sanayi Devrimi.....1

b- Fransız Devrimi 12

c- Napoleon ve Avrupa.....15

d- Viyana Kongresi.....20

e- 1830 İhtilalleri 24

f- 1848 İhtilalleri 27

II. BÖLÜM

XIX . YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU 31

a- Siyasi Yapı ve Yönetim.....31

1- Yenileşme Hareketleri ve Padişahlık Makamı 33

1.1- III. Selim Dönemi (1789-1807).....33

1.2- Sultan II. Mahmud Dönemi (1808–1839) 37

1.3- Yeni Bir İdari Kadronun Teşkili ve Tercüme Odası (1833).....42

1.4- Bakanlıkların Kurulması 44

1.5- Meclis-i Hass-ı Vükela'nın Kurulması.....46

1.6- Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye.....47

1.7- Tanzimat Dönemi 51

2- Tanzimat Fermanı Sonrası Bürokratik Yapı ve Yenileşme Hareketleri.....53

2.1-	Sosyal Alanda Gerçekleştirilen Faaliyetler	54
2.2-	Eğitim Alanında Gerçekleştirilen Faaliyetler.....	56
2.3-	Tarım Alanında Gerçekleştirilen Faaliyetler.....	57
b-	Maliye ve Ticaret.....	61
1-	Maliye	61
2-	Ticaret	64
3-	Ticaret Nezareti'nin Kuruluşu ve Birimleri.....	69
4-	Mali Reformlar	72
4.1-	Maliye Nezareti'nin Yeniden Yapılanması.....	75
4.2-	Vergilendirmede Yapılan Düzenlemeler.....	76
4.3-	Bankacılık Sistemine Geçiş.....	79
c-	Sanayi ve Sanayileşme Çalışmaları.....	83
d-	Hukuki Yapı ve Yapılan İslahatlar	91
1-	1846 Ticaret Kanunu ve Ticaret Mahkemeleri.....	91
e-	Diplomasi	93
1-	Osmanlı Diplomasi Anlayışında Gelişim.....	93
2-	Osmanlı-İngiliz İlişkileri	98

III. BÖLÜM

1851 LONDRA ULUSLARARASI SERGİSİ VE OSMANLI		
İMPARATORLUĞU'NUN KATILIMI	109	
a-	Serginin Tarihçesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sergide Yer Alması	109
b-	Osmanlı İmparatorluğu'nun Sergi Algısı	141
c-	Osmanlı İmparatorluğu'nun Sergideki Temsili.....	144
d-	Gazetelerdeki Yansımalar.....	157
1-	Osmanlı Gazeteleri	157

1.1-Takvim-i Vekayi	157
1.2-Ceride-i Havadis.....	159
2- İngiliz Gazeteleri	171
2.1- The Times Gazetesi.....	171
SONUÇ	199
KAYNAKÇA.....	208
ÖZET	220
ABSTRACT	222
EKLER	224

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl, Aydınlanma, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi'nin şekillendirdiği büyük değişimlerin yüzyılıdır. Modern dönemin simgesi olan buhar makinesinin her alanda kullanılmaya başlanması, Avrupa'da devrim niteliğinde gelişmelere yol açmıştır. El emeği ve atölyeler yerini, makine gücüyle seri üretim yapan fabrikalara bırakmış; üretim yerel ve ulusal olmaktan çıkıp, uluslararası piyasalara yönelmiştir. Ulaşım olanaklarının gelişmesi ve üretimdeki artış, ülkelerin kendi potansiyellerini sergileme ve yeni pazarlar bulma konusunda daha fazla çaba sarf etmelerine neden olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de düzenlenen ilk dünya uluslararası sergisini de bu sürecin bir parçası olarak görmek mümkündür. Söz edilen organizasyonun ardından yaygınlaşma eğilimine giren sergi anlayışı ile hem yeni teknolojiler ve geleneksel/yerli üretimler daha görünür hale gelmiş, hem de söz konusu faaliyet uluslararası alanda büyük bir etkileşime zemin hazırlamıştır.

Tezimizin ana konusunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun da katılım sağladığı 1851 Londra Sergisi oluşturmaktadır. Birinci Bölümde, XIX. yüzyıl Avrupa'sı ve Sanayi Devrimi ile değişen süreçler ve yapılara değinilmiş, böylece, sanayi sergilerinin yaygınlaşma sürecinin arka planı incelenmeye çalışılmıştır. İkinci Bölümde, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı ve Avrupa'da yaşanan süreçlerden nasıl etkilendiği, ilk bölümle karşılaştırma yapmak ve bağ kurmak amacıyla, incelenmiştir. Bu bölüm içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan modernleşme çabaları da yer almaktadır. Üçüncü Bölümde, 1851 yılında düzenlenen ilk uluslararası serginin yapısı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hangi düzeyde katılım sağladığı dönemin gazetelerinde çıkan haberlerden de yola çıkılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İki yıldan fazla süren bir çalışmanın sonucu olan bu tezin hazırlık süreci boyunca yol gösterici tavırlarıyla eksiklerimi görmemi sağlayan, bir danışmandan çok daha fazla ilgilenerken tez konusunun belirlenmesinde, içeriğinin şekillenmesinde engin

bilgilerini ve kıymetli emeğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Bekir KOÇ'a büyük minnet borçlu olduğumu belirtir kendisine sonsuz şükranlarımı ve saygılarımı sunmak isterim. Diğer yandan bu yoğun çalışma sürecinde bana destek olan aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

I.BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA AVRUPADAKİ GELİŞMELERE GENEL BİR BAKIŞ

a- Sanayi Devrimi

Merkantalizm ya da dışsatımı güçlendirmek ve devletin kasalarında altın ve gümüş biriktirmek için serbest ticareti kısıtlayan devlet denetiminde bir ekonomi düşüncesi, çağdaş Avrupa hükümetlerinin egemen ekonomik kuramını ve ekonomik politikalarının temelini oluşturmuştur.¹ XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'da tarıma dayanan ekonomik bir yaşam ve toprağı elinde bulunduran güçlü bir aristokrasi ve kilise bulunmakta idi. Köylüler toprak mülkiyeti olmayan gruba oluşturmaktaydı ve soyluların bir nevi köleleriydi. Nüfusun büyük bir kısmı kırsal kesimde yaşıyor ve tarımla uğraşıyordu.

XVIII. yüzyılda, Büyük Britanya'da görülen olağanüstü teknolojik gelişmeler özellikle dokumacılık ile ilgili iş alanlarında odaklanmış,² dokuma, 1785'ten sonra buhar makinesinin bağımsız bir güç kaynağı olarak uygulandığı mekanik güçlü bir dokuma tezgâhıyla en sonunda makineleştirilmiştir.³ Makineleşme tekstil üretimde verimliliği artırmış el dokuma tezgâhların yerini doğal olarak dokuma makineleri almaya başlamıştır. Makineleşmenin giderek dönüşüme uğrattığı İngiliz pamuklu imalatı, Sanayi Devrimi'ne öncülük etmiş ve diğer sanayileri de peşinden sürüklemiştir. Pamuklu giysiler hızla popülerleşip yaygınlaşmış ve yoksulların daha yeterli şekilde giyinmelerine olanak sağlamıştır. Çünkü pamuklu kumaş daha kolay temizlenebilmekte, yünden ve başka malzemelerden de daha ucuza temin edilebilmekteydi.

---

¹ James E. McClellan III-Harold Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2016, s.334.

² William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s.591.

³ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, s.332.

XIX. yüzyılda gerçekleştirilen köklü değişiklikler, varolan üretim tarzlarına yansımının yanında önceden mevcut olmayan yeni üretim dalları ve ürünlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Pamuklu imalatçısı, Britanya’da sanayi toplumunun taşsız kralı haline gelmiş, kendisini zenginleştirirken Britanya’nın ününü de pekiştiren başarılı müteşebbis timsali olarak saygı görür olmuştur. 1789-1850 yılları arasında Britanya’da ithal edilen ham pamuk miktarı elli kattan fazla artarak, yıllık 5 milyon kilodan 267 milyon kiloya çıkmıştır (bu pamuğun çoğu, Birleşik Devletler’in güneyindeki plantasyon kölelerince toplanıyordu). Aynı dönemde, Britanya’nın yıllık pamuklu tekstil üretimi 37 milyon metreden 1.851 milyar metreye çıkmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca, pamuklu ürünler Britanya’nın tüm ihracatının yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı.⁴

Britanya tekstil sanayisinde eğirme (pamuk, keten, ipek gibi lifli malzemeleri ipliğe dönüştürme işlemi), XVIII. yüzyılın son dönemlerinde gitgide makineleşmişti. Motorlu dokuma tezgâhlarının ve motorlu örme işlemlerinin (ipliklerin dokunarak bez ya da kumaş haline getirilmesi işleminin) kullanıma girmesi, tam makineleşmiş üretimin önündeki son engeli kaldırmıştı. İngiltere’nin 1833 yılında 2.400 olan motorlu tezgâhlarının sayısı 1850 yılında 224.000’e yükseldi.⁵ Diğer taraftan tarım yöntemlerindeki sayısız gelişmeler, alınan ürünleri olağanüstü ölçüde artırmış; bu tekniklerin başında (1840’lardan itibaren geliştirilen) gübreleme teknikleri ve daha dikkatle ve özenle seçilen tohumlama teknikleri gelmiştir.⁶ Patates ve şeker pancarı, 1830’lu ve 1840’lı yıllarda çarpıcı derecede artmış,⁷ Avrupa’da 1851’den sonra ise dev ekonomik bir sıçrama dönemine girilmiştir. Avrupa’da patates ve mısırın üretimi en önemli adım olmuştur ve sanayi devriminin ilk evrelerinde patates, özellikle önemlidir.

---

⁴ John Merriman, **Rönesans’tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul 2018, ss.577-591.

⁵ John Merriman, **a.g.e.**, s.578.

⁶ William H. McNeill, **Avrupa Tarihinin Oluşumu**, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2011, s.174.

⁷ John Merriman, **a.g.e.**, s.570.

Çünkü kuzey-batı Avrupa'nın iklim şartlarına (ve özellikle de, tahıl üretimi için hiç de uygun olmayan kumlu topraklarında) patates üretimi, daha önce görülmediği kadar hektar başına dört kat fazla kalorili ürün vermektedir. Ancak, sanayi devriminin ilerlemesiyle birlikte, çiftçi hane halkının ürettiklerinden ya da köylü zanaatkârlarının ve el sanatları ustalarının geliştirdikleri eşya veya ürünlerden hem daha iyi, hem de daha ucuz bir şekilde artan çeşitlilikte şehir ürünleri pazara sürülmeye başlanmıştır.⁸ Bu nedenle el işçiliğine dayanan zanaatkâr ve geleneksel köy üretimi kaybolmaya başlamıştır.

Endüstri devriminin ilk evresinde endüstri öncesi zanaatkârların ve ev işçilerinin sayısı ve önemi artmış, fabrikalarsa sadece kol gücüne ihtiyaç duyulduğu için fabrika sisteminin ilk evrelerinde büyük çapta işgücü sömürsü yaşanmıştır. Mesela pamuklu sanayinde kadın ve çocuklar ham pamuğu toplama, temizleme ve eğirme; erkeklerse dokuma işiyle meşgul olmuştur. Çivi yapımcıları ve diğer madeni eşya işçileri, genellikle evlerine bitişik barakalarda çalışmak durumunda kalmışlardır. Dönem itibariyle nüfusun onda biri yünlü dokuma sanayisi ile alakalı iş gücü oluşturmuştur.⁹ Batı Avrupa, sanayi toplumu olma özelliğini özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında sanayi devriminin ardından kazanmaya başlamıştır. Yeni buluşların üretime uygulanması endüstriyel gelişimi sağlamış ve Avrupa'da sermaye birikimi oluşmuştur. Tarım işçileri XIX. yüzyılda fabrikada çalışan işçi sınıfına dönüşmüş, kırsal çiftçiden kentli fabrika işçisine, aile içi üretim siteminden ise fabrika sistemine geçiş yaşanmıştır. Tarihsel endüstrileşme süreci ya da yaygın olarak bilinen adıyla Endüstri Devrimi insanların öncelikli işleri olan tarımdan mal üretiminin fabrikalarda mekanizasyonuna doğru bir kaymayı içermiştir. Endüstrileşme, ciddi şekilde artan enerji tüketimiyle birlikte geleneksel topluma yalnızca çeki düzen vermekle kalmamış, endüstriyel

---

⁸ William H. McNeill, **Avrupa Tarihinin ...**, s.175.

⁹ Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılâbı**, Doç. Dr. Tevfik Güran (çev), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.12.

retimim temel ekonomik etkinlik olduğu yeni tür bir toplum yaratmıştır. İşçilik verimi 1830 ve 1850 arasında iki kat artmış, demir üretimi 1830'da 700 bin ton iken 1860'ta 4 milyon tona çıkmış, kömür üretimi 1830'daki 24 milyon tonluk değerinden 1870'te 110 milyon tona yükselmiştir. İngiltere'deki kentsel nüfus oranı 1850'de ilk kez %50'yi geçmiştir. Endüstri Devrimiyle ortaya çıkan yeni fabrika sistemi, giderek makinelerin, ücretli işçiliğin ve işçileri yöneten gzetmenlerle ilgili katı kuralların yer aldığı bir düzenlemeyi kullanan merkezi ve standartlaştırılmış üretimi içermeye başlamıştır.¹⁰ Sanayi işçisinin bir eşyayı tamamiyle yapması nadir hale gelmiştir. İşçi artık uzun bir dizi işlemler zincirinde belirli bir görevi yerine getirerek üretim süreci içindeki fonksiyonunu icra eder olmuştur. Buna karşılık sanayi öncesi bir ekonomide işçi, genel olarak çeşitli mesleklerde hatta farklı sanayilerde faliyet göstermiştir.¹¹ Eski retim sistemleri tamamen değişerek üretim makineleri, üretilen mallar ve hatta işçiler bile standartlaşmıştır. Zanaatkr nüfusların önem arzettiği her yerde ucuz Avrupa rnleri, sosyal yapıları alt üst etmiştir.¹² Fabrikalardan mallar, yalnızca Batı dünyasındaki küçük zanaatları değil, fakat aynı zamanda öteki toplumlardaki ve başka uygarlıklardaki el zanaatlarını da silip süpüren bir sel gibi akmaya başlamıştır.¹³

Avrupa'da bu dönemde yaşanan önemli bir değişim de ülkeler arası ve ülkelerin kendi içinde yaşanan g hareketleridir. Nüfustaki artışın ve tarımsal temeldeki genişlemenin yanı sıra, ulaşım alanında kaydedilen dikkate değer ilerlemeler de Sanayi Devrimi'ne bağlı dönüşümlere katkı yapmıştır.¹⁴ Endüstri Devrimi, geleneksel tarım ve ticarettten uzaklaşılarak üretimim mekanizasyonu, fabrika düzeninin karmaşıklaşması ve endüstriyel üretimi desteklemek için küresel pazarlama sistemlerinin geliştirilmesi

---

¹⁰ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, ss.321-335.

¹¹ Phyllis Deane, **a.g.e.**, ss.12-13.

¹² William H. McNeill, **Avrupa Tarihinin ...**, s.178.

¹³ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.594.

¹⁴ John Merriman, **a.g.e.**, s.570.

yönünde bir nüfus hareketi getirmiştir.¹⁵ Avrupa'dan Amerika'ya yaşanan göç hareketi ile milyonlarca çiftçi Kuzey Amerika'nın büyük bir bölümünde ve Güney Amerika'nın ise bazı bölümlerinde kolonileşmenin öncüsü olmuştur. Böylece XIX. yüzyılın sona erdiği tarihlerde, enlemesine tüm Kuzey Amerika kıtası, Batı uygarlığının toplumsal dünyası içine sağlam bir biçimde çekilmiştir. Ülkeler arası göç hareketinin hedef noktası olan Amerika sahip olduğu geniş coğrafyada, insan gücüne ihtiyaç duymakta ve bu potansiyeli İngiliz adaları ve Almanya'dan temin edilmektedir. Çünkü söz konusu bölgelerde nüfusta yaşanan artış göç hareketlerinin başlamasını tetiklemiş, Rus köylüleri de benzer bir yayılmayı doğuya ve güneye doğru yapmış ve Batı uygarlığı koloni sistemi neredeyse tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Çünkü Amerika'nın batıya yayılması ile Rusya'nın doğuya doğru yayılması, 1867'de (bir satın alma işlemiyle Çar'ın egemenliğinden Birleşik Devletler egemenliğine geçen) Alaska'da aynı noktada birleşmiştir.¹⁶

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Sanayi Devrimi, Batı Avrupa'yı Güney ya da Doğu Avrupa'daki ülkelerden daha fazla etkilemiştir. Dahası bir devlet içindeki bazı bölgeler bile imalat ekonomisine doğru önemli değişimler geçirmiştir: İspanya'da Kastilya değil Katalonya; Alman devletlerinde Prusya değil Ruhr ve Renanya; Güney İtalya ve Sicilya değil Kuzey İtalya'da Piyemonte ve Lombardiya.¹⁷ Endüstri Devrimi Avrupa'yı etkisi altına almakla kalmamış Balkanlardan Uzakdoğu'ya kadar tüm dünyada olumlu ya da olumsuz etkisini hissettirmeye başlamıştır. Hobsbawm devrimin etki alanı için şunları söylemektedir; bu bölge devrimden belli bir dereceye kadar doğrudan etkilenmiş, tarihler bakımından birbirinden çok uzak ya da yalıtık (örneğin İberik Yarımadası, İsveç ve Yunanistan gibi) ülkeleri; devrimci kuşağın siyasi bakımdan yıkıcı toplumsal tabakalarına sahip olamayacak kadar geri (örneğin Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu

---

¹⁵ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, s.323.

¹⁶ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, ss.588-589.

¹⁷ John Merriman, **a.g.e.**, s.575.

gibi) ülkeleri ama aynı zamanda çoktan endüstrileşmiş, siyaset oyununun zaten farklı kurallara göre oynandığı İngiltere ve Belçika gibi ülkeleri içermekteydi.¹⁸

Genellikle Endüstri Devriminin bir sonucu olarak, yaşamın teknik, ekonomik, politik ve toplumsal temelleri son 200 yıl içinde hemen her yerde değişmeye başlamıştır.¹⁹ Bilimsel ilerlemeler neticesinde meydana gelen buluşların üretim tekniklerine uygulanması sonucu Batı Avrupa’da makineleşmiş endüstri devri başlamış²⁰, 1780’lerde İngiltere’de başlayan endüstrileşme hareketinde farklı alanlar arasında birbirini tetikleyen etkileşimler olmuştur. Demiryolu taşımacılığının gelişmesiyle bağlantılı olarak demir üretimi de artmış ve İngiltere’de demir çağı başlamıştır. Endüstrileşme, süreci karakterize eden önemli ulusal ve bölgesel farklılıklara rağmen her defasında öncelikli olarak demir, tekstil, demiryolu ve daha sonra elektrifikasyonla başlamıştır.²¹ Dönemin simgeleri demir, buhar ve kömür olmuş, endüstri devriminin ilk periodunda bu üçünün birleşmesi sonucu, dikkat çekici siyasi, ekonomik ve sosyal sonuçlarıyla birlikte “demiryolu çağı” başlamıştır. Kömür demiryolundaki araçlara güç sağlarken, demiryolları da kömürü daha önceden götürülemeyen yerlere ulaştırmıştır. Bu sayede, Avrupa’da kömürle çalışan makineleri içeren fabrikalar büyümekle kalmamış ülkelerin en uzak yerlerine kadar yayılmıştır”.²²

Demiryolu kara taşımacılığına yeni bir ivme katarken, okyanus gemiciliği alanındaki gelişmeler, çelik teknelerin ve buhar gücüyle çalışan pervanelerin, tahta tekne ve yelkenlilerin yerini almasına zemin sunan bir çağ²³ oluşmuştur. Demirin eritilmesinde kömürün kullanılması yöntemi XVIII. yüzyıla kadar kullanılmadığı için hem demirin eritilmesinde hem de ısınma, aydınlanma ve birçok alanda odun

---

¹⁸ Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı 1848-1875**, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2017, s.23.

¹⁹ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, s.323.

²⁰ Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s.184.

²¹ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, s.389.

²² Oral Sander, **a.g.e.**, s.211.

²³ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.592.

kullanılmaya devam etmiştir. 1709’da demirci ustası Quaker Abraham Darby yüksek fırında kok kömürü kullanmayı başarmış ama bu yeni süreç yüzyılın ortalarına kadar yaygınlaşmamıştır. 1784’te İngiliz mucit Henry Cort, kömür kullanılarak piki dövme (işlenmiş) demire dönüştürmek için eriyiğin karıştırılmasını içeren ve üretkenliği artıran “karıştırma” sürecini geliştirmiştir.²⁴ XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İngiltere yılda yarım milyon tonluk kömür üretimiyle, tüm dünya devletlerinin ürettiğinin beş katına sahiptir, zengin kömür kaynaklarının bulunması, İngiltere’ye öteki devletler üzerinde ekonomik üstünlük kazandırmış ve belki başka alanlarda da gelişmesinin temeli olmuştur.²⁵ Yaşanan bu teknolojik gelişme sonrası İngiltere keresteye olan bağımlılığından kurtularak hızlı bir demir üretim aşamasına geçiş yapmıştır. Britanya’nın demir üretimi XVIII. yüzyıl boyunca yılda 25.000 tondan az olan düzeyinin on katına ulaşmıştır.²⁶ Kok kömürü, yakıtın hem demir ve çelik dökümünde kullanılmasına izin verdiği, hem de böylelikle Avrupa’yı bu süreçte daha önceki mangal/odun kömürüne bağımlı olmaktan kurtardığı için özellikle önemlidir.²⁷

XVIII. yüzyıl İngiliz ekonomisinde ticaret ve sanayi önemli sektörler olmakla birlikte, temel ekonomik faaliyet olan tarıma bağımlıydı. Toprak vergisi XVIII. yüzyıl boyunca hükümet gelirlerinin geleneksel kaynağıydı ve İngiltere’de tarım inkılâbı ilk sanayi inkılâbının etkinliğine dört şekilde katkı sağlamıştı; 1) büyüyen nüfusu ve özellikle kent merkezlerindeki nüfusu beslemiş, 2) İngiliz sanayi mamüllerine yönelik satınalma oranını arttırmış, 3) sanayileşmeyi finanse etmiş ve büyük bir savaş döneminde bunu sürdürmek için gerekli sermayenin büyük bir kısmını sağlamış ve 4) sanayide istihdam edilecek emek fazlasını serbest bırakmıştır.²⁸

---

²⁴ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, ss.325-327.

²⁵ Oral Sander, **a.g.e.**, s.210.

²⁶ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, s.327.

²⁷ William H. McNeill, **Avrupa Tarihinin ...**, s.174.

²⁸ Phyllis Deane, **a.g.e.**, ss.15-45.

İngiliz tarımını da başka her yerden önce dönüştürmeye başlayarak, Britanya'da artan nüfusu beslemiş Britanya'nın su taşımacılığına yakın konumda kömür ve demir cevheri kaynaklarına sahip olması dolayısıyla ham maddelerin fabrikalara görece kolay taşınması mümkün olmuştur. Diğer taraftan Britanya'nın kısmen zengin sömürge ticareti üzerine inşa ettiği ticari hâkimiyette imalata yatırılmak üzere sermaye sağlamıştır.²⁹ Uzak yerlerden hammaddelerin sağlanması ve üretilen malların uzak pazarlara satılması, makinelerle yapılan kitlesel üretimin başarıya ulaşması bakımından yaşamsal bir önem taşımıştır.³⁰ Bu nedenle İngiltere için en önemli ekonomik atılım XVIII. yüzyılda gerçekleşen teknolojik yenilikler sayesinde olmuştur. Demir üretimi, iplik ve dokuma endüstrileri, madencilik ve ulaştırma hizmetlerinin hepsi yeni teknolojiler uygulanarak iyileştirilmiştir. İngiltere'de deniz aşırı ürün ticareti ile elde edilen gelir büyük bir sermaye birikimi sağlamış endüstrilerin ihtiyacı olan sermaye akışını sağlamak için özel bankalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Daha önceki mal komisyoncusu grupların ve sigorta aracılarının oluşturduğu London Stock Exchange (Londra Borsası) 1773'te açılmış ve borsa ilk menkul değerler listesini 1803'te işleme koymuştur. Diğer taraftan Richard Trevithick'in geliştirdiği daha küçük ama yüksek basınçlı buhar makinesi demiryolunda kullanılmaya başlanmış, 1814'te Britanya'lı mühendis George Stephenson ilk buharlı lokomotifini tanıtmıştır. İlk tren, 1820'de Kuzey İngiltere'de kömür taşımaya başlayan tren olsa da ilk yolcu treni, 1830'da Liverpool ile Manchester arasında hizmete girmiştir. Britanya'nın demiryolu yapımındaki artış 1840'larda tepe noktasına ulaşmış ve yalnızca 1847'de yapım halinde bulunan demiryolu uzunluğu yaklaşık 10.500 kilometreyi bulmuştur.³¹ Bu dönemde Britanya demiryolları tamamen şahsi yatırımlarla finanse edilmiştir. İlk başlarda bankalar, uzun vadeli yatırımlarda nispeten küçük bir rol oynamış bununla birlikte,

---

²⁹ John Merriman, **a.g.e.**, s.577.

³⁰ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.594.

³¹ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, ss.325-334.

hükümet erken gelişmiş bir bankacılık sistemini teşvik ederek, bu sistemin yüzyılın sonraki dönemlerinde daha büyük bir rol üstlenmesini sağlamıştır. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Londra ve Kuzeybatı Demiryolu'nun mal varlıklarının toplam değeri, Doğu Hindistan Şirketi'nin değerini geçmiştir. Bu durumun arkaplanını Britanya'da şirket kurmanın, kıta Avrupa'sındakine göre daha kolay olması sağlamaktadır; 1840'tan sonra Britanya'da insanlar, kaç kişi olursa olsun bir araya gelerek, sadece resmi kurumlarda tescilini yaptırıp şirket kurabilmektedir.³² Bu dönemde Amerika'daki özel girişim sektörü İngiltere ile boy ölçüşebilecek durumda bile değildir çünkü İngiltere'nin arka planda uzun bir zamana yayılan yavaş bir hazırlık süreci olmuştur. Londra para piyasası dünyanın en zengin ülkesinin milli kredi sisteminin merkezidir. Büyük hacimlere varan liman ticareti sayesinde tüm dünyanın kredi merkezi haline gelmiş ve Fransız savaşları ile durumları kötüleşen Amsterdam ve Paris'in yerini almıştır.³³

Demiryolu ulaşımının diğer bir alternatifi olan deniz ulaşımı da bu periyotta gelişme göstermiş ve su kanalları açılmıştır. Batı dünyasının toplam gemi tonajı, 1800 ile 1840 başları arasında iki katını geçmiştir; buharlılar çoktandır (1822) İngiltere ile Fransa'yı birbirine bağlamaktadır ve Tuna'yı bir boydan bir boya katetmeye başlamıştır.³⁴ Diğer bir ifadeyle, dönemin diğer önemli bir buluşu ise buhar makinesi olmuştur. Newcomen ve yardımcısı sıhhi tesisatçı John Cawley (ya da Calley) sezgi, deneme ve biraz da şansla atmosfer basıncının bir pistonu itebilmesi için buharı bir silindir içinde yoğunlaştırıp kısmi bir boşluk yaratma yöntemini bulmuştur. Zamanla makine kömür ocaklarında kullanılmış hatta geliştirilmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarında iki İngiliz sanatkâr, John Smeaton ve James Watt, Newcomen makinesini tümüyle farklı yaklaşımlar kullanarak iyileştirmiştir. Birmingham'lı üretici Matthew Boulton'ın ünlü

---

³² John Merriman, **a.g.e.**, ss.570-577.

³³ Phyllis Deane, **a.g.e.**, s.52.

³⁴ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2003, s. 187.

ortaklığıyla yapılıp satılan Watt makineleri geniş ölçüde benimsenmiş ve kısa süre içinde kömür madenciliği dışındaki endüstrilerde de kullanılmıştır. Watt makinelerinin fabrikalarda kullanılmaya başlaması kent merkezlerinde üretimin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Hatta buhar makinesi sayesinde ilk buharlı gemiler görülmeye ve yelkenli gemilerin yerini almaya başlamıştır. Buharlı gemi İngiliz Kraliyet Donanmasına düz dipli askeri gemi olarak 1823'te katılmış ve 1840'lar gibi erken tarihlerde Çin'deki afyon savaşlarında İngilizlerin galip gelmesini sağlamıştır. Bu tarihten sonra ise buharlı gemiler farklı kıtalardan tahılları Avrupa'ya taşımaya başlamıştır.³⁵

Ülkelerin nüfusu ekonomik büyümeye paralel şekilde artmıştır. Demiryolu ağında yaşanan gelişmeler nüfus artış oranını olumlu yönde etkilemiştir çünkü kıtlık ve buna bağlı yaşanan ölüm oranları demiryolu ağıyla güçlenen ülkelerde azalma göstermeye başlamıştır. Nüfusun böyle hızla artmasının temel nedeni, ölüm oranlarında düşüş görülmesi, ölüm oranlarının düşmesi ise, tıp alanında yaşanan gelişmelerin sonucudur. Buna ek olarak yiyecek kaynaklarının artması ve yaşam standartlarının iyileşmesi de etkilidir.³⁶ Birleşik Krallık'ın nüfusu, 1800-1850 arasında yaklaşık iki kat, 1750-1850 arasında üç kat artmıştır. Norveç, Danimarka, İsveç, Hollanda ve İtalya gibi diğer Avrupa devletlerinde de nüfus artmaya devam etmiştir. Bunun temel sebepleri arasında iyileşen yaşam şartları, gelişen tarımsal uygulamalar ve ulaşım olanaklarındaki artış olmuştur. Çünkü zaman içerisinde İngiltere'de başlayan endüstrileşme diğer ülkelere de yayılmaya başlamıştır. İlk etkilenen ülkeler Belçika, Almanya, Fransa ve Birleşik Devletler olmuştur. 1830 sonrası Belçika'daki buharlı makinelerin sayısı da artmış 1850lerde ülke endüstrileşmede epey yol katetmiştir. 1850'de küçük olmakla birlikte o dönemde çok büyük oranda endüstrileşmiş olan bu ülkede neredeyse 66.000

---

³⁵ James E. McClellan III-Harold Dorn, **a.g.e.**, ss.324-391.

³⁶ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.597.

beygir gücüne sahip 2300 makine bulunmakta ve yaklaşık 6 milyon ton (1830'dakinin yaklaşık üç katı) kömür üretimi yapılmaktadır.³⁷

Gerçekleşen buluşlarla ilerleyen teknoloji pratiğe geçirmede en iyi olan ülke ise Almanya olmuştur. Büyük ölçüde üstün eğitim sistemleri nedeniyle Almanlar ilerlemede öncülüğü sürdürmüşler ve Almanya kuram ile uygulama bağlantısının süreklilik kazandığı ilk ülke olmuştur. Çünkü Almanya'nın gelişen okul ve üniversite sistemi iyi eğitilmiş kuramcılarının yetiştirildiği kaynağı sağlamıştır.³⁸ Bu nedenle 1848'de endüstrileşmiş İngiliz ekonomisinin ardından da Almanya gelmiş ve diğer ülkeler daha mütevazı bir ilerleme içerisinde kalmıştır. Fransa endüstriyel anlamda ilk harekete geçen ülkelerden biri olmasına rağmen, İngiltere ya da Almanya gibi büyük bir yükselişe geçememiştir. Çünkü Robespierre döneminde oluşturulan birçok şey tekrar kaybedilmiş ve ilerlemenin önü kesilmiştir. Aslında kâğıt alanında en fazla ilerlemiş, alışveriş mağazalarını, reklamcılığı ilk bulan ya da geliştiren ve bilimin üstünlüğünü kabul eden; Nicephore ve Daguerre ile fotoğraf, Leblanc'la soda işlemi, Berthollet'le klorla ağartma sistemi, elektro kaplama, galvanizleme gibi her tür teknik yeniliği ve başarıyı gerçekleştiren Fransızlar olmuştur. Fransızların bankerleri de dönemin hem üretici hem de sermaye sahibi önemli bir grubunu oluşturmuş, Fransız girişimciliği 1840'larda- Floransa'da, Venedik'te, Padua'da, Verona'da- Avrupa'nın gaz şirketlerini ve İspanya, Cezayir, Kahire ve İskenderiye'de kurmak üzere anlaşmalar yapmıştır. Ancak o dönem Avrupa'daki demiryollarını dahi finanse edebilen Fransız girişimcilerinin kitlesel tüketim araçları yerine lüks denebilecek metaya yatırması ülke ekonomisinin kalkınması önünde engel oluşturmuştur.³⁹

XIX. yüzyılın her alanda öncelikle Avrupa'ya daha uzun vadede ise tüm dünyaya kattığı yenilikler ise büyük önem taşımaktadır. XX. yüzyılın fotoğrafçılık,

---

³⁷ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı ...**, ss.186-190.

³⁸ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.592.

³⁹ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı ...**, ss.194-195.

bisiklet, daktilo, dikiş makineleri, telefonlar, elektrik ışığı, otomobiller, fonograflar ve filmler gibi herkesçe bilinen ve kullanılan araçlarının tümü XIX. yüzyılda icat edilmiştir.⁴⁰ XIX. yüzyılda üniversite programlarının oluşturulmasıyla mühendislik, hemşirelik, öğretmenlik ve mimarlık mesleğe dönüşmüş,⁴¹ trenler, mesafeleri hayli kısaltmış; gazeteleri ve postaları hiç kimsenin hayal bile edemeyeceği kadar hızlı taşıyıp ulaştırmıştır.⁴² Bunun sonucunda fikirler de daha rahat ve hızla yayılmaya başlamıştır.

b-Fransız Devrimi

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın büyük bir kısmı liberalizm akımından etkilenmiştir. Amerikan devrimi liberalizmin ilk örneği olmuş ve yöneten ile yönetilenler arasında yani hükümet ve toplum arasında XIX. yüzyıldan önce var olmayan iyi ilişkilerin kurulması ile gerçekleşmiştir. Yönetimlerin yasal (meşru) yetkilerini yalnızca ve yalnızca yönetilenlerin rızalarından aldıkları ilkesi, Amerikalıların Britanya Kralı III. George'a başkaldırmasıyla 1776'da bütün dünyaya duyurulmuştur.⁴³ Fransa'da ise monarşi ile halk arasında buna benzer bir uyum sağlanamadığı için Fransız Devrim'ine giden süreç oluşmuş ve 1789 halk ayaklanması görülmüş ve ardından Kurucu Meclis oluşturularak "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi" yayınlanmıştır. Sander söz konusu bildiri için; "bu bildiri XIX. yüzyıl boyunca liberalizmin en önemli belgesi olarak kalacaktır"⁴⁴ demektedir. Ancak Avrupa hükümdarları bu bildiriye tabi ki hoş karşılamayacaktır çünkü vatandaşların eşitliği ve temel hak ve hürriyetlerinin ilanı, hükümdarın sınırsız otoritesi önünde engel oluşturmaktadır. İhtilale karşı bir tepkide Papa ve Avrupa kiliselerinden gelmiştir.

---

⁴⁰ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.593.

⁴¹ James E. McClellan III- Harold Dorn, **a.g.e.**, s.390.

⁴² John Merriman, **a.g.e.**, s.572.

⁴³ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.598.

⁴⁴ Oral Sander, **a.g.e.**, s.164.

Çünkü 1790 tarihli kilise yasası ile kilisenin ayrıcalıkları kaldırılmış ve mallarına el konulmuştur.

Fransa'da 1789 yılında devrimi tetikleyen reform istekleri önce Temsilciler Meclisi Etats-Generaux'yu canlandırmış ardından anayasa hazırlık çalışmalarına başlanmış ancak anayasa 1791 yılında hazır olmuştur. Beklendiği gibi 1791 Anayasası milli egemenlik ve milli irade kavramlarını taşımaktadır. Bu anayasayla, tüm etkin (faal) yurttaşlarca (yani belirli bir tutarın üzerinde yıllık vergi ödeyenlerce) seçilerek bir Yasama Meclisi'nin en yüksek erke sahip olacağı sınırlı (meşruti) bir krallık kurulmuştur.⁴⁵ Avrupa'da Fransız İhtilali sonrası yayılan liberal akım esasen parlamenter kuruluşların egemenliğini halkın egemenliğinden fazla savunmuştur ve bu yönüyle bugünkü demokrasi anlayışından farklıdır.⁴⁶ XIX. yüzyılda egemen olan liberal akımın temelini eşitlikten çok, özgürlük oluşturmaktadır. Ancak Avrupa'da Fransa'da yaşanan devrime karşı olan iyimser bakış zamanla kaybolmaya başlamıştır. Zira, Fransa'da ortaya çıkan şeyler, bir toplum düzeninin radikal değişiminin önemli işaretleri olmuştur. Avrupa devletlerinin bu korkuları ve bu korkudan doğan tepkileri kendini Fransa ile çatışmaya sürüklemiştir.⁴⁷ Fransız Devrimi sonrası Avrupa devletlerinin kutsal savaş adıyla devrime karşı giriştikleri mücadele Fransa'da devrimi güçlendirmek doğrultusunda Kral XVI. Louis'in öldürülmesi ve Ulusal Konvansiyon döneminin başlamasına neden olmuştur ki zaten kralın ülkeden kaçma teşebbüsü de onları haklı çıkarmıştır.

Konvansiyon, Fransa'nın bir cumhuriyet olduğunu ilan etmiş XVI. Louis'yi idam ettirmiş ve bir çeşit terör yönetimi kurmuştur. Radikal devrimci bir grup olan Jakobenler kurdukları ordularla hem saldırıları püskürtmüşler hem de üç yıl süren bir

---

⁴⁵ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.600.

⁴⁶ Oral Sander, **a.g.e.**, s.185.

⁴⁷ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s.42.

terör rejimi ile muhalefeti bastırmışlardır. Maximilien Robespierre'in etkisi altında olan bu grup rakip grupların düşüncelerini Konvansiyon'da açıklamasına izin vermek yerine, onları kitle gösterileri ve idamlarla bastırmışlardır. "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi" üzerinde kurulan cumhuriyet iç ve dış etkiler nedeniyle zaman içinde terör yönetimine dönüşmüştür.⁴⁸ Cumhuriyete karşı ilk tepki Prusya ve Avusturya'dan gelmiştir. Aslında II. Katerina da Avusturya ile Prusya'yı kışkırtmaktadır ve amacı bu iki devleti Fransa ile uğraştırıp o sırada Polonya'daki (Lehistan) bağımsızlık hareketinden yararlanarak, Polonya topraklarından daha büyük bir parça koparmaktır. Nihayet 1792 yılında Fransa ile Avusturya arasında savaş başlamış Avusturya ile beraber Prusya da savaşa katılmış ve Fransız ordularını yenerek Paris'e yönelmiştir. Bir bildiri yayınlamak için tekrar gücün Krala iade edilmesi gerektiğini belirten Duc de Brunswick farkında olmadan Cumhuriyetçileri kışkırtmış ve bu krallığın tamamen kaldırılmasına giden yolu hazırlamıştır. Cumhuriyet rejiminin meclisi Konvansiyon'u oluşturarak Avrupa'ya karşı 15 Aralık 1792'de Avrupa Halklarına bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri ile Avrupa halklarınca da Fransız İhtilalinin ilkeleri tanınmış ve Fransız ordusuna bu ilkeleri yayma ve uygulama görevi verilmiştir. Fransa'nın bugünkü Belçika'yı işgal etmesi üzerine ise ilişkileri gerilmeye başlayan İngiltere ile 1793'te savaşa girmiş, ardından İspanya, Hollanda, Napoli, Toskana (İtalyan devletlerinden), Venedik ve Papa'da Fransa'ya savaş ilan etmiştir. Birinci Koalisyon adı verilen müttefikler Fransa'nın aldığı yerleri geri almakla kalmayıp Fransa'yı da işgale başlamışlardır. Konvansiyon anayasayı yürürlükten kaldırarak ihtilal mahkemeleri kurmaya ve Fransa'da sıkı denetim oluşturma çalışmış ancak oluşan terör daha sonra rejimin liderleri olan Danton ve Robespierre'i de yutmuş ve Robespierre 1794'te Konvansiyon'un kararıyla tutuklanıp öldürülmüş ve Kamu Güvenliği Komitesi dağıtılmıştır. Fransa zaman içerisinde savaştaki kötü gidişatı kendi lehine çevirmeye, Avusturya ve İngiltere hariç diğer

---

⁴⁸ Oral Sander, **a.g.e.**, s.167.

koalisyon üyeleri ile anlaşmalar imzalamaya başlamış ve Konvansiyon bir bakıma normal bir yönetime geçmek üzere, 1795 Ağustosunda III. Yıl Anayasası denen yeni bir Anayasa ile “Directoire” direktuvar yönetimini kurmuştur. Bu yeni rejimin özelliği yürütme komitesinin bir tek kişi yerine, beş kişilik bir kurula verilmesidir ve 5 kişilik kurul yani Direktörler Meclisi yürütmeden sorumludur, yasama yetkisi ise biri 250 kişilik İhtiyarlar Meclisi diğeri 500 kişilik Beşyüzler Meclisi olmak üzere 2 mecliste bulunmaktadır.⁴⁹

Napoleon komutasındaki Fransız ordusunun Kuzey İtalya’yı alması ve Avusturya karşısında zafer kazanması, Venedik’e ait Yedi Ada’yı almasını sağlamıştır ki böylece Osmanlı İmparatorluğu ile komşu olan Fransa Balkanlarda milliyetçilik akımının yayılmasına neden olmuştur. Aynı zamanda ele geçirilen İtalya’da da ihtilal fikirleri yayılacak ve İtalyan milli birliğine de zemin hazırlanacaktır. Osmanlı İmparatorluğu’nun toprağı olan ve İngiltere’nin Hindistan’a ulaşım yolu üzerinde olan Mısır’ı işgal ederek İngiltere’yi sıkıştırmak isteyen Napoleon’un ordusu, İngiltere ve güvenliği sarsılan Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu’na askeri yardım yapması ve ayrıca bu sırada Rusya ve Avusturya’nın Fransa’ya karşı Avrupa’da harekete geçmesi üzerine Fransa’ya dönmek zorunda kalmıştır.

c-Napoleon ve Avrupa

1799’da yapılan bir coup d’eat (hükümet darbesi) genç ve başarılı bir general olan Napoleon Bonaparte’ı (1769-1821) iktidara getirmiş;⁵⁰ yönetimi ele geçiren Napoleon, Direktuvar yönetimine son vererek meclisi dağıtmıştır. 1799 yılı Aralık ayında yapılan ve Sekizinci Yıl Anayasası adını alan bir anayasa ile Napoleon

---

⁴⁹ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, ss.45-52.

⁵⁰ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.601.

Konsüllük rejimini oluşturmuş ve bu rejimle Napoleon'un onbeş yıl sürecek iktidarı başlamıştır. Bunu gerçekleştiren Anayasa tam XVIII. yüzyıl biterken 1800'de üç milyona karşı 1500 oyla⁵¹ kabul edilmiş ve Konsüllük, güçlü yürütme erkini kurumsallaştırarak, siyasal istikrarı sağlamıştır. Fransa'nın bölgelerinin (departments) her birinde, geniş yetkiler ile atanmış bir tür vali (prefet) görev yapmaya başlamış ayrıca Napoleon Katolik Kilisesi ile 1801 yılında bir Konkordato (Anlaşma) imzalayarak onu da devlet denetimi altına almıştır. Napoleon'un papaya danışmadan ilan ettiği Teşkilatlanma Maddeleri (Les Articles Organiques), Gallikan (Fransız) Kilisesi'nin statüsünü düzenlemekte ve papanın yetkisini azaltmaktaydı. Kilise artık neredeyse diğer herhangi bir teşkilat gibi aynı idari örgütlenmeye ve politikaya tabi olacaktı; Paris'te diğer bakanlarla birlikte bir "din bakanı" görev yapacaktı.⁵²

Fransa'nın idari taksimatını da merkeziyetçi sistem esasına göre yeniden düzenleyen Napolyon güçlü merkezi bir yönetim ile iç barışı sağlamıştır. Konsüllük 1804 yılında bir plebisitle İmparatorluğa dönüşmüş ve Napolyon da I. Napolyon adıyla imparator olmuştur.⁵³ 1800-1815 yılları arasında, belki 2 milyon kişi Napoleon'un ordusunda hizmet etmiş ya da onlarla ittifak yapmıştır ve Napolyon özellikle orduda ve bürokraside, soyluluğa değil de devlet hizmetine ve mülk sahipliğine dayalı yeni bir toplumsal hiyerarşi oluşturmuştur.⁵⁴ Bir yandan içerdeki sıkı polis rejimi, diğer yandan dışarıda kazandığı zaferlerin sağladığı güç ve prestij ile Napolyon bu durumu on yıl süre ile devam ettirecektir. 17 Mart 1805'de kuzey İtalya'daki cumhuriyetlere son vererek, kendisini İtalya Kralı ilan etmiştir.⁵⁵ Bu durum Avusturya'yı zaten Fransa'nın denizaşırı faaliyetlerinden rahatsız olmaya başlayan İngiltere-Rusya ittifakına itmiştir. Napoleon önce Avusturya ordusunu mağlup etmiş ve onları barışa zorlayarak Fransa'ya karşı

---

⁵¹ Oral Sander, **a.g.e.**, s.170.

⁵² John Merriman, **a.g.e.**, ss.532-534.

⁵³ Oral Sander, **a.g.e.**, s.171.

⁵⁴ John Merriman, **a.g.e.**, ss.541-544.

⁵⁵ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, ss.62-63.

kurulmuş olan ikinci koalisyonun dağılmaya başlamasını sağlamıştır. Bu durumda hem İngiltere ile Rusya'nın hem de Avusturya ile Rusya'nın ilişkileri bozulmaya başlamıştır.

Britanya'nın Akdeniz ve Batı Yarıküre'deki denizcilik ve ticaret üstünlüğünü kıskanan Napoleon, Britanya'yı yeni bir savaşa sürüklemek istemiş, bunun sonucunda Britanya, Rusya ve Avusturya Fransa'ya karşı Üçüncü Koalisyonu oluşturulmuştur. Fakat Napoleon'un denizde Büyük Britanya'yı yenmesi mümkün değildir Fransız orduları kara üzerinde daha başarılıdır ve bunu 1805 yılında Avusturya-Rusya ordularını yendiği Üç İmparatorlar Muharebesi'nde (Austerlitz muharebesi) kanıtlamıştır. Diğer yandan Prusya kralı III. Friedrich Wilhelm'in Fransa ile ittifak anlaşması imzalayarak tarafını seçmiş, Napoleon, Temmuz 1806'da Prusya ve Avusturya hariç on altı Alman devletinden oluşan Ren Konfederasyonu'nu kurmuştur. Artık Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu sona ermiştir. 1807'de Fransız ve Rus ordularının giriştiği savaşta Britanya ve Avusturya'dan destek gelmediği için Napoleon'un galibiyeti kaçınılmaz olmuş, hatta 1809'da Bavyera'yı istila ederek kendisine saldıran Avusturya'yı da yenilgiye uğratmıştır. Avusturya'nın yenilip zayıflaması, Prusya'nın yığınlaşıp dağılması, Rusya'nın etkisizleşmesi ve Britanya'nın bir kez daha Fransa'ya karşı tek başına kalması nedeniyle, Napoleon'un Avrupa'daki konumu sarsılmaz bir duruma gelmiştir.⁵⁶

Napolyon Avrupa'da kazandığı zaferler sonrasında bir "Kıta Sistemi" kurmayı amaçlamaktadır. İngiltere ise "Kıta Sistemi"ni deniz ablukasıyla yıkmaya çalışmış ve kıta ile tüm ticari faaliyetleri yasakladığı gibi, başka kıtalarla yapılan ticari faaliyetleri de engellemeye çalışmıştır. Napolyon tarafından oluşturulan "Kıta Sistemi" parlak askeri başarılar üzerine kurulmuş olsa da, İngiltere'nin üstün deniz gücüyle sağladığı deniz ablukasını karşısında uzun süre dayanamamıştır. Her ne kadar bazı ülkeler gümrük

---

⁵⁶ John Merriman, **a.g.e.**, ss.534-541.

vergileri ve kotalar koysalar da İngiliz ürünlerinin ülkelerine girmesini engelleyememiş ve İngiltere'nin konumu daha da güçlenmiştir. Ancak Fransa'nın özellikle Almanlar üzerinde devrimin sloganlarıyla kurmak istediği hâkimiyet sarsılmaya başlamıştır. Çünkü milliyetçilik akımı Almanları da etkilemeye başlamış ve bunu tetikleyense İspanya'da Napoleon'a karşı çıkan milli ayaklanma olmuştur.

Kıta ablukasını ilk delen devlet İngiltere ile yaptığı ticaret sayesinde ayakta kalabilen Portekiz olmuştur. Bunun üzerine Napoleon İspanya ile birleşerek 1807 Kasımında Portekiz'i işgal etmiş fakat İspanya'ya güven duymayan Napoleon 1808 yılı Mayısında İspanya Kralı IV. Charles'ı tahttan indirerek kardeşi Napoli Kralı Joseph'i İspanya Kralı yapmıştır.⁵⁷ Diğer Avrupa ülkelerine ve özellikle Almanya, İtalya, Prusya ve ardından Avusturya'ya yayılacak olan milliyetçi akımlar Napoleon'u zorlamaya başlamıştır. Üstelik Napolyon ne kadar çabalarsa çabalasın kara taşımacılığı hele 30 yıl kadar sonra ortaya çıkacak olan demiryolları olmadan, deniz taşımacılığı ile aşık atamamış⁵⁸ Napoleon'un Britanya'yı kıta Avrupa'sındaki pazarlarından koparmak amacıyla kurduğu "Kıta Sistemi"yle İngiliz ekonomisini boğarak Britanya'ya diz çöktürememesi, baş düşmanının sahada ya da daha uygun bir ifadeyle açık denizlerde kalmasını sağlamıştır.⁵⁹

İngilizlerin hâkim ekonomik konumlarına gösterilen bu reaksiyonlara rağmen İngiltere, "dünyanın fabrikası" olmayı başarmış; öte yandan Fransızlar, 1815 yılından (Waterloo Savaşı yenilgisinden) sonra, Avrupa'nın hâkimi olma özelliğini yitirmeye başlamışlardır; son kertede, Avrupa'nın monarklarının ve halklarının kendilerini sürekli olarak korumak zorunda hissettikleri, kendilerini siyasi bakımdan tehdit eden bir güç

---

⁵⁷ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.68.

⁵⁸ Oral Sander, **a.g.e.**, s.173.

⁵⁹ John Merriman, **a.g.e.**, s.548.

olarak görüyorlardı Fransızları.⁶⁰ Bu nedenle Avrupa'da kıta ablukasına yönelik tepkiler yayılmaya başlamıştır. İspanya'daki ayaklanmayla Avrupa'da uyanan milliyetçilik akımı Almanya ve İtalya'da daha etkili olmaya hatta Avusturya'yı da etkilemeye başlamıştır. Diğer taraftan Rusya'da Fransa gibi topraklarını genişletme arzusunda olduğu için bu iki devletin ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Ayrıca İngiltere ile ticari ilişkileri çıkmaza girdiği için kıta ablukasından Rus ekonomisi de zarar görmektedir ve bu sebeple Rusya, İngiltere ile tekrar ticaret yapmaya başlamıştır. Bununla da yetinmeyen Rusya, Fransa'dan ithal edilen lüks maddelere gümrük resmi koymuş kısacası Rusya artık Fransa'ya karşı cephe almaya başlamıştır.⁶¹ 1812'de Napolyon 600.000 kişilik bir orduyla Rusya üzerine yürürken ordusunda Prusya ve Avusturya'dan da askerler bulunmaktadır. Napolyon, iyi hesaplanmamış bir harekâtla Rusya'yı istila etmeye karar vermiş ancak Napolyon'un sonunu hazırlayanda bu olmuştur. Moskova'ya kadar ilerleyen ordu çetin kış şartları yüzünden çekilmek zorunda kalmış ve çekilirken Avrupa devletleri tarafından saldırıya uğramıştır.⁶² Rusya'nın zorlayıcı kış şartları karşısında Napoleon'un "Büyük Ordu"sunun uğradığı hezimet sonun başlangıcı olmuş ve bütün Avrupa devletleri kendisine karşı ayaklanmıştır.⁶³ Prusya'nın liderliğindeki bütün Almanya tek vücut gibi birleşmiş, Avusturya da harekete geçmiştir. Bu durum karşısında, savaşa devam etmekten vazgeçmeyi düşünen Rusya da bu devletlere katılmış, İspanyol milliyetçileri ile birleşen İngiltere de harekete geçmiştir. Bu Napolyon'a karşı Avrupa'nın Altıncı Koalisyonu'dur ⁶⁴ ve Napoleon, sonunda hemen tüm Avrupa devletlerinin birleşerek oluşturdukları bir koalisyon karşısında (1812-1815 arasında) yenilgiye uğramıştır.⁶⁵ Rusya, Avusturya, İngiltere ve Prusya'nın oluşturduğu müttefik ordusu Fransa'yı işgal etmeye başlamış ve Fransa'da Napoleon'a karşı oluşan

---

⁶⁰ William H. McNeill, **Avrupa Tarihinin ...**, ss.172-173.

⁶¹ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.71.

⁶² Oral Sander, **a.g.e.**, s.174.

⁶³ John Merriman, **a.g.e.**, s.548.

⁶⁴ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.72.

⁶⁵ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.604.

muhalefet imparatorluğunun düşürülmesini istemeye başlamıştı. 1814 yılında müttefikler ve Fransa arasında imzalan anlaşma ile Napoleon imparatorluktan feragat etmiştir.

d-Viyana Kongresi

Napolyon XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde liberalizm ve özellikle ulusçuluk akımlarını silah zoruyla Avrupa'da yayarken, İngiliz Dışişleri Bakanı Castlereagh ve Avusturya Başkanı Metternich aslında kendi aralarında çıkar çatışması yaşasa da, Avrupa barış ve düzeninin sağlanması konusunda sorumluluğunun omuzlarında olduğunu anlamışlardır.⁶⁶ Batı Avrupalıların çoğu, Napolyon döneminin sarsıntıları geçtikten sonra, anayasalar ve siyasi egemenlik yapıları insan yapımı ve dolayısıyla insan iradesine tabi bile olmuş olsa, insan tabiatı ve hesap edilen bireysel öz-çıkar davranışı yönlendirdiği zaman en iyi şekilde işlev gören tabii bir ekonomik düzenin var olabileceği konusunda hemfikirdiler.⁶⁷ Her iki devlet adamı da monarşilerin yeniden kurulmasının barış ortamını geri getireceğini düşünüyordu. Bu nedenle Avrupa'nın yeniden inşası çabalarında İngilterede yer aldı. Savaş İngiltere'yi Ada'ya kapanık halinden çıkarmış, İngiliz devlet adamlarını Avrupa'nın siyaset önderliğinde sıkı bir temasa sokmuştu.

1814 yılında Avrupa'yı yeniden biçimlendirmek ve uluslararası düzenin kurulmasını sağlamak için toplanan Viyana Kongresi'ne büyük veya küçük birçok devlet katılmış olmakla birlikte özellikle dört büyük devlet yani İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya kararlar üzerinde etkin olmaya, Fransa'yı ve küçük devletleri işe karıştırmamaya çalışmışlardır. Ancak Kongre'nin en güçlü iki şahsiyeti Avusturya

---

⁶⁶ Oral Sander, **a.g.e.**, s.175.

⁶⁷ William H. McNeill, **Avrupa Tarihinin ...**, s.179.

Başbakanı Metternich ile Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand olmuştur. Talleyrand Fransa'yı mümkün olduğu en az zararlar Kongre'den çıkarmak için Napolyon Savaşlarından önceki sınırlara çekilmeyi teklif etmiş ve büyük destek almıştır. 1815 yılında Napolyon'un Elbe'den kaçarak Fransa'ya doğru ilerlediği haberi üzerine Kongre'ye katılan devletler arasında bir anlaşma metni imzalanmıştır. Bir ada devleti olarak İngiliz dış politikasının temeli, Kıta'da tek bir devletin hâkimiyet kurmasını engellemek ve Manş Denizi'nde güvenliği sağlamaktır. Bu doğrultuda Avusturya ile Prusya arasında bir rekabet oluşmasını ve bu durumdan Rusya'nın kârlı çıkmasını engellemeye çalışmıştır. Metternich ile Castlereagh, ülkelerinde hakim olan geleneksel görüşleri bir kenara bırakarak, Avrupa politikasının genel hatlarında barış ve düzen ortamının kurulması konusunda anlaşmışlardır. Böylece bölgede istikrarı getirecek olan Viyana düzeni ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Buna göre Avrupa'da barışı ve var olan monarşik sistemi korumak için, önde gelen dört büyük güçten oluşan bir birliğin Avrupa'nın herhangi bir yerindeki devrimci hareketler üzerinde denetim hakkı olmalıdır.⁶⁹

Fransa'ya tekrar dönen Napoleon'a karşı Avusturya, Rusya, Prusya ve İngiltere birleşerek Yedinci Koalisyonu oluşturmuş ve Napoleon'un kuvvetlerini ezerek Fransa'nın 1790'daki sınırlarına çekilmeye zorlamıştır. Buna göre Fransa daha fazla toprak kaybetmiştir. Ancak Avrupa'nın yeni durumunu korumak isteyen ülkeler arasında tedbir amacıyla iki belge imzalanmıştır. Bunlardan birincisi, 26 Eylül 1815 tarihli Kutsal İttifak (La Sainte Alliance), ikincisi de 20 Kasım 1815 tarihli Dörtlü İttifak'tır.⁷⁰ Galip devletler intikam yerine, güç dengesinin peşinde koşmuşlardır. Asıl

---

⁶⁸ Oral Sander, **a.g.e.**, ss. 176-177.

⁶⁹ Halil İnalçık, **The Ottoman Empire and Europe, The Ottoman Empire and Its Place in European History**, Kronik Kitap, İstanbul 2017, ss.136-137.

⁷⁰ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.100.

amaçları, Fransa'nın savaşta ele geçirdiği toprakları geri almak ve Napolyon'un tahttan indirdiği "meşru" monarşileri yeniden kurmaktır.⁷¹

Metternich Osmanlı İmparatorluğu'na Viyana Kongresi'ne katılması ve toprak bütünlüğünün garanti altına alınması konusunda davet yollasa da Osmanlı İmparatorluğu bu teklifi bağımsızlıkla uyşur bir durum olduğunu düşünmediği için reddetmiştir. İnalçık, Osmanlı devlet adamı ve tarihçi Cevdet Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana Kongresi'ne katılma şansını yitirmesinden pişmanlık ile bahsettiğini belirtmekte Cevdet Paşa'nın kongrenin sonraki aşamasında Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan ilgili konuların görüşmelerine Osmanlı Devleti'nin de katılma hakkı olduğunu Avrupalı devletlerin delegelerini yollayarak bildirdiklerini yazmaktadır. Ayrıca yine Cevdet Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemde imparatorluğun iç sorunlarla özellikle çıkan isyanlarla uğraştığı için bu denli önemli bir olayı gözden kaçırdığını belirttiği vurgulanmaktadır.⁷² Rusya ise kongrede Osmanlı İmparatorluğunu "Doğu Sorunu" diye söz ederek Osmanlı yönetimi altında yaşayan Hristiyan halkın durumu konusunu müzakereye sunmuştur. Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması önerisi de yine Rusya'nın karşı çıkması nedeniyle reddedilmiştir.

Bu barışı gerçekleştirenler, Fransa'nın saldırganlığını engelleyerek devrimden kaçınmayı amaçlamıştır. Bunun için muhafazakâr Avrupa'nın ideolojik özü olan meşrutiyet ilkesini ve gelecekteki Fransız saldırganlığına karşı pratik toprak düzenlemelerini kullanmışlardır.⁷³ Napolyon'un Avrupa kıtasında oluşturmak istediği "evrensel monarşi" sistemi, yeni toprak düzenlemeleri ve bazı ülkelerin sahip olabilecekleri asker sayısında sınırlamaya gidilmesi gibi tedbirlerle önlenmeye

---

⁷¹ Oral Sander, **a.g.e**, s.178.

⁷² Halil İnalçık, **The Ottoman Empire ...**, s.137.

⁷³ J.M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2015, s.472.

çalışılmıştır. Ren'in batısındaki Alman toprakları Prusya'ya verilmiş ve böylece orta Avrupa'da doğuda Rusya'ya, batıda ise Fransa'ya karşı denge oluşturabilecek bir güç oluşturulmuştur. Ayrıca Varşova Büyük Dükalığının'dan, Rus Çarı'nın hükümdar olduğu, anayasalı ve Dükalığın topraklarına sahip yeni bir Polonya kurulmuştur.⁷⁴ Prusya Ren bölgesine sahip olmuş, Avusturya İtalya üzerinde güç kazanmış, Felemenk bir krallığın hükümdarlığında kurulan meşruti ve oldukça büyük seçmenler meclisine sahip yeni bir monarşi hem Belçika'yı hem Hollanda'yı yönetmeye başlamıştır. Bütün bunların sonucunda Viyana Kongresi yaklaşık kırk yıl boyunca, ihtilafların savaştan çözüldüğü bir temel oluşturmuştur.⁷⁵

Avusturya Şansölyesi (başbakanı) ve Viyana anlaşmasının baş mimarlarından olan Prens Clemens von Metternich, savaşı yitirmiş Fransa'yı asi Rusya'nın karşısında bir güç olarak koymayı denemiştir.⁷⁶ Fransa, hem Avusturya ile İngiltere, hemde Rusya ile Prusya arasında dengeleyici bir unsur olarak görülmüş ve barış şartlarında bu nedenle hafif tutulmuştur. Fransa'da iktidarı tekrar ele geçiren Bourbon Hanedanlığı ile Müttefikler arasında 30 Mayıs 1814'te Paris'te ilk anlaşma imzalanmıştır. Napolyon'un oluşturduğu Kıta Sistemi'nin yıkılması, endüstri devriminin etkisiyle İngiliz üreticilerin buhar gücü ile çalışan makineler elde etmesi, deniz aşırı sömürgecilikte kendisine sorun oluşturabilecek bir rakibinin kalmaması ve deniz gücü üstünlüğüyle İngiltere yüz yıl sürecek dünya hâkimiyeti dönemine girmiştir.⁷⁷

---

⁷⁴ Oral Sander, **a.g.e.**, ss. 179-180.

⁷⁵ J.M. Roberts, **a.g.e.**, ss.472-473.

⁷⁶ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.604.

⁷⁷ Oral Sander, **a.g.e.**, ss.178-179.

e-1830 İhtilalleri

Metternich'in sisteminin iki temel zayıflığı bulunmaktaydı, bunlardan biri Osmanlı Devleti'nin varlığı, diğeri ise milliyetçilik hareketleriydi. Rusya'nın Yakındoğu'da milliyetçilik hareketlerini tetiklemeye ve bölgede güçlenmeye çalışması Avusturya ile çıkar çatışmasına girmesine ve dolayısıyla da "Viyana Sistemi"nin çökmesine neden oldu. Dönemin monarşistleri olan Avusturya, Rusya ve Prusya arasında milliyetçi hareketlerini bastırmak amacıyla kurulan "mukaddes liga"ya göre Avrupa'nın herhangi bir yerindeki ayaklanmaya karşı birlikte hareket edilecekti. Ancak 1821 yılında Osmanlı İmparatorluğuna karşı başlayan Yunan isyanında Rusya'nın kışkırtmaları ve desteği bulunmaktaydı. Bu durum Metternich'in Rusya'yı haklı olarak suçlamasına neden olmuştu. Osmanlının hükmündeki Yunanlılar ayaklanırsa herhalde onlardan iki-üç gömlek daha ötede bir sosyal bünyeye sahip, milli eğitiminin ana hatları tamamlanmış, milli hayatın esasları kurulmuş, devlet tecrübesi ve geleneği olan Polonyalılarla Macarlar esarete oturacak değildi.⁷⁸ 1830 ve sonra da 1848-1849 yıllarında çıkan halk ayaklanmaları kıtanın önemli ülkelerinde kurulu yetkeyi yıktı.⁷⁹ Bu durum özellikle sanayileşmenin en eski olduğu ülkelerde geçerliydi. Devrimden etkilenen ülkelerin büyüklükleri (otuz beş milyonluk Fransa'dan, Orta Almanya'nın birkaç bin kişilik gülünç prensliklerine dek), statüleri (dünyayı ayakta tutan bağımsız büyük devletlerden, yabancı yönetimi altındaki eyaletlere, uydulara kadar) ve yapıları da (merkezi ve tek biçimli olanından, gevşek yapılı topluluklara dek) birbirinden farklıydı.⁸⁰

Hobsbawm 1818-1845 arasında üç ana devrim dalgası olduğunu belirterek ilk dalganın 1820-24 yıllarını kapsadığını vurgulamaktadır ki Avrupa'daki ilk devrim

---

⁷⁸ İlber Ortaylı, **Avrupa ve Biz**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.147.

⁷⁹ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.604.

⁸⁰ Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı ...**, s.23.

dalgası, esas olarak merkez üssü İspanya (1820), Napoli (1820) ve Yunanistan (1821) olmak üzere Akdeniz bölgesiyle sınırlı kalmış söz konusu devrim dalgası bünyesinde Yunanistan dışındaki bütün başkaldırıları bastırılmıştır. İspanyol Devrimi, Napoleon'un 1808'de İspanya'yı fethinin yol açtığı ilk hareketlenmenin ardından yenilgiye uğramış ancak Latin Amerika'daki kurtuluş hareketini yeniden canlandırmıştır. Bunun sonucunda 1821 yılında Meksika, 1822 yılında ise Brezilya bağımsızlığına kavuşmuştur. Devrimin ikinci dalgası 1829-34 yıllarını kapsamakta olup Rusya'nın batısındaki bütün Avrupa'yı ve Kuzey Amerika kıtasını etkisi altına almıştır. Belçika, (1830'da) Hollanda'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanmış; Polonya ayaklanması (1830-1), ancak büyük askeri operasyonlardan sonra bastırılabilmiş; Almanya ve İtalya'nın çeşitli bölgelerinde hareketlenmeler başlamış; liberalizm İsveç'te egemen olurken İspanya'da ve Portekiz'de liberallerle din adamları arasında başlayan iç savaşın İrlanda'da yansımaları görülmüştür.⁸¹

İrlanda'daki hareketlenmeler yüzünden İngiltere bile bu dalgadan etkilenmiş ve 1820'deki ayaklanmalara göre daha güçlü olan bu dalga sonrasında, Batı Avrupa'daki aristokrasi burjuva karşısında ezilmeye başlamıştır. Ayrıca 1830 İngiltere ve Fransa'da işçi sınıfı hareketleri birçok Avrupa ülkesinde sosyalist hareketlerin doğuşuna zemin hazırlanmıştır. Fransa'da yaşanan 1830 devriminin temel tetikleyicilerinin başında eşitlik ilkesinin tam yerleşmemiş olması ve mecliste mülk sahibi insanların etkinliğinin fazla olmasından kaynaklanmış, Kral da zaman içerisinde tekrar otoritesini sağlayıp özgürlükleri kısıtlayınca 1830'da Paris sokaklarında üç gün süren kanlı çarpışmalar olmuştur.⁸² 1830'ların başına kadar hiç kimse tutarlı bir sınıfsal kimlikten söz edemezken, bu süreç XIX. yüzyılın başında İngiltere'de başlamış; 1840'larda Fransa'da ve Alman devletlerinin bazı bölgelerinde, daha sonra da başka ülkelerde ortaya

---

⁸¹ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı ...**, ss.123-124.

⁸² Oral Sander, **a.g.e**, s.186.

çıkıştır.⁸³ İngiltere’de bireylerin endüstriyel kentleşmenin belirsizliklerinden ve zorluklarından kaçarak sığınmaya çalıştıkları bir dizi yeni müşterek organ gelişmeye başlamıştır ki şefkat ve yardım kuruluşları, belediye yönetimi temsilcileri, sendikalar gibi sosyal buluşma mekânları görülürken, kıta Avrupa’ında da yeni sanayi kentlerinde sosyalist ve siyasi partiler ortaya çıkmaya başlamıştır.⁸⁴

1830 devrimleri her ne kadar dönemin yaygın ekonomik ve toplumsal rahatsızlığının bir göstergesi olsa da radikaller ve ılımlıları ayıran bir siyaset tarzı ortaya çıkarmış ve Avrupa’yı iki büyük bölgeye ayırmıştır. Ren’in doğusundaki bütün ayaklanmalar (Alman ve İtalyan ayaklanmaları Avusturyalılar tarafından ya da onların desteğiyle; Polonya ayaklanmasıysa Ruslar tarafından) bastırıldığından, yüzeysel bakımdan 1830 öncesindeki gibi kalmıştır. Ren’in batısında ise Fransa, Belçika ve İngiltere’de ılımlı liberalizm zafer kazanmış ve hatta Fransa ve İngiltere’de liberaller işçi sınıfı eylemlerini bastırmaya yönelmişlerdir. Diğer taraftan liberal akımın etkisi ile milliyetçi bir reaksiyon zemin kazanmaya başlamış ve 1830 devriminin getirilerinden biri olan milliyetçi hareketler her ne kadar Fransız İhtilali’nden sonra oluşmaya başlayan bir akımın devamı olsa da ikinci bir devrimin de etkisiyle Avrupa’da daha yaygın hale gelmiştir. Bu durumu en iyi simgeleyen gelişme, 1830 devriminden sonra Giuseppe Mazzini’nin kurduğu ya da esinlendiği ‘Genç’ hareketleri olmuştur: Genç İtalya, Polonya, İsviçre, Almanya ve Fransa ile 1840’ların benzeri hareketi olan Genç İrlanda. Benzer taleplere ve programlara sahip topluluklar oldukları için birbirlerini sakıncalı unsurlar olarak görmeyen bu hareketler büyük imparatorluklar içinde yaşayan farklı ulusları etkisi altına almaya başlamıştır.⁸⁵

---

⁸³ John Merriman, **a.g.e.**, s.612.

⁸⁴ William H. McNeill, **Avrupa Tarihinin ...**, s.180.

⁸⁵ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı ...**, ss.132-147.

f-1848 İhtilalleri

XIX. yüzyılda yaşanan ayaklanmaların üçüncü ve son dalgası 1848 yılında yaşanmıştır. 1848 ihtilalleri, Fransa'da, İtalya'da, Alman devletlerinde ve İsviçre'de görülmeye başlamıştır. Paris 1848 yılında da benzer çatışmalara sahne olmuş 1830 ihtilalinden sonra iktidara gelen ve gücünü burjuvaziye dayandıran Louis Philippe işçilere karşı aldığı sert önlemler ile kendi sonunu hazırlamış ve Fransa'da geçici hükümet kurulmuştur. 1830 ihtilalinden sonra X. Charles'in yerine hükümdar olan Louis-Philippe krallığının ilk on yılını burjuvaziye dayandırarak liberal ağırlıklı bir çizgi sürdürse de artan demokratik istekler, işçi sınıfının haklarını korumak için kurulan dernekler ve başlayan grevler karşısında tam tersi bir politika izleyerek şiddet ve baskıyla muhalefeti susturmaya çalışmış, bu durum ise Fransa'yı 1848 ayaklanmalarına ve ardından yeni bir anayasaya götürmüştür. Böylece Fransa'da 1848-1852 yılları arasında İkinci Cumhuriyet dönemi başlamıştır. Cumhuriyet, devlet başkanı olarak seçilen III. Napolyon'un, bu seçimi bir plebisitle güvenceye aldığı kişisel imparatorluğuna dönüştürerek amcası büyük Napolyon'u taklit etmesine kadar sürmüştür.⁸⁶ Louis Napolyon, 1852'de diktatörlüğünü kurarak III. Napolyon adıyla imparatorluğunu ilan edecektir. Louis Napolyon'un halk oylamasıyla III. Napolyon unvanını alması ve imparatorluğunu halka onaylatmasıyla Fransa'da başlayan İkinci İmparatorluk ise 1871 yılında sona erecektir. Napolyon'un dış politikada işlediği hatalar sonunu hazırlayacak ve bu diktatörlük 1871 yılına yani Prusya'nın Alman ulusal birliğini kurarken Fransa'ya savaş açıp onu savaş alanında yendiği (Sedan) tarihine kadar sürecek ve bundan sonra III. Cumhuriyet dönemi başlayacaktır.⁸⁷

Bu arada 1848 Devrimi, İtalyan yarımadasında ulusal birlik hareketi olarak ortaya çıkmıştır. 1848 ayaklanmaları İtalya, Fransa, Avusturya ve Prusya'da belli bir

⁸⁶ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.605.

⁸⁷ Oral Sander, **a.g.e.**, s.187.

süre için bastırılmış olsada, İtalya'da güney bölgelerin az gelişmişliğine rağmen, kuzeyindeki endüstriyel hayat alanı arayan genç birleşik İtalya önemli bir güç haline gelmiştir.⁸⁸ İtalya'daki cumhuriyetçiler ise Avusturya'ya karşı mücadelede ön safta yer almıştır ve ayaklanmadaki ortak nokta İtalyan birliğini kurmak ve Avusturya'nın boyunduruğundan kurtulmaktır. 1847 yılında Toskana, Livorno ve Floransa'da başlayan halk ayaklanmalarını Palermo'ya sıçramış, bunun üzerine Sicilya Kralı'nın kabul ettiği anayasa ile iki meclisli bir parlamento kurulmuştur. Sardunya'da Kral Charles-Albert halkına özgürlükçü bir anayasa vaad ederken, aynı dönemde Fransa'da meydana gelen Şubat ihtilali Toskana Büyük-Dükü'nü ve Papa'yı da halklarına anayasa vermek zorunda bırakmıştır.⁸⁹ Zamanla Venedik, Milano ve nerdeyse tüm İtalyan devletleri ayaklanmış ve Avusturya'ya karşı mücadeleye girmeye hazırlanmışlardır. Ancak İtalyan devletlerinin askeri zayıflığı Piedmont'un tereddütleri ve belki de hepsinden öte (cumhuriyetçi davayı destekleyeceğine inanılan) Fransa'nın yardıma çağrılmaması yüzünden yeniden toparlanan Avusturya ordusu önünde yenilgiye uğramışlardır. Bu sonuç ilımlıların itibarını sarsarken İtalyan devletlerinde iktidar 1849 başında bir Roma cumhuriyeti kuran radikallerin eline geçmiştir.⁹⁰ Böylece, İtalya'da hem milli birlik hareketi hem de liberal hareket ilk başta başarısızlığa uğramıştır. Ancak 1848 ve 1849 yıllarında yaşanan olaylar İtalyan milliyetçilerine, milli birliğin oluşturulması konusunda birçok ders vermiştir. Elde edilen tecrübeler sayesinde 1858'de başlayacak olan üçüncü teşebbüs başarılı olacaktır.⁹¹ Orta İtalya toprakları üzerindeki egemenliğini yitiren Papa'nın karşı çıkmasına karşın, İtalya'da anayasal krallık düzeni kurulacaktır.

---

⁸⁸ İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfusu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi: 24, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s.8.

⁸⁹ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.142.

⁹⁰ Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı ...**, ss.24-30.

⁹¹ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, ss.143-144.

1848 ayaklanmaları sonrasında Doğu Avrupa’da ise feodalizm büyük ölçüde ortadan kaldırılmış ve eski düzene son verilmiştir. Ancak Alman ulusçuların ulusal birliği kurma çabaları başlarda pek başarılı olamamış Prusya Avusturya’nın baskın gücü yüzünden ancak yirmi yıl sonra birliğini oluşturmayı başarmıştır. Böylece Prusya, Avrupa’nın tutucu güçlerine göre devrimci bir tehlike olarak belirmeye başlayan ulusçuluk akımının bayraktarlığını yapmaya başlamıştır.⁹² 1848 yılında Frankfurt’ta toplanan Milli Meclis anayasa çalışmaları yapmaya başlayarak Prusya’nın başta olduğu bir birlik oluşturulmuş ancak Avusturya’dan gelen tepkilerden korkan Prusya kralı kendine teklif edilen tacı giyememiştir. Prusya 1850 yılında Frankfurt Milli Meclisi’nin hazırladığı anayasaya benzer bir anayasa hazırlamış ve Alman Birliği’ni kendisi kurmaya çalışmıştır ancak Avusturya ile savaşa girecek durumda olmadığı için geri adım atmak zorunda kalmıştır. Alman milli birliği için yapılan her iki teşebbüste de, Prusya şunu görmüştü ki, Alman milli birliğinin kurulabilmesi için her şeyden önce Avusturya ile mücadele etmek ve Avusturya’ya bir darbe indirmek gerekecektir. Daha sonra Bismarck’ın dediği gibi, Alman Birliği ancak “kan ve demirle” kurulacaktır. Prusya tasarladığı darbeyi Avusturya’ya 1866’da vuracak ama bunu da yine Bismarck yapacaktır.⁹³ Ancak Prusya’nın kendi çıkarları doğrultusunda ve 1818 ile 1834 arasındaki stratejik konumunun baskısıyla gerçekleştirdiği (Avusturya’yı dışarıda bırakan) genel bir gümrük birliğini sağlamak bile başlı başına bir zafer olmuştur.⁹⁴ Viyana Kongresi’nden sonra Almanya 36 devletten meydana gelen bir “Konfederasyon” haline gelmiştir. Alman milli birliği Prusya üzerinde yoğunlaşmış ve 1834’te Prusya’nın kurduğu birliğe 1836’da Güney Almanya devletleri de katılmıştır. Kuzey’in devletleri ise 1853’de katılacaktır.⁹⁵ Alman birliğinin oluşturulmasında önemli birinci etken gümrük birliği ise ikinci etken ise demiryolu olmuş ve endüstriyel

---

⁹² Oral Sander, **a.g.e.**, ss. 190-191.

⁹³ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, ss.144-148.

⁹⁴ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı ...**, s.193.

⁹⁵ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.145.

gelişme ile birlikte hızla artan demiryolu yapımı Alman askeri sistemini olumlu etkilemiştir. Gelişmiş demiryolu ağı ve kurduğu gümrük birliğinin etkisiyle, kuzey Alman devletleri ve Prusya bir araya gelmeyi başararak Kuzey Almanya Birliği'ni oluşturmuşlardır. İlk başta birlik konfederal bir yapıya sahip olsa da 1867 Anayasası ile federal bir yapıya kavuşacaktır.⁹⁶ Birliğe 1870 yılının sonlarında güney Alman devletleri de dahil olacak ve Rusya'nın bölgedeki etkinliğini yitirmeye başlamasını kaçırılmaz bir fırsat olarak gören Prusyalı Kont Otto von Bismarck Almanya'yı 1871'de tek yönetimde birleştirecektir.

---

⁹⁶ Tahir Muratoğlu, "Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Devlet Yapılanması", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XVIII, Sayı 2, 2014, s.298.

II. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

a- Siyasi Yapı ve Yönetim

Osmanlı İmparatorluğunun ilk kurumlaşma aşaması olan klasik dönemde (XIV-XVII. yy başı) bürokrasi, kul sistemi olarak adlandırılan, siyasal sisteme (sultana) tam bağımlı, toplumdan ayrı ve en yüksek mevkilere kadar yükselebilen bir yönetici sınıf modeli görünümündedir.⁹⁷ Osmanlı toplumunda yönetici sınıfı oluşturan Askeri sınıf verdikleri hizmet karşılığı vergiden muaf olup padişahın kendilerine verdiği özel bir beratla herhangi bir devlet hizmetinde yer alabilirlerdi. Genel anlamda Osmanlı bürokrasisini oluşturan bu sınıf kendi içinde Seyfiye (yönetici kadronun asker kanadı), İlmiye (şer'i hukuk uzmanları, kadı, müderris ve diğer din adamları yani ulema), Kalemîyye (devletin bürokratik işlemlerini ve kâtiplik hizmetlerini yerine getiren sınıf) olarak ayrılmaktadır.⁹⁸

Osmanlı yönetim sisteminde merkezi temsil eden iktidar, kapsadığı çok sayıda topluluk içerisinde denge ve meşruluğu sağlayabilmek için mümkün mertebe bunlardan herhangi biri ile özdeşleşmekten kaçınmak zorunda kalmıştır.⁹⁹ Söz konusu dengenin sağlanması için bütün sınıf ve zümreler belirli bir statüde tutulmaya çalışılmış, her kurumun ve üretim tarzının (vakıf, medrese, köy, lonca, tımar) kayıt ve kontrolü yapılmaya çalışılmış, bu çabalar ve yapılacak işler ise yardımcı hizmet sınıflarının

---

⁹⁷ Tahsin Güler, "Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.19, S.4, 2014, s.312.

⁹⁸ Cornell H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali - Bir Osmanlı Aydını ve Bürokrati**, (Çeviren: Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s.5.

⁹⁹ Süleyman Seyfi Ögün, "Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009, s. 326.

oluşturulmasını gerektirmiştir.¹⁰⁰ Kısmen XVIII. yüzyılın sonunda başlayarak XIX. yüzyıl boyunca süren, doruk noktasının bu yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde yaşandığı dönem ise siyasal iktidarın ve bürokrasinin büyük bir dönüşüm geçirdiği, modernleşme ve Batılılaşma çabalarının anayasa/yasacılık ve temsili meclislerle güçlendirilerek siyasal iktidarın (sultan) sınırlandırıldığı, bir yandan bürokrasiye yasal-rasyonel bir görünüm kazandırılmaya çalışılırken diğer yandan reformların planlayıcısı ve yürütücüsü olan bürokratların yönetimde daha güçlü ve söz sahibi siyasi aktörler olarak ortaya çıktığı dönemdir.¹⁰¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren aksamaya başlayan politik ve ekonomik yapı devleti her alanda yeni arayışlara sürüklemiştir. Ancak getirilen yeni sistemler (tımdan iltizama geçiş gibi) ülkenin kötüye giden gidişatına dur demediği gibi halkı daha büyük sıkıntılarla yüz yüze getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine has olan ve Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarına kadar düzgün işleyen toplumsal ve ekonomik sisteminin bazı iç ve dış sebeplerden dolayı bozulmaya başlaması, XVIII. yüzyıldan itibaren Batılılaşma çabalarının artmasına neden olmuştur.¹⁰² İlk Batılılaşma teşebbüsleri yaşanan askeri ve siyasi mağlubiyetlerden dolayı askeri alanda gerçekleşmiştir. Avrupa'ya gönderilen Osmanlı hariciye memurları aracılığıyla Batıya ilişkin ilk sistematik değerlendirmeler yapılmıştır. Bu nedenle XVIII. yüzyıl, bürokrasinin kendi gücünün farkına vardığı dönemin siyasal otoritesi olan padişahın bürokrasisi olarak ona bağımlı kalmak yerine devletin bürokrasisi sıfatıyla üstün ve bağımsız olarak yoluna devam edebilme imkânını keşfettiği bir dönemde olmuştur. Osmanlıda bürokrasinin gelişmesinde süreci besleyen

---

¹⁰⁰ Niyazi Berkes, "Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa 2009, s.177.

¹⁰¹ Tahsin Güler, **a.g.m.**, s.312.

¹⁰² Seyfettin Aslan-Abdullah Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2001, s.287.

faktörler âlemin nizamını ve devletin önceliğini esas alan egemenlik anlayışı bulunmaktadır. Ortaylı, Osmanlıda devlet yönetiminin, sahip olduğu bir takım meziyetler yanında önemli kusurları da bulunan liyakatli bir sınıfa terk edilmesinin, bir aristokrasinin var olamayışı bakımından demokratik bir gelenek olarak görünse de toplumdaki kurumlaşmalar açısından mahzurlu olduğunu belirtmektedir.¹⁰³

1- Yenileşme Hareketleri ve Padişahlık Makamı

1.1- III. Selim Dönemi (1789-1807)

Osmanlı devlet adamları tarafından modernleşmenin gerekli olduğunun düşünülmeğe başlanması veya başka bir ifadeyle, bazı sorunların farkına varılmasının ardından, çözümün askerlik alanındaki geri kalmışlığın çözülmesiyle atlatılabileceği düşünülmüştür çünkü Batı'yla yaşanan potansiyel fark, ilk olarak savaş alanlarında ortaya çıkmıştır. Daha sonra ise sadece askeri reformların yeterli olmayacağı anlaşılmış ve askeriye dışında da bazı sorunların yaşandığının fark edilmesi üzerine reformların kapsamı, III. Selim'den itibaren genişlemeye başlamıştır. Bu alanların en başında, klasik yapısıyla yeni durumlara ve ihtiyaçlara adapte olamayan idari yapı gelmektedir.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren uygulanan merkezi yönetim politikası duraklama ve gerileme dönemlerinde sarsılmaya başlamış ve III. Selim devletin içine düştüğü durumdan ancak reformlar yoluyla çıkabileceğine inanmıştır. Sultan'ın reform tasarılarını hazırlarken başvurduğu yöntem, devrin ileri gelen kişilerinden (hatta yabancılardan) lâyhalar istenmesine dayanmaktadır.¹⁰⁵ Lâyihalara başvurma yöntemi geleneksel bir Türk-Osmanlı devlet usulü olan Meşveret Sistemi'ne

¹⁰³ İlber Ortaylı, **Yakın Tarihin Gerçekleri**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.173.

¹⁰⁴ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.18-19.

¹⁰⁵ Aybars Pamir, "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-İ İttifak'ın Yeri", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.53 Sa.2, Ankara 2004, s.71.

dayanmaktadır.¹⁰⁶ Bu usulle Osmanlı padişahları ilk kez Avrupa'dan esinlenerek yenilikler yapma yolunu seçmiş ve III. Selim'in başlatmış olduğu "Nizam-ı Cedid" hareketinin temelini oluşturmuştur. Öte yandan, III. Selim'in Meşveret Sistemi'ni yeniden canlandırıp kurumsallaştırması da, karar alma yetkisini kişisellikten çıkarması açısından önemlidir.¹⁰⁷

III. Selim döneminde devletin kötü gidişatın sebepleri ve yapılması planlanan ıslahat teşebbüsleri için, ulemeden ve önde gelen devlet adamlarından lâyiha (rapor) hazırlamaları istenmiştir. Yirmi Müslüman, iki Hıristiyan tarafından hazırlanıp sunulan layihalarda ağırlık noktasını, askeri ıslahatlar oluştursa da kurulan komisyon askeri alanda olduğu gibi idari, mülki, ticari, iktisadi, sosyal ve siyasi alanlarda yapılacak yenilikleri ihtiva eden bir program hazırlamıştır. Padişaha sunulan layihalardaki düşünce ve çözüm önerileri süreç içerisinde bürokrasiye mal edilemediğinden uygulamaya tam olarak konulamamıştır. Ancak bu dönem, kamu yönetimi sisteminde bir arayışın olduğu, başta kamu yönetimi ve hukuk sistemi olmak üzere birçok alanda ıslahat yapılması gerekliliğinin ilk kez tartışılmaya başlandığı ve Tanzimat'a giden süreçte ıslahatların düşünce altyapısına katkılar veren bir dönem olarak değerlendirilebilir.¹⁰⁸

Islahat önerileri ve bunların şekli padişaha büyük ölçüde küttab tarafından sunulmuş ve bu tabakadan çok sayıda kişi Dıvanü'l-Meşveret (İstişare Kurulu) meclisine katılmıştır. Padişah, küttaba özellikle dış ilişkiler alanında güvendiği için devletin tarihinde Avrupa başkentlerinde ilk defa daimi sefaretleri kurdurmuş ve bu sefirler Avrupa devletlerinde idari ve askeri alanlarda olup bitenler hakkında padişaha bilgi ulaştırmaya başlamışlardır. Bu dönemde küttabın sayıca arttığı, buna paralel olarak rol ve etkinliklerinin de büyüdüğü görülmektedir. Aynı zamanda sır kâtipliği, mürasalat

---

¹⁰⁶ Aybars Pamir, **a.g.m.**, s.71.

¹⁰⁷ Hüseyin Nail Kubalı, **Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri**, Tan Matbaası, İstanbul 1960, s. 46.

¹⁰⁸ Tahsin Güler, **a.g.m.**, s.323.

ve hazine bölümlerinde -ki bunlar saraya veya sadrazama bağlı birimlerdir- eğitim gören küttabın yeni unsurlarla yani ulemayla desteklendiğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Padişah, saltanatı boyunca şeyhülislamı kendi siyasetini destekleyenlerden tayin ettiği gibi, kazaskeri de kendi seçmiştir. Ancak küttab tarafından sunulan raporlar yalnız sayıca değil aynı zamanda devletin siyasetine yön vermede elde ettikleri konumlarını ve bu yöndeki birikim düzeylerini göstermiştir.¹⁰⁹

Meşveretin uygulanma alanlarının başında divan-ı hümayun gelse de gerektiğinde farklı alanlarda da bu sistem uygulanmıştır. Meşveret, sorumluluğun paylaşılmasını ve toplum katmanları arasında alınan karar etrafında bir fikir ve amaç birliği oluşturulmasını gerektiren olağanüstü ve önemli konularda sıklıkla başvuru bir uygulama olup, ortak aklın bulunmasıyla ilgili bir zemin oluşturulmasına katkıda bulunurdu. Divanın önemini kaybetmesinden sonra ve özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meşveret meclisinin daha sık toplanmaya başladığı, öneminin ve idari sistemindeki ağırlığının arttığı, I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde ise nispeten daha düzenli bir hal aldığı görülür.

Önceleri zaman zaman olağanüstü hallerde ve gerektiğe toplanan meşveret meclisi, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren devletin gerek mahalli eşrafa (ayan) karşı içte, gerekse özellikle Rusya'ya ve diğer devletlere karşı dışta yaşadığı sıkıntılar ve sorunlar nedeniyle alınacak bazı kararların sorumluluğunu padişah ve merkezdeki birkaç üst düzey yöneticinin üzerine bırakmak yerine, daha geniş güç gruplarına yaymak suretiyle hem sorumluluğu onlarla paylaşmak, hem de onlardan gelebilecek tepkileri bertaraf etmek amacıyla devreye sokulmuştur. Meşverette görüşülecek konular ve katılacak kişiler, padişahın emri ile önceden tespit edilmiş, toplantılar padişahın, padişah katılmadığında ise sadrazamın başkanlığında yapılmıştır. Toplantıda herkesin

---

¹⁰⁹ Hâlid Ziyâde, "Osmanlı Devleti'nin Laikleşmesinde Bürokratların Rolü", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çev. Eyüp Baş, Cilt 44, Sayı 2, 2003, ss.315-316.

söz almasına ve düşüncesini açık bir şekilde ifade etmesine özen gösterilmiştir. Hatta mecliste söyleyemedikleri bazı fikirleri daha sonraki birkaç gün içerisinde Bâb-ı Âli'ye gelip sadaret kethüdasına veya reisülkütuba söyleyebilecekleri hatırlatılmıştır. Katılımcılara mecliste görüşülen hususlar hakkında dışarıya bilgi sızdırmamaları konusunda bazen yeminle, bazen tehditle ve bedduayla uyarılarda bulunulmuştur. Katılacak kişilerin ilmiye, askeriye ve kalemiye temsilcilerinden olmasına özen gösterilmiş, Meşveret meclislerinde alınan kararların dine uygun olup olmadığı konusundaki rol ulemaya düştüğü için meclisteki etkinlikleri önem kazanmıştır. Bunun en önemli nedeni, alınan kararları halka anlatacak veya kararlara muhalefet edebilecek kesim olan ilmiye mensuplarının işin içine sokularak hem sorumluluğu paylaşma, hem de böylece işin içine çekilen ulema, yani halkla daha iç içe olan bir kesim vasıtasıyla mesajın halka ulaşmasını sağlama isteğidir. II. Mahmud da meşveret meclislerini I. Abdülhamid ve III. Selim gibi, gayet yararlı ve fonksiyonel bir şekilde kullanmıştır. Özellikle 1836'dan itibaren devletin merkezi yapısında yapmış olduğu reformlarla ve kurduğu yeni nezaretlerle Avrupalı bir kabine sistemi görüntüsü yaratmış; ayrıca daimi meclisler kurarak alt kademedeki yöneticilerin de karar alma mekanizmalarında yer almalarını sağlamıştır. Üst düzey yöneticilerin bir araya gelmesiyle oluşan meşveret meclisinden daha modern bir hükümet yapısını temsil eden Meclis-i Vükelaya geçiş yapılmıştır.¹¹⁰ İlk başlarda gerekli görülen zamanlarda toplanan bu meclis, zamanla düzenli toplantılar haline dönüşmüştür. II. Mahmut döneminde kurulan yeni nezaretler ve Meclis-i Vükelâ ile Meşveret sisteminden Avrupalı tarzda modern hükümet yapısına geçiş yapılmıştır. Bu dönemde her ne kadar yeni meclisler kurulmuş olsa da meşveret meclisleri olağanüstü durumlarda sorumluluğu zümrelere yaymak ve paylaşmak için toplanmaya devam etmiştir.¹¹¹

---

¹¹⁰ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss.31-43.

¹¹¹ Merve Ünal Açıkgöz, **Tanzimat Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Devletinde Padişahlık Makamı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Eskişehir Anadolu**

1.2- Sultan II. Mahmud Dönemi (1808–1839)

II. Mahmud modern bir devlet teşkilatı ve bürokrasisi kurmaya çalışmış ve bu doğrultuda merkezi idare ve hükümet teşkilatında bazı düzenlemeler yapmıştır. Usul-i nizam-ı müstahsene, bu tarihle başlayan yeni devrin teşebbüs edeceği yeniden yapılanma faaliyetlerini tanımlamada kullanılan bir tabir olmuştur. Çeşitli meclislerin, özellikle hükümet organlarının üstünde nazım bir rol üstlenecek olan "Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyye"nin ihdası (1838); nihayet, Avrupa'daki kabine sistemini hatırlatacak bir hükümet sistemine geçilmesi ve nazırlardan birinin Başvekil sıfatı ile başkanlığı üstlenmesi, merkeze bağlı bürokrasisi, yeni oluşturulan ordusu, II. Mahmud'un, çağdaş bir devlet mekanizması oluşturma konusunda önemli yollar katettiğinin göstergesidir. Bu doğrultuda yaptığı çalışmalarla Avrupalı tarzda bir hükümet yapısının ilk örneklerini vermiştir.¹¹²

Merkezi teşkilatın çekirdeğini oluşturan Divan-ı Hümayun'un bir şura meclisi olma özelliğini kaybetmesinden dolayı, meşveret usulünü yeniden canlandırmak ve Divan-ı Hümayunun daha önceleri ifa ettiği icra ve yargı görevlerini birbirinden ayırmak ve merkeziyetçiliği güçlendirmek amacıyla iki önemli yüksek kurul inşa etmiştir.¹¹³ Bunlardan biri Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ve Dar-ı Şura'yı Bab-ı Ali'dir. Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye (Danıştay ve Yargıtay) üst mahkeme yetkilerine sahip en önemli devlet organı olarak kurulmuş, Dar-ı Şura'yı Bab-ı Ali ise devletin idari fonksiyonunu icra görevini üstlenmiştir. Söz konusu meclislerin dışında padişahın danışma kurulu gibi çalışan Meclis-i Has, nazırların toplandığı Meclis-i Vükela ve askeri ıslahatlar için gerekli nizamnameleri hazırlayan Dar-ı Şura-yı Askeri oluşturulmuştur.

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Eskişehir Ağustos 2016, s.100.

¹¹² Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", **İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı 8, 1999, ss.57-90.

¹¹³ Necdet Hayta-Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara 2015, s.102.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi otoritenin zayıflamaya başlamasına paralel olarak devletle halk arasında irtibatı sağlayan mahalli ileri gelenler olan âyân yavaş yavaş önem kazanmaya başlamış; devletin içine düştüğü sıkıntılarının ortaya çıkardığı boşluktan faydalanıp zamanla iktisadi ve siyasi ağırlıklarını daha da artırarak, buldukları bölgede güçlerini ve nüfuz alanlarını merkezi otorite lehine genişletmişlerdir.¹¹⁴ Bu nedenle II. Mahmud merkezileşmeye önem vermiş, merkezi otoriteyi güçlendirmek için etnik unsurların çıkardığı ayaklanmalar ile uğraşmıştır. II. Mahmud her ne kadar bir ayan tarafından tahta çıkarılmış olsa da ayanlarla mecburen imzaladığı Sened-i İttifak sonucu onların Devlet'in bekası için nasıl tehdit oluşturabileceğini anlamış, daha sonra onlara karşı da harekete geçmiştir.¹¹⁵

XVII. yüzyıla kadar üç yıllığına alınan iltizam hakkının malikâne-mukata'a adıyla değişikliğe uğrayarak hayat boyu şeklini alması bunun yanında asker toplama görevinin de ayanlara verilmesi onları daha da güçlendirmiş bu durum haklarını güvence altına aldıkları Sened-i İttifak'ın imzalanmasına zemin hazırlamıştır. Ayan XVIII. yüzyılda artık merkezi devlet yapısının karşısında güçlü bir unsur haline gelmiş; Anadolu ve Rumeli'de etkin âyan aileleri ve hanedanlar oluşmuştur. Taşrada otoritesini sağlayamayan devlet, bu güçlerin varlığını kabul etmek zorunda kalmış; ayanların birbiriyle ve devletle mücadeleleri sosyal yapıyı ve dengeleri bozmuştur.¹¹⁶ Osmanlı siyasi hayatı bakımından Sened-i İttifak ayanların devleti kontrol altına alma çabalarını ifade etmektedir.¹¹⁷ Yoksa Sened-i İttifak, Osmanlıların Magna Carta'sı sayılabilecek yani, hükümdar ile ayan arasında yazılı tarzda bir anayasa olarak kabul edilebilecek bir

---

¹¹⁴ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, s.83.

¹¹⁵ Lütfi Özcan, **Tanzimat Dönemi Yönetim Anlayışı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı**, Sakarya Ekim 2013, s.178.

¹¹⁶ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, s.83.

¹¹⁷ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.97.

anlaşma değildir.¹¹⁸ Taşrada merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla süreç içerisinde padişah ayanları ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. Aralarında güçlü bir bağ bulunmayan ayanlar Alemdar'ın ölümünün ardından kolayca dağılmışlar ve merkezî hükümet tarafından etkisiz hale getirilmişlerdir.¹¹⁹ Ayanlardan oluşan boşluk redif askeri örgütünün oluşturulmasıyla giderilmiştir. Girişilen askeri yenilikler sonucunda 1834-1836 yılları arasında imparatorlukta redif askeri örgütü oluşturularak vali, mutasarrıf ve mütesellimlerin asker beslemeleri düzenine son verilmiştir.¹²⁰

Çok kısa süre yürürlükte kalarak Padişah tarafından kaldırılan ve hukuk tarihi içinde önemli yer tutan Sened-i İttifak için Pamir, “hem Padişah ile hükümet erkânını, hem de âyân ve hanedanları bağlayıcı kurallar getirdiğini”¹²¹ belirtmekte, Sıddık Sami Onar, senedi “ilk amme hukuku kaidesi ve hukuk devletine doğru gidiş”, Şerif Mardin “Osmanlı devletinin modern merkeziyetçi bir devlete dönüşmesi doğrultusunda atılmış ilk adımlardan birisi” ve Bernard Lewis ise, “ademi merkeziyet sürecinin en üst noktası” olarak değerlendirmektedir.¹²²

Hem merkezi otoriteyi güçlendirmek hem de halkın refahı için gerçekleştirilmek istenen tarım reformuna karşı en büyük tepkisel güç olan ayanlardan kurtulmak için adımlar atılması gerekmektedir. Bu nedenle II. Mahmud (1808-1839) merkeziyetçi mutlak saltanatı ihya etmiş; yeniçeri ve ayan hanedanlarını ortadan kaldırmış, Batı modeli bir monarşi örgütlenme yoluna gitmiştir. Ayanın, beylerin ve ağaların elindeki miri arazinin reyanın tasarrufuna geçirilmesi meselesi öylesine çetrefilli bir hal almıştır

---

¹¹⁸ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, YKY Yayınları, İstanbul 2002, s.163.

¹¹⁹ Halil İncik, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Düzeni Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.348.

¹²⁰ Musa Çadircı, **Tanzimat Dönemi’nde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.68.

¹²¹ Aybars Pamir, **a.g.m.**, s.80.

¹²² Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, s.85.

ki, devlet reayayı tatmin için yapacağı her girişimde beylerin ve ağaların muhalefetiyle karşılaşmıştır (bu durumun çarpıcı bir örneği Vidin Bulgar isyanlarında görülmüştür).¹²³

Merkezileşmenin diğer bir aşaması olarak valiler maaşa bağlanmıştır. Ancak merkeziyetçi bir mali örgütün kurulması sanıldığından daha güç olduğundan, valiler sadece maaşlı memurlar haline getirilmekle kalmışlardır.¹²⁴ II. Mahmud'un mülki alanda yaptığı en önemli yeniliklerden biri köy ve mahalle muhtarlıklarının kurulması olmuştur. Muhtarlar asayişini sağlamak, vergilerin tevziinde ve toplanmasında yardımcı olmak gibi eskiden ayanlar tarafından yapılan görevlerin büyük kısmını yapmakla yükümlü olmuş ve daha başka görevler de kendilerine verilmiştir.¹²⁵ II. Mahmut'un yaptığı düzenlemelerdeki amaç padişah ile reaya arasında yeni bir bağ oluşturmak değil, devletin sarsılan otoritesini yeniden tesis etmektir. Bu doğrultuda Batının esasları padişah otoritesinin sağlanmasına yardım ettiği derecede benimsenmiştir.¹²⁶ İlk adım olarak, vilayet meclisinde yapılan değişikliklerle, özellikle o zamana kadar çok geniş yetkilere sahip olan bu yüzden suiistimale sapan valilerin yetkileri kısıtlanmıştır. Her sınıftaki halkın idareye bir şekilde katılmasını sağlamak noktaları önem kazanmış, halkın huzur ve güvenliğinin ilk şartı olan idari alandaki bu yeniliklerle birlikte, özellikle şikâyetlere konu olan mali usullerde de ıslahat yapılmıştır. Önce her türlü devlet gelirinin doğrudan doğruya hazineye gelip her türlü harcamanın da yine oradan yapılması esas tutulmuş, aşar, cizye, mukata'a ve evkaf hâsılatı gibi her türlü gelir kaynağının tahsilinde temel olan iltizam usulü kaldırılmış ve cizyenin Hıristiyan reaya kocabaşısı ve vekilleri eliyle toplanmasına karar verilmiştir.¹²⁷

---

¹²³ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, ss.13-16.

¹²⁴ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.47.

¹²⁵ Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye- Ülke Yönetimi**, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitapevi, Ankara 2007, s.19.

¹²⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.143.

¹²⁷ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.15.

Padişah devlet protokolünde değişiklik yaparak bakanlar ve ulemanın huzurunda oturmasına izin vermiştir. Önceki padişahlardan farklı olarak sakalını kesmiş, portresini devlet dairelerine astırılmıştır. Asker ve memurlar için fesi, serpuş olarak kabul ettirmiştir.¹²⁸ Devlet adamlarını kendisi gibi hareket etmeye teşvik etmiştir. Ayrıca sultan kamu hizmetinde büyük sıkıntı yaratan müsadere uygulamasını kaldırarak kamu hizmetinde güvenilirliği sağlamıştır. Tarihi çok eskiye dayanan müsadere sisteminin kaldırılması kişi hakları açısından önemli olduğu kadar Osmanlı bürokratlarını da rahatlatan bir düzenleme olmuştur. Padişahın reform ekibinin temelini kalemiye sınıfı oluşturmuş ve bu sayede sivil bürokrasinin etkinliği giderek artmaya başlamış, bu yükseliş Tanzimat Devri'nde de devam etmiştir. II. Mahmut döneminde devletin umuru kalemiyesinde yetişip Hariciye ve Mülkiye'de uzmanlaşmış devlet erkânı sayıca artmış, nezaretler kurularak ve memur sisteminde değişikliğe gidilmiştir.¹²⁹ Bu değişiklik ile memuriyete alınma usulleri ve devlet dairelerine memur yetiştirme sisteminde yeni düzenlemeler yapılmıştır.

1838 yılında kâtiplerin derecelerinin yükseltilmesinde imtihan usulü getirilmiş; ancak yeni tarzda memur yetiştirilmesine yönelik en önemli adım, Tanzimat'ın ilanından önce Mekteb-i Maarif-i Adlî'nin kurulmasıyla atılmıştır. Mektebin kuruluş amacı, devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurları yetiştirmektir. Daha sonra aynı amaçla Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye kurulmuştur. Ayrıca memurlara maaş bağlanmış, işe başlarken yemin etmeleri esası getirilmiş ve bazı aksaklıklara sebep olan tevcihat usulü kaldırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde uygulanmaya başlayan bu sistemde memurlar dönüşümlü olarak bir seneliğine memuriyetlere getirilirdi fakat bu sistemin neden olduğu bazı sıkıntılar bulunmaktaydı. Bir memur bu sisteme göre idarenin değişik kademelerinde görev alabilirdi. Oysa görevlerin her biri ana uzmanlık

---

¹²⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V. Cilt ...**, s.158.

¹²⁹ Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul 2010, ss.61-80.

alanı olmanın yanında, kendi içinde de pek çok farklı ihtisas alanlarına ayrılabilirdi. Bu nedenle kişi yeni atandığı görevin gereklerini ve inceliklerini değil, ana hatlarını dahi öğrenmeden, hemen ardından bilmediği yeni bir göreve atanabiliyordu. Bu aynı zamanda devletin ve kurumların kalıcı politikalar belirlemelerinin önünde de ciddi bir engel oluşturuyordu.¹³⁰ Bu nedenle 1838 yılında ise tevcihat usulü kaldırılmış ve memurların sebepsiz yere azledilmesinin önüne geçilmiştir. Osmanlı bürokrasisinin bir diğer sorunu olan ehliyet ve liyakatin göz ardı edilmesi hususu ise II. Mahmud döneminde memurların alımı ve istihdamı doğrultusunda düzenlemeler yapılarak çözülmeye çalışılmıştır.

1.3- Yeni Bir İdari Kadronun Teşkili ve Tercüme Odası (1833)

Bu noktada devleti sıkıntıya sokan en önemli sorun, Avrupa dillerini bilen Müslüman reayanın bulunmaması ve bu nedenle tercüme işlerinin tamamıyla Fenerli Rumlara ihale edilmiş olması ve yerli gayri-müslim tercümanlara ise her zaman güvenilememesidir. XIX yüzyılda dışişlerine bağlı bir Tercüman Odası örgütleninceye kadar Avrupa'dan sağlıklı haber alma konusunda büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Ayrıca Yunan İsyanı'nın Osmanlı diplomasisi üzerinde çok önemli bir doğrudan etkisi olmuş, çoğu Fenerli Rum ailelerden gelen tercümanların devletin aleyhine casusluk yaptıkları ortaya çıkmış ve bu durum Osmanlı dışişleri teşkilatından, tercümanlık kadrolarından uzaklaştırılmaları ile sonuçlanmıştır. Ancak söz konusu gelişmeler diplomatik alanda önemli bir boşluğun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu boşluk, Ermenilerin Rumların yerini alması ve Bab-ı Ali içinde Müslümanların dil öğrenmeleri amacıyla 1833 yılında Bab-ı Ali'de yeni bir birim olarak Tercüme Odası'nın kurulmasıyla doldurulmuştur.

---

¹³⁰ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss.24-49.

Bu dönemde yeni bürokrasinin oluşumunda Tercüme Odası ve Hariciye Nezareti çok önemli katkılar yapmış, dış ilişkiler ve Batılılaşma politikalarına uygun insanların yetişmesini sağlamıştır.¹³¹ Ali, Nedim, Safvet ve daha sonra Fuad ve Ahmet Vefik Efendilerin odaya alınmasıyla imparatorluğun gelecek yıllarda hayatına yön verecek bürokratları tercümanlık hizmetinden yetişen insanlar olmuştur. Avrupa dillerinden çevirilerin sorumluluğunu üstlenen Tercüme Odası ilk başlarda önemsiz bir makam gibi görünmüşse de bu düzenlemelerle Osmanlı bürokrasisi içinde en fazla itibar kazanma ve yükselme imkânı sağlayan bir kalem haline gelmiştir. Tercüme Odası mensupları/mezunları daimi diplomasi şeklindeki uluslar arası devlet sistemiyle giderek bütünleşerek, XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bürokratları arasında yer almışlardır. Avrupa dillerini ve özellikle Fransızca'yı bilmek Osmanlı devlet hizmetinde yükselmek için mutlaka gerekli bir nitelik haline gelmiştir.¹³²

1821 Yunan İsyanı neticesinde Rumların tercüme faaliyetlerinden uzaklaştırılması ve tercüme odasının kurulması esnasında, burada çalışacak ehliyetli ve dil bilen Müslümanların temininde güçlük çekilmesi, bu derece hayati ve önemli bir konuda ne kadar geç ve yetersiz kalındığını ve devletin içinde bulunduğu aczi açık bir şekilde ortaya koymuş olub ilk zamanlarda başarılı çalışmalar yapamayan tercüme odası, zaman içerisinde Müslümanlar arasında yabancı dil bilen ve diplomasi bilgisine sahip kişilerin yetişmesi üzerine, harici işlerde ve bürokrat yetiştirmede en önemli birim olmuştur. Oda bu haliyle hem bürokrat yetiştiren bir mektep, hem de Bâbî-âli'nin dış yazışmalarını yürüten bir memuriyet görünümündedir.¹³³

---

¹³¹ Seyfettin Aslan-Abdullah Yılmaz, **a.g.m.**, s. 296.

¹³² Sezai Balcı, **Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı**, Ankara 2006, s.96.

¹³³ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss.22-52.

1.4- Bakanlıkların Kurulması

II. Mahmud sadrazamları hükümdarın mutlak vekili sınıfından çıkararak sahip oldukları yetkileri Nazırlara (bakanlara) vermiştir. Sadrazam tabirinin yerine “Başvekil” ifadesini kullanarak sadrazamın konumunu zayıflatmıştır. Benimsenen “Nezaret Usulü” ile devletin yürütme fonksiyonu çeşitli bakanlıklar arasında paylaştırılmıştır. Reis-ül Küttablık ünvanı “Hariciye Nezareti”ne çevrilmiş ve yeni sivil bürokratik elit oluşturma süreci başlamıştır. Sadaret Kethudalığı “Dâhiliye Nezareti”, Bab-ı Ali Çavuşbaşılık ünvanı “Deavi Nazırlığı (Adliye Bakanlığı)na dönüştürülmüştür. Zahire Nezareti ve Meclis-i Umur-ı Nafia yerine “Ticaret Nezareti”, defterdarlık yerine de “Maliye Nezareti” teşkil edilmiştir. Askeri işlerin görüşülüp karara bağlanması için Dar-ı Şura-yı Askeri”, Baruthaneler Nezareti’nin yerine “Harbiye Nezareti” oluşturulmuştur. Sarayın iç idaresine bakan idari üniteler “Enderun-u Hümayun Nezareti” adı altında yeni bir yapıya kavuşmuştur.¹³⁴

Devletin merkez teşkilatının nezaretler şeklinde örgütlenmesi sadrazamı bakanlık faaliyetlerini koordine eden, devlet politikasını yöneten bir konuma taşımış, sadrazamlık, devlet yetkilerinin çeşitli bakanlıklar arasında paylaştırıldığı bir makam haline gelmiş, merkezi bürokrasisi giderek büyümüştür.¹³⁵ Nezaretlerin kurulmaya başlamasıyla beraber Bab-ı Ali’nin yapısında değişimler yaşanmaya başlanmış Sadrazamın yetkilerinin nezaretlere kaymaya başlaması gücünün azalmasına neden olmuş ve sembolik bir duruma düşmüştür. Sultan II. Mahmud bunun üzerine 30 Mart 1838’de yaptığı bir düzenlemeyle bütün vekillerin başı olmak üzere sadrazamlık makamını başvekâlete dönüştürmüş, müstakil bir makam olarak var olmasına son vererek duruma göre hangi nezaret uygunsa, ona eklenmesi suretiyle idare edilmesini kararlaştırmıştır. Tanzimat dönemiyle yapılan değişikliklerden sadaretin alt birimleri ve kalemleri de büyük ölçüde etkilenmiş, sadaretin tekrar kurulmasından sonra, 2 Eylül

¹³⁴ Necdet Hayta-Uğur Ünal, **a.g.e.**, ss.104-105.

¹³⁵ Bilal Eryılmaz, **a.g.e.**, s.72.

1839'da dâhiliye nezaretinin varlığına son verilerek dâhiliye müsteşarlığı sadaret müsteşarlığına dönüştürülmüştür.¹³⁶

Şeyhülislamlik dairesinin kurulması ile beraber ulema bürokratikleşmiş ve din hayatı daha fazla kontrol edilebilir hale gelmiştir. Devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir mevki sahibi olan şeyhülislamın fonksiyonu 1826'dan sonra eski önemini yitirmiştir. Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulmasıyla genelkurmay başkanı karşılığı demek olan seraskerlik makamı oluşturulmuş, 1835'ten sonra meratip silsilesi yeniden düzenlendiğinde, sadrazamlık ve şeyhülislamlıkla aynı seviyede addedilmiştir.¹³⁷ Diğer taraftan II. Mahmut'un vakıfların idaresi ve denetimini merkezileştirmek amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurması, ulemanın vakıf gelirleri ile hükûmete karşı elde ettiği ekonomik bağımsızlığı zedelemiştir. Vakıf gelirlerinin yönetim ve denetimi ulemanın elinden alınmak suretiyle, devlet hazinesine geniş bir kaynak sağlanırken ulemanın finansal gücü de zayıflamıştır. Böylelikle ulemanın yerine modernist bürokrasi güçlenmeye başlamıştır. Türk moderleşmesinin bariz özelliğini oluşturan bürokrasi önderliğinin temellerinin Sultan Mahmud döneminde atıldığı söylenebilir.

Bu dönemde gittikçe ihtisaslaşan ve ayrıntılanan bürokraside artan ilişki ve yazışmalara paralel olarak sadaret mektubi ve dâhiliye kalemleri de esaslı bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. 1851'de evrak akışını sıhhatli bir şekle sokmak amacıyla Babı-ali evrak odası kurulmuş, daha sonra odada yapılan bir reformla görev alanı sadece İstanbul'daki merkez bürolar arasında yazışmaları düzenleme ve evrakın akışını sağlamakla sınırlandırılmıştır. Taşradaki dairelerle olan yazışmalarla ise dâhiliye kalemi ilgilenmiştir. Ayrıca 1846 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın girişimleriyle hazine-i evrak adlı modern bir arşiv oluşturulmuş, sivil bürokrasinin öneminin artması ve Osmanlı

---

¹³⁶ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss. 46-48.

¹³⁷ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", **Bellekten**, Sayı 203, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.604.

devlet yönetiminde dengelerin değişmesi sonucu protokol kurallarında bazı düzenlemeler yapılmıştır.¹³⁸

1.5- Meclis-i Hass-ı Vükela'nın Kurulması

Meşveret meclisleri hiçbir zaman divân-ı hümâyûnun sağladığı danışma etkisini yaratamamıştır. Çünkü her ne kadar her iki meclis de danışma kurulu olarak padişahın iradesiyle kurulsa da gerek toplanma usulleri gerek görüşülen konular açısından farklılıklar içermektedir. Divân-ı hümâyûn, düzenli olarak; belli kurallar çerçevesinde toplandığı halde meşveretler ancak önemli sorunlar için toplanabilmiştir.¹³⁹ Bu nedenle meşveretin yerini sadrazamın başkanlığında nazırlar ve devlet adamları ile toplanan Meclis-i Vükela almıştır. Meclis-i Vükelâ, sadrazamın başkanlığında toplanıp önemli devlet konularını görüşür ve idari işlerde nezâretler arasında koordinasyonu sağlardı. Nâzırlar kendi nezâretlerinin görev alanına giren işlerden sorumluydu. Meclis, gerekli gördüğü veya alt kademedeki meclislerin hazırladığı tasarıları tartışır ve gerekli düzeltmeleri yapar, ardından sadrazam bunları bir tezkireyle padişahın onayına sunar. İlk dönemlerde meclisin çalışma düzenini, görev ve yetkilerini belirleyen bir nizamnâmesi yoktu. Meclis normalde haftada iki gün toplanır, ancak toplanma periyodu şartlara göre değişebilirdi. Meclis Bâbîâli dışında sadrazam, şeyhülislâm veya vükelâdan birinin konağında toplanır, ramazan aylarında ise genellikle sadrazamın konağında ve iftardan sonra çalışmalarını yürütürdü. Yıldız Sarayı Merasim Dairesi'nde Vezir Odası denilen bir mekân mevcut olup saraydaki meclis toplantıları burada yapılırdı. Meclisin nerede, ne zaman ve hangi saatte toplanacağı Teşrifat Kaleminden

¹³⁸ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, s. 48.

¹³⁹ Merve Ünal Açıkgöz, **a.g.t.**, s.100.

yazılan tezkirelerle üyelere haber verilir, meclise katılmayanlar mazeretlerini sadârete bildirirlerdi.¹⁴⁰

Meclise katılan üyeler, bürokratik yapıya ve zamana göre değişiklik göstermiştir. Ancak genel olarak katılan üyeler şöyledir: Sadrazam, şeyhülislam, serasker, kaptan-ı derya, maliye, ticaret, hariciye, evkaf nazırları, sadaret müsteşarı, meclis-i vâlâ reisi, darphane-i âmire nazırı, zaptiye müşiri, tophane müşiri, hazine-i hassa nazırı, divân-ı dêâvî nazırı, Meclis-i Tanzimat başkanı ve valide kethüdası. Üyelerden birisi olmadığı zaman yerine vekâleten birini göndermiş ve görüşülen meseleler hakkında bilgi edinmiştir. Toplantıda görüşülecek olan hususa göre kişiler davet edilmiş; çok önemli konularda üst düzey yöneticiler, olağan bir gündemde uygun görülen kişiler, uzmanlık gerektiren bir konu görüşüldüğünde ise meclis üyeleri içinden o konu hakkında bilgi sahibi olanlar çağırılmışlardır.¹⁴¹ Meclis bir başkan ve beş üyeden oluşturulmuş, yazı işleri için de iki kâtip görevlendirilmiştir. Başkan eski ordu başkomutanı (bugünkü Genelkurmay başkanına karşılık) üyelerden birisi ilmiyeden diğerleri ise ihtisab ve maliyeden anlar kimseler arasından seçilmişlerdir. Meclis başkanı ve üyelerine üst derecede maaş bağlanmıştır.¹⁴²

1.6- Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye

II. Mahmud tarafından 24 Mart 1838’de kurulan meclis reformları planlayıp icrasını denetleyen yüksek yasama ve yargıdır. 31 Mart 1838 tarihinde Padişah ve şeyhülislâmın huzurunda yapılan törenden sonra faaliyete geçmiştir. Çalışma yeri Gülhane Kasrı olan meclis “meclis-i âlî” olarakta nitelendirilirdi. Meclisin görevi yapılması planlanan reformların gerçekleştirilmesi amacıyla kanun ve nizamları

---

¹⁴⁰ Ali Akyıldız, “Meclis-i Vükelâ”, TDV İslam Ansiklopedisi C: 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, ss. 251-252.

¹⁴¹ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.181-182.

¹⁴² Musa Çadircı, **a.g.m.**, s.607.

hazırlamak ve ayrıca Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâlî ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin tanzim ettiği mazbatalara son şeklini vermektir. Çıkardığı kanun ve nizamnâmelerin uygulanma durumlarını denetleme hakkına sahip olan meclisin toplanma şeklini, kurallarını ve işleyiş tarzını belirleyen bir iç tüzüğü bulunmaktaydı. Buna göre üyeler düşüncelerini serbestçe açıklayabiliyor ve kararların oy çokluğuyla alınması sağlanıyordu.¹⁴³ Esasen Meşveret Meclisi'nin Divan-ı Hümayun'un bıraktığı boşluğa cevap verememesi danışma kurullarını ortaya çıkarmıştı. Bu çerçevede ilk olarak 24 Mart 1838 tarihinde askeri reformları düzenleneyip uygulamak amacıyla Bab-ı Seraskeri'de toplanacak olan Dar-ı Şura-yı Askeri kurulmuş, yeni düzenlemelerle meydana getirilen Başvekâlete danışma kurulu olarak çalışmak üzere 24 Mart 1838 tarihinde Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali oluşturulmuştu. Nihayet bütün bu meclislerin üzerinde çalışacak olan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştu.¹⁴⁴

Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye ve Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali II. Mahmud ve sadrazam için danışma kurumlarıdır. Tanzimat döneminde ortaya çıkacak yasama kurumlarının çekirdeğini bunlar oluşturmuştur.¹⁴⁵ Meclis-i Vala II. Mahmud döneminde oluşturulmuş olsa da asıl amaca uygun biçimdeki çalışmalarını Tanzimat'ın ilanından sonra yapabilmıştır. Yeni kanun ve yönetmeliklerin hazırlanması görevini Gülhane Hatt-ı Hümayunu Meclis-i Vala'ya bırakmıştır. Hatta başka hususlara dahi oybirliğiyle karar verilmesi gerektiğinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyelerinin sayısı gerektiği kadar artırılmıştır. Devlet erkânı belirli günlerde toplanmış herkes düşüncelerini özgürce

---

¹⁴³ Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", **TDV İslam Ansiklopedisi C: 28**, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 250.

¹⁴⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vala (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.24.

¹⁴⁵ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II- Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975**, Çeviren: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2017, s.110.

söyleyerek can ve mal güvenliği ve vergilerin tayini hususlarına dair gereken kanunlar karar altında alınmıştır.¹⁴⁶

Meclis-i Vâlâ, 8 Mart 1840'ta Sultan Abdülmecid'in katıldığı bir merasimle Bâbîâlî'de inşa edilen yeni binasına taşınmış yeni mekânda padişahın çalışmaları takip edebilmesi için özel bir yer yapılmıştır. Padişah, bundan sonra her sene hicrî yılbaşı olan muharrem ayında bir önceki yılın çalışmalarının muhasebesini yapmak ve yeni yılda ele alınacak işler hakkında tâlimat vermek üzere meclisi ziyareti gelenek haline getirmiştir. Tanzimat'la beraber meclisin öneminin günden güne artması ve yetkilerinin genişlemesine paralel olarak yazı işlerini yürüten kâtiplerin sayısı da arttırılmış, ayrıca gerek üye gerekse düzen yönünden istenilen seviyeyi tutturamaması üzerine 1841'de mecliste bir değişiklik yapılarak üye sayısı ona indirilmiştir. Meclis üyeleri bürokratik yapıya ve zamana göre bazı değişiklikler göstermiştir. 1840 ve 1850'li yıllarda meclis genel olarak şu üyelere oluşmuştur: Sadrazam, şeyhülislâm, serasker, kaptan-ı deryâ, Meclis-i Vâlâ başkanı (Meclis-i Tanzîmat kurulunca Meclis-i Tanzîmat başkanı), sadâret müsteşarı, Darbhâne-i Âmire nâzırı (Hazîne-i Hâssa'nın kurulmasından sonra Hazîne-i Hâssa nâzırı), Maliye, Ticaret, Hariciye, Evkâf-ı Hümâyun nâzırları, Zaptiye müşiri, Tophane müşiri, Dîvân-ı Deâvî nâzırı, vâlîde kethüdâsı. Zaman içerisinde idarî değişikliklere paralel olarak bunlara yenileri eklenmiş veya çıkarmalar yapılmıştır; nezâretlerin durumuna göre Meclis-i Vükelâ'nın yapısında da kısmî değişiklikler görülmüştür.¹⁴⁷

Meclis başkanı başta olmak üzere üyelerin görevde kalmalarını güvence altına alan bir karar bulunmaması meclis çalışmalarında istenilen olumlu sonuçların alınmasının önüne geçmekte, devlet yönetiminde kurumsallaşmış meclis uygulaması, meşveret meclislerinin dışında, yaygın olmadığından ilk zamanlarda yapı ve zihniyetten kaynaklanan bazı sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Şöyle ki, meclise atanan üyeler,

¹⁴⁶ Musa Çadircı, **a.g.m.**, s.607.

¹⁴⁷ Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı ..", ss. 250-252.

başlangıçta üyelik görevleriyle beraber daha önce üstlendikleri memuriyetleri de sürdürmekteydi. Bu durum yönetimle ilgili alınacak kararlarda bürokrasinin gücünü artırsa da zamanla asıl işleri meclisin çalışmalarını aksatmaya başlayınca görevlerinden alınmışlardır. Ayrıca toplanma şekli, kuralları, bürokrasinin işleyiş tarzı ve meclisin amacını içeren bir de içtüzük hazırlanmıştır.¹⁴⁸

Gülhane Hattı Hümayunu Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali'yi kaldırarak ve Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye'yi başlıca reform yasalarının ve tartışmasının kaynağı olarak belirleyerek, bu kurumun önemli yasama konularını tartışan, bakanların ya da ilgili diğer kişilerin had'lerini önemsemeden her sorunu derinliğine araştıran ve sonra da yasa önerileri getiren tek kurum haline getirmiştir. Ancak birçok konuyla ilgilenmek zorunda kalan meclis, 1850'lerden itibaren yasa hazırlama yükü yüzünden hızını kaybetmeye başlamış ve hem idari hem de politik nedenlerle 1854 yılında Meclis-i Vâlâ'ya yalnız adli görevleri bırakılarak Meclis-i Ali-i Tanzimat adıyla yeni bir yasama meclisi kurulmuştur.¹⁴⁹ Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kanun tasarıları ile nizamnameleri hazırlamak görevi 26 Eylül 1854'de oluşturulan Meclis-i Ali-i Tanzimat'a devredilmiş ve Meclis-i Tanzimat diye anılan bu yeni kuruluş çalışmalarını 9 Eylül 1861'e dek sürdürmüştür. Ancak Meclis-i Vala ve Meclis-i Tanzimat gibi iki reform meclisinin aynı anda mevcudiyeti, birtakım sorunlar yarattığından dolayı iki meclis 14 Temmuz 1861 tarihinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirilmiştir. II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye Sultan Abdülmecid devrinde Tanzimat Meclisi halini almış, Abdülaziz devrinde ise 1868 yılında Meclis-i Vala, Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye isimleri ile ikiye ayrılarak idari ve adli işlerin birbirinden ayrılması sağlanmıştır ki bu durum yargı yetkisinin bağımsızlığının güçlenmesi alanında önemli bir adım olmuştur.

---

¹⁴⁸ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss. 64-65.

¹⁴⁹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.110-112.

1.7- Tanzimat Dönemi

Tanzimat dönemi (1839-1876), geçen felaketli yüzyılların bıraktığı ve son buhranların sarstığı bir çürük yapıya düzenli bir devlet kadrosu vermek, Osmanlı saltanatını modern esaslara dayanan bir Avrupa devleti yapmak iddiasındaydı. Bir anlamda Tanzimat'ı, temel kurumları bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni bir medeniyetle yükselişe geçen Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma girişiminin kesin aşaması olarak kabul etmek mümkündür.¹⁵⁰ II. Mahmud'un saltanat yılları ve ardından gelen Tanzimat dönemi, siyasi, sosyal, idari, kültürel ve ekonomik tarihimiz açısından son derece önemli gelişmeleri doğuran bir dönüm noktasıdır.¹⁵¹

Bu dönemde Avrupa'nın müdahaleci politikasının temelinde gayrimüslim reaya bulunmakta ve imparatorluğun bütünlüğünü korumak adına izlenen Osmanlıcılık politikasıyla ve reayaya verilecek hukuk eşitliği ile sonu gelmeyen ayaklanmalar durdurulmak istenmektedir. Batılılaşma yolunda atılan önemli bir adım olarak Gülhane Hattı Hümayunu ile evvela Müslim-gayri Müslim ayırmaksızın halkın can, mal ve şerefının korunması değişmez bir prensip olarak ilan edilmiş, iltizam usulünün kaldırılması, vergi sisteminin herkesten gelirine göre toplanacak şekilde düzenlenmesi, askerlik süresinin belirli hale getirilmesi gibi birçok alanda düzenleme yapılarak ülke yönetimi, vergilendirme, askerlik ve hukuk alanlarında önceki dönemlere oranla köklü değişiklikler başlamıştır. Gülhane Hattını önceki dönemlerde ilan edilen ve adaletname adı verilen hatt-ı hümayunlardan ayıran en önemli özellikte getirdiği köklü değişikliklerdir.

Gülhâne Hatt-ı Hümayunu devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlandığı gibi, bir hafta sonra her eyalet valisine ve sancak müstesellimine bir ferman halinde ayrı ayrı tebliğ olunmuş, vergi ve asker maddesi hakkında ileride

¹⁵⁰ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, ss.13-14.

¹⁵¹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, s. 45.

gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunun dışında Hatt'taki bütün esasların, hemen uygulamaya konulması bildirilmiştir.¹⁵² Valilerden halka fermanı anlatmaları istenerek çıkabilecek isyanların önüne önceden geçilmek istenmiştir. Ancak Müslümanlar gayrimüslimlere verilen haklardan, gayrimüslimler ise beklentilerinin tamamının karşılanmamasından dolayı hoşnut olmamıştır. Dış tepkilere bakıldığında ise Avrupa devletlerinden İngiltere ve Fransa fermanı desteklerken Avusturya ve Rusya tepki göstermiştir.

Osmanlı imparatorluğu için batılılaşma sürecinin başlangıcını teşkil eden Tanzimat dönemi Osmanlı kamu yönetiminde de köklü değişiklikler öngörmüştür. Bu değişikliklerin en önemlileri yeni bakanlıkların ve yerel birimlerin kurulmasıyla merkezi idarenin otoritesinin yeniden güçlendirilmesidir.¹⁵³ II. Mahmud döneminde başlayan ve ihtiyaca binaen çoğalan meclislerin sayısı Tanzimat döneminde artmış, bu durum devlet idaresinde bir taraftan karmaşıklığa da sebep olduğu için bunu giderebilmek amacıyla meclisler saraydan Bab-ı Ali'ye taşınmıştır. Tanzimat'ın ilanı ile beraber hemen hemen her önemli sorunun çözümlenmesi için meclisler oluşturulmuş, bu meclislerin aldıkları kararlar Meclis-i Vala'nın onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmiştir. Bu meclislerin en önemlilerinden biri "Mecalis-i İ'mariyye" olarak anılan imar meclisleridir. Yüksek istişare meclisi 1855'te "Meclis-i Ali-i Umumi" kurulmuş, Kaptanpaşalığa bağlı Meclis-i Bahriye, Ziraat Nezareti'ne bağlı Meclis-i Ziraat ve Meclis-i Maadin, zaptiye müşirine bağlı Meclis-i Zaptiye kurulmuştur.¹⁵⁴ II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vala-i Ahkâm-ı Adliye, Gülhane Hattı'nın hükümleri uyarınca düzenlenerek hükümetin yanı sıra reforma ilişkin yeni kanunlar yapmak,

---

¹⁵² Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.147.

¹⁵³ Demokaan Demirel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma (1839 - 1923)", **Türk İdare Dergisi**, Sayı: 473, Aralık 2011, s.97.

¹⁵⁴ Necdet Hayta-Uğur Ünal, **a.g.e.**, s.136.

uygulanmasını takip etmek görevleriyle sorumlu önemli bir kurum haline getirilmiştir.¹⁵⁵

2- Tanzimat Fermanı Sonrası Bürokratik Yapı ve Yenileşme Hareketleri

Tanzimat'ın diğer bir önemli özelliği ise bürokratizmdir. Osmanlı tarihinde Bab-ı Ali Hükümeti ve “Bab-ı Ali Diktatörleri” dönemini başlatan Tanzimat'ı anlamak için bürokratik ve merkeziyetçi yönüne bakmak gerekir. Bab-ı Ali'nin egemenliği, bürokrasinin modernleştiği, güçlendiği ve Türkiye tarihinde merkeziyetçiliğin kurulduğu dönem demektir.¹⁵⁶ Tanzimat döneminde, Batı'dan ilham alınarak birçok sosyal ve siyasal reform gerçekleştirilmiştir. Osmanlı bürokrasisinin bir unsurunu teşkil eden kalemiye yapılanbu düzenlemeler ile padişaha karşı gücünü artırmış ve ülke yönetiminde etkin bir güç haline gelmiştir. Dönemin önemli bir gelişmesi olarak meşveret prensibi kurumsallaştırılmış, merkezde ve taşrada meclisler oluşturulmaya başlanmıştır. Özellikle Bab-ı Ali'de kurulan ve hükümdar adına reformları yürüten bu meclisler kalemiye sınıfının yükselmesine basamak olmuştur.¹⁵⁷ Buna ek olarak ulemanın etkinliğini kaybetmeye başlaması ve vakıfların devlet kontrolüne geçmesi kalemiye yönünde güç artışına katkı sağlamıştır.

XIX. yüzyılda Batının etkisiyle gelişen yeni bürokrasi ulemanın temsil ettiği zihniyetten çok farklı bir yerde durmaya başlamış, bunun sonucunda ulema ile kalemiye sınıfı arasında uyumsuzluk yaşanmış ve ulema Tanzimat hareketlerinin karşısında yer almıştır. Tanzimat devrinde devlet adamları sivil bürokrasiden, yani Babiâli ofislerinde yetişmiştir.¹⁵⁸ Reformlar sivil bürokratlar tarafından yürütülmüş ve özellikle reformcu bürokratlar Tercüme Odası ve Hariciye Nezareti'nde yetişmiş kişilerden oluşmuştur.

---

¹⁵⁵ Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.198.

¹⁵⁶ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En ...**, s.90.

¹⁵⁷ Seyfettin Aslan-Abdullah Yılmaz, **a.g.m.**, s. 295.

¹⁵⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En ...**, s.109.

Eskiye dönüş isteğinden ziyade dünyanın değiştiğini ve kendilerinin de değişmesi gerektiğinin bilincinde olmaları reform hareketlerindeki farklılığın da temelini oluşturmuştur.

Bu dönemin önemli bir gerçeği, Mustafa Reşit Paşa'nın başını çektiği Tanzimat döneminin yüksek bürokratlarının bugün sadrazam, yarın nazır, öbür gün vali sonra gene sadrazam olabilmesidir. Ancak bu kişilerin her görevlerinde devlet yönetimini yakından etkiledikleri bir gerçektir. Ali ve Fuat Paşa'ların, daha sonra Midhat Paşa'nın ve Ahmet Vefik Paşa'nın yaşam çizgilerindeki bu paralellik on dokuzuncu yüzyılın devlet adamlığında kurumsallaşmış bir gelenek gibidir.¹⁵⁹ Shaw politik yönden hangi sınıfın etkin hale geleceği konusunda dış etkilerin de yer aldığını belirtmektedir; “bu politika ve hırs çatışmasında, parti ve kişisel rekabetlerde yabancı elçilikler çoğunlukla kesin rol oynamışlar, para ve siyasal baskıyla müdahale emişler, Osmanlı iç ve dış politikasında kendi amaçlarını sağlamak için kah bu kah şu politikacıyı tutmuşlar. İngilizler ve daha az olmak üzere Fransızlar, imparatorluğu sürdürecektir politikalar için Bab-ı Ali'yi, Avusturya ve Ruslar da aksi nedenlerle saray ve orduyu tutmuşlardır. Giderek bağımsızlıklarını artıran ve valiliklerini hıdivliğe dönüştürüp Osmanlı politikasını özellikle saraydakilere verdikleri büyük armağanlarla etkileyen Mısır hükümdar ailesi de etkin olmuştur”.¹⁶⁰

2.1- Sosyal Alanda Gerçekleştirilen Faaliyetler

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlayan modernleşme birçok alanda değişimi öngörüyordu, fakat değişim öngörmediği alanlarda da gerçekleşiyordu. Osmanlı toplumu çok köklü bir değişim geçirmesede modernleşme toplumun her

---

¹⁵⁹ İlber Ortaylı, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu”, E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay (Ed.), **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Dora Yayınları, Bursa 2009, s. 93.

¹⁶⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.104.

kurumuna ve her kesitine yayıldı. Osmanlı kadını ve aile yapısı da bu gelişmelerin dışında kalmadı. Artık kadınlar sokağa çıkmaya ve sosyal hayata karışmaya başlıyordu. 1858 yılına kadar sadece ilkokul öğrenimi görebilen kızlar Tanzimat döneminde kızlar için önce rüşdiyelerin ardından Darümuallimatların (kız öğretmen okulu) açılması ile beraber eğitimlerine devam edebilir hatta muallim olabilir hale geldiler.¹⁶¹ Böylece XIX. yüzyılda elde edilen eğitim olanakları sonucu aydın kesimi içinde yüksek öğrenim görmüş üst sınıftan kadınlar da yer almaya başladılar. Modernleşme onların kıyafetlerinde de kendini gösterdi ve Avrupa sitili kıyafetler günlük hayatta yer aldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönemde Avrupa modasını ilk takip edenler saraya ve üst sınıfa mensup Müslüman kadınlardı.¹⁶²

XIX. yüzyıla İmparatorluğu kurtarma fikirleri içerisinde de modernleşme akımları etkiliydi. Uzun savaşlar ve askeri yenilgiler sonucunda yeni askeri teknolojilerin adapte edilmesine olan ihtiyacın giderek artması modernleşme teorilerinin daha baskın hale gelmesine neden olmuştur. Modernleşme konusunda devlet adamları arasında yaygın olan bir görüş de teknik ilerlemeler alınsa da sosyal yapının korunmasının gerekli olduğudur.¹⁶³

Padişahların davranış ve huyları da ondokuzuncu yüzyıl boyunca gözle görülebilir derecede değişmiştir. Padişahlar artık Avrupa elçiliklerinde verilen davetlere ya da tiyatroya giderek halk tarafından görülüyorlardı ve bu durum, geçmişin padişahlarının halktan uzak durarak yarattıkları o görkemlilik ve korku havasından çok büyük bir uzaklaşmaydı. Ayrıca yeni yasaların nasıl uygulandığını görmek için İstanbul dışına çıkmaya başlamışlar ve örnek olarak verilecek olursa; Abdülmecit 1846'da Rumeli'ne, 1850'de Çanakkale Boğazından çıkıp Girit, Samos ve Rodos'a gitmiş,

---

¹⁶¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En ...**, ss.249-251.

¹⁶² Necdet Aysal, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri", **ÇTTAD**, x/22, 2011/Bahar, s.8.

¹⁶³ Esra Demirci Akyol, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", **Sosyal Politika Çalışmaları**, Sayı 31, Temmuz-Aralık 2013, s.34.

Abdülaziz 1862’de İzmit ve Bursa’ya, ertesi yıl da İskenderiye ve Kahire’ye gitmiştir. Böylece Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı zaptından sonra oraya ayak basan ilk padişah olmuştur. En son olarak da 1867’de İmparator III. Napolyon’un çağrısı üzerine Dünya Sergisinin açılışında bulunmak üzere Paris’e gitmiş, oradan Londra’ya geçerek kralla birlikte Thames nehrinde bir gezinti yapmış, Buckingham Sarayını ziyaret etmiş, Portsmouth’da İngiliz donanmasını denetlemiştir.¹⁶⁴

2.2- Eğitim Alanında Gerçekleştirilen Faaliyetler

II. Mahmud döneminde eğitimin merkezileşmesi amacıyla maarif-i umumiye nezareti kurulmuş, ilköğretim zorunlu hale getirilmiş, mahalle mekteplerinin başarısızlığını gidermek amacıyla mekatib-i rüşdiye nezareti kurulmuş ancak çok büyük başarılar elde edilememiştir. 1845’te Sultan Abdülmecid, gidişatından memnun olmadığı reformların hızlandırılması ve reformların önünde büyük bir engel olarak gördüğü cehaletin ortadan kaldırılması için mekteplerin yaygınlaştırılması gerektiği yönünde bir hattı hümayun yayımlamış ve reformların başarısıyla eğitim arasındaki doğrudan ilişkiye dikkat çekmiştir. Bu uyarı üzerine mahalle (sıbyan) mekteplerini düzenlemek için bir meclis-i muvakkat kurulmuş, meclis, birisi sıbyan mekteplerine, diğeri rüşdiye mekteplerine ve öteki de bir darülfunun kurulmasına dair olan üç tasarı hazırlamıştır. Tasarılar da yer alan bir diğer husus da Bâbıali’de eğitimle ilgili işlerle ilgilenecek olan daimi bir meclisin kurulmasıdır. 1846’da meclis-i maarif-i umumiyyenin kurulmasıyla meclis-i muvakkatin görevi sona ermiş, yeni meclis meclis-i vâlâ ve hariciye nezaretinin denetimi altına alınarak şeyhülislamın kontrolünde olan eğitim mekanizması Tanzimat bürokratlarının etkisi altına girmiştir.¹⁶⁵

Eğitim mekanizmasını ellerine geçiren Tanzimat bürokratları, reformları daha rahat bir şekilde yönlendirmeye başlamış ve halk doğal olarak devletin önem verdiği

¹⁶⁴ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.117.

¹⁶⁵ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, s. 68-69.

kurumlar olan yeni eğitim kurumlarına yönelmiştir. Ancak modern tarzda eğitim kurumları oluşturulurken medreseler kendi haline bırakılmıştır. Bu nedenle XIX. yüzyılın son çeyreğinde eğitimde bir birlik söz konusu olmamış, bir taraftan medreselerde eğitim devam ederken diğer taraftan Avrupalı tarzda okullar açılmaya devam etmiştir.

2.3- Tarım Alanında Gerçekleştirilen Faaliyetler

Tanzimat döneminde sosyal ve idari alanlarda yapılacak reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik anlamda atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı doğmuştur. Devletin karar ve uygulama mekanizmalarına yansıyan bu “imar-ı mülk” hedefi, bir iktisat politikasının doğmasına neden olmuş ve bu iktisat politikasının en bariz şekilde yansıdığı alan da ekonominin en geniş sektörü olan tarım kesimi olmuştur. Osmanlı bürokratları tarım metodlarını ve üretim araçlarını modernleştirerek üretimi artırmayı hedeflemişler ve bu doğrultuda ilk olarak ziraî gelişme programını yürütecek kadroları oluşturarak işe başlamışlardır. 1838 yılında Hariciyye Nezareti’ne bağlı bir “Ziraat ve Sanayi Meclisi” kurulmuş, adı daha sonra “Meclis-i Umûr-u Nâfia” olarak değiştirilmiş ve 1839 yılında tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak üzere müstakil bir Ticaret Nezareti’nin kurulması üzerine bu nezarete bağlanmıştır. II. Mahmud tarafından Hariciyye Nezareti’nin bir parçası olarak kurulan ziraat bölümü, 1843’te baştan aşağı yenilenmiş ve Ziraat Meclisi adını almıştır. Ziraat Meclisi’nin esas görevleri halkın gelir ve refah düzeyinin yükseltilmesi, zirai üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması konularında inceleme ve araştırmalar yaparak önerilerde bulunmak olmuştur. Meclis Tanzimatın ilk yıllarında kapsamlı ekonomik gelişme politikalarının hazırlayıcısı olmuştur. Nafia Hazinesi’nin kurulmasıyla 1843-1846 yılları arasında devlet tarafından çeşitli bölgelerin çiftçilerine 12,5 milyon guruşu aşan miktarda kredi

dağıtılmıştır. Zirai gelişmeyi sınırlayan faktörlere karşı çalışmaların yapıldığı bu dönemde 1843 yılında Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye tarafından hazırlanan ve daha sonra Meclis-i Ziraat'ta görüşülen program başlıca üç unsuru ihtiva etmiştir; zirai ve ticari gelişmenin sağlanması için gerekli yolların yapılması ve nehirlerin ulaşımaya elverişli hale getirilmesi gibi altyapı çalışmalarının gerçekleştirilmesi; halka tarım ve ticaretlerini geliştirmeleri için kredi verilmesi; vergi yükünün hafifletilerek bölgeler ve kişiler arası dağılımın adilleştirilmesi.¹⁶⁶

Üyeleri arasında tüccar temsilcilerinin de bulunduğu önceleri haftada iki gün, daha sonra ise işlerin çoğalmasına paralel olarak her gün toplanmaya başlayan Ziraat Meclisi ve yine bağlı olduğu Ticaret Nezareti tarafından yürütülen ziraate müteallik işler, sorunların daha rahat çözülebilmesi için yetkinin mümkün merteye yaygınlaştırılması ve ihtisaslaşmanın artırılması anlayışının neticesi olarak 16 Ocak 1846 tarihinden itibaren müstakil olarak kurulan Ziraat Nezareti tarafından yürütülmeye başlanmıştır.¹⁶⁷

Tanzimat döneminde devlet yöneticilerinin amaçladıkları değişiklikler ön planda var olan toprak rejimine ve tarımsal yapıya yönelik olduğu için toprak rejimini düzenleyip bir sisteme bağlamak ve tarımsal verimin artışını sağlamak için yeni bir kanuni düzenlemeye gitmek gereği doğmuştur. Bir bakıma miri rejimin arazi kullanımına koyduğu sınırlamaların tarımsal verimin artırılması için ciddi bir engel olduğu düşünülmüş ve özel mülkiyetin yasal olarak pekiştirilmesi kararı alınmıştır. 1858 Arazi Kanunu yürürlüğe girdikten sonra miri topraklar hızla el değiştirmiş ve büyük bir bölümü özel mülkiyete geçmiştir.¹⁶⁸ Bu uygulamanın arkasındaki fikir, araziye işleyenlerin toprağın sahibi olarak tanımlamaları durumunda, daha fazla üretmek için uğraşacakları ve bunun da hem hazineye hem de üreticiye faydalı olacaktır. Diğer

---

¹⁶⁶ Tefik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, ss.45-49.

¹⁶⁷ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss.59-71.

¹⁶⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En ...**, ss.214-216.

taftan Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam sistemi 1839'da kaldırılmış, 1842'de sistem yeniden uygulamaya konmuş ve 1856'da tekrar resmen kaldırılmıştır; ancak bu sistem yüzyılın sonuna kadar pratikte devam etmiştir.¹⁶⁹ Yeni toprak kanunu ile hukuki olarak mülkiyet kazanan Müslümanların çoğu eski ayanlardan oluşmuş köylülerin çoğu sadece toprağı işleme haklarını devam ettirir durumda olmuşlardır. Bunun üzerine köylüleri daha çok çalışmaya teşvik etmek amacıyla 1867 kanunu ile hukuki kullanım alanı genişletilmiştir.

Tanzimatın zirai üretimi teşvik amacıyla getirdiğı ilk yenilik, zirai ürün ticaretinin serbestleştirilmesidir. Geleneksel ekonomik uygulamanın iki önemli örneğı olan devlet tekelleri ve devlet mübayaaları¹⁷⁰ büyük ölçüde tavsiye edilmiştir. Bu iki karar, zirai ürün ve hammaddelerin ticareti üzerindeki sınırlamaların kaldırılması ve piyasa ekonomisi düzenine geçilmesi yönünde adım atılması açısından büyük önem taşıyordu. Ancak daha önemlisi bu iki kararın geleneksel iktisadi kararlara yön veren mali, politik ve idari tercihler yerine ekonomik bir gerekçe ile alınmış olmasıydı. Mübayaaya uygulamasının kaldırılmasıyla üretici ve üretim teşvik edilirken diğeri bir önemli uygulama ile ticari değeri yüksek ürünlerin üretimini teşvik etmek amacıyla bu ürünlere öşür muafiyeti sağlanmış ve bu uygulamanın en tipik örneğı pamuk olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıla kadar önemli bir ihraç malı olan fakat daha sonra Amerikan ve Mısır pamuğunun rekabeti karşısında üretim ve ihracatı gerileyen pamuğun üretimini geliştirmek için teşvik tedbirleri uygulanmıştır. Bu

---

¹⁶⁹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Ş.Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2008, ss.94-98.

¹⁷⁰ Başlangıçta askeri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir düzenleme olarak ortaya çıkan, ancak XVIII. yüzyılın sonlarında İstanbul'un iaşesinin sağlanmasında da geniş ölçüde yararlanılan mübayaaya usulü, Zahir Nezarati adı altında kurulmuş bir iktisadi devlet teşebbüsünün zirai ürünleri her bölgeden belirlenen kotalar dâhilinde satın alması ve İstanbul'da askeri ihtiyaçlar ve halkın ihtiyaçlarına tahsis etmesi şekline işleyen bir sistemdi. (Tevfik Güran, **a.g.e.**, s.50.)

tedbirlerin içine dutluk ve zeytinlik yetiştirilmesi ile ipek böcekçiliği de dâhil olmuştur.¹⁷¹

Bu politikanın net sonucu en iyi öşür gelirlerindeki artışla ifade edilebilir. 1848'de 194.8 milyon kuruş olan bu gelir, 1857'de 356.5 milyona, 1867'de 440.1 milyona ve 1876'da 746.2 milyona çıkarak, yirmi sekiz yıl zarfında %381.3'lük bir artış kaydedilmiştir. Aynı süre içinde %284.2 artış gösteren toplam devlet gelirinin 1/3'ünü öşür oluşturmuştur. Buna göre muhtemelen Tanzimat'ın en belirgin başarılarından biri, düşük seviyede yatırıma rağmen, tarım alanında kaydedilmiştir. Bunun nedeni bu sektörde görece bir serbestliğin hüküm sürmesi ve yeni bir ürün, hatta yeni bir teknolojiyle bile kazanç sağlamanın mümkün olmasıdır. Eski ayanların alt tabakaları ve yeni ayan-eşraf dâhil olmak üzere kasaba ve köylerde yaşayan üst sınıf çiftçiler, tarım sektöründe bürokrasinin doğrudan kontrolü dışında ve buna rağmen bir derece önderlik ve istikrar sağlamışlardır. Artan ticaret ve demiryolu sisteminin yaygınlaşmasının da yardım ettiği tarımdaki bu gelişim eğilimi, incir, kuru meyve, tütün ve haşhaş gibi bir seri ihraç mahsulünün kârlılığının uzmanlaşmayı teşvik etmesiyle yüzyılın sonuna ve daha ilerisine kadar devam etmiş, tarımla uğraşan bazı grupların gelirinde keskin artışlar sağlamıştır.¹⁷²

XIX. yüzyıl ortalarında genel özelliklerini geniş topraklara dayalı bir ekonomik kaynaklar dengesi ve geçimlik bir küçük üreticiliğin oluşturduğu bu zirai yapı önemli değişimlere uğramıştır. Değişimin dış kaynağını 1800'lerden sonra hızla büyüyen Avrupa ekonomisinin dünyanın her bölgesinden artan bir ölçüde zirai ürün talebinde bulunması, iç kaynağını ise Tanzimat yönetiminin ekonomik gelişmeyi hedef alan politikaları oluşturmuştur. Dış kaynaklı bu talep doğrultusunda %90'ını zirai ürünlerin oluşturduğu Osmanlı ihracatı artış göstermiştir ancak bu artışa tarım teknolojisindeki önemli bir değişim neden olmamış, aynı teknoloji içinde üretimin daha geniş ölçekte

---

¹⁷¹ Tefik Güran, **a.g.e.**, s.50.

¹⁷² Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi ...**, ss.96-97.

düzenlenmesi ve özellikle de yeni toprakların tarıma açılması ve hayvancılıkla geçinen grupların yerleşik olarak bitkisel üretime yönlendirilmeleri ile başarılıdır.¹⁷³ 1847’de Amerikalı bir uzmanın önerileri doğrultusunda kurulan ziraat okulu, tarım teknikleri öğrenmekten çok bir diploma almakla ilgilenen şehirli gençlerin akınına uğradığı için 1851 yılında kapatılmış ancak 1871 yılında tekrar açılmıştır.¹⁷⁴

b- Maliye ve Ticaret

1-Maliye

Klasik dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda sıkıntı yaratan konulardan biri devletin maliyesi ve onun kontrolüydü. Devlet bütçesi tek elden yönetilemiyor ve farklı ihtiyaçlar için farklı bütçeler tahsis ediliyordu. Nitekim devletin asıl hazinesi olan hazine-i âmirenin yanında, sarayın ve padişahın masraflarıyla ilgilenen iç hazine (Enderun hazinesi) ve ceb-i hümayun hazinesi ile darüssaade ağalarının denetimindeki dolap adlı Haremeyn evkafı hazinesi bulunuyordu. Bunları 1793’ten itibaren irad-ı cedit hazinesiyle tersane ve zahire hazineleri izlemiş ve devletin gelir ve giderlerinin organizasyonu iyice karmaşıklaşmıştı. Bu nedenle, Tanzimat’ın hemen öncesinde maliyenin merkez teşkilatında bazı düzenlemeler yapılmış ve maliye nezareti kurularak belli bir merkezi sistem geliştirilmeye çalışılmıştı. Ancak düzgün işleyen bir vergi sisteminin bulunmaması vergilerin merkeze ulaşmasında sorun oluşturuyordu. Tanzimat döneminde maliye teşkilatında yapılan reformlarla taşraya merkez adına hareket eden muhassıllar gönderilmeye başlanmıştı ancak bu alanda yeterince yetişmiş uzman memur bulunmaması başka bir engel oluşturuyordu. Çünkü bürokratik iş hacminde yaşanan büyüme daha fazla uzmana ihtiyaç duyulmasına neden oluyor ve bu durum ülkenin en önemli konusu olan maliye alanında daha fazla reformu gerektiriyordu.

---

¹⁷³ Tefik Güran, **a.g.e.**, ss.57-59.

¹⁷⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi ...**, s.96.

II. Mahmud döneminde maliye nezareti kurularak daha önce var olan çoklu hazine sistemine son verilmiş, 28 Şubat 1838 tarihinde Padişah, yaptığı bir düzenlemeyle hazine-i amire ile mansure hazinesini umur-ı maliyye nezareti adıyla birleştirmişti. Sadece padişahın özel hazinesi olan ceb-i hümayun hazinesi yeni nezaretin sorumluluğu dışında bırakılmıştı. Haremeyn, evkaf-ı hümayun ve darphanenin bütün gelirleri yeni nezarete devredilmiş; giderlerini karşılamaları için ise bu kurumlara maliye nezaretinden aylık belli bir tahsisat bağlanmıştı. Ayrıca devlet adamlarının ve tüccarın korkulu rüyası olan müsadere sistemi kaldırılmış, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile can ve mal güvenliğinin garanti altına alınması Osmanlı tüccarını sermayesini ticaret ve sanayi alanına daha rahat yatırmasına olanak sağlamıştı. Ferman yayınlanmadan önce bile Avrupa örneklerine dayandırılan bazı yasalar Müslüman olsun olmasın tüm tebedai ve mülklerinin geçmişte olduğu gibi ellerinden zorla alınamayacağına ve kendi girişimleriyle elde ettikleri kâra sahip olabilecekleri konusunda bir güven doğmuştu.

II. Mahmud'un ölümünden sonra ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanının hemen öncesinde, 2 Eylül 1839 tarihinde maliye nezareti lağvedilerek hazine-i amire ile hazine-i mukataat defterdarlıkları tekrar kurulmuş, yapılacak olan reformlara kaynak sağlamak için esham-ı aliyye, damgalı kağıt (evrak-ı sahiha) ve 1840 senesinde Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere %12,5 faizli kaime (kağıt para) çıkarılmıştır. Ayrıca devletin gelir ve giderlerinin bilinip harcamaların ve planların ona göre yapılabilmesi, her sene muntazam ve modern bir bütçenin tanzim edilebilmesi için, 2 Ağustos 1855 tarihinde bütçe nizamnamesi yayımlanmıştır.¹⁷⁵ Ancak yapılan reformların çok başarılı olduğunu iddia etmek zordur.

Devlet savaş dönemlerinde tağşiş usulünü uygulamaya başlamış gerek olduğunda da iç borçlanmaya giderek sarraflardan borç almıştır. Esham usulü denilen bu yöntemde devlet elindeki mukataaları çok sayıda paya bölüyor ve her paya düşen

---

¹⁷⁵ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss. 27-57.

yıllık gelirini kaydıhayat koşuluyla ve peşin olarak ödenen bir bedel karşılığında özel kişilere satıyordu. Her ne kadar devlet esham usulünde eshamların sadece belirli kişilerde toplanmaması için çalışsa da esham alım satımı devam ettiği sürece bunun önüne geçilemiyordu. Diğer taraftan özellikle II. Mahmut döneminde fazlaca uygulanan ve paranın ayarında yapılan değişikliklerle ilgili bir uygulama olan tağşiş usulü acil mali sıkıntı durumlarında uygulanmaya devam ediyordu. Tahşiş uygulamasında devlet tedavüldeki sikkeleri topluyor, bunların değerli maden içeriklerini azaltarak tekrar piyasaya sürüyordu. Bu işlem sonucunda daha fazla para basıldığı için, aradaki fark hazineye gelir olarak kalıyordu. Her tağşiş sonrasında fiyatlar yükseliyor, değerli maden içeriği azaltılmış sikkelerin satın alma gücü azalıyordu. Ancak tağşiş uygulamalarının siyasal sınırları vardı. Üç ayda bir dağıtılan maaşları düşük ayarlı sikkelerle ödenen yeniçeriler ayaklanıyor, önde gelen yöneticilerin kellelerini istiyorlardı. Hızlı enflasyon, toplumsal ve siyasal bunalımları da beraberinde getiriyordu. Uygulamanın ardından gelen enflasyon artışına ek olarak başka sorunlarda yaşıyordu. Örneğin insanlar yabancı sikkeleri tercih etmeye başlıyor ve bozdurmuyor bu nedenle darphaneye değerli maden girişi olmuyor, diğer taraftan iç piyasalar tağşiş yüzünden devlete borç para vermek istemiyor veya daha yüksek faiz talep ediyorlardı.

Sonuç olarak, ek gelir sağlamak amacıyla yapılan tağşişler, 1840'lara kadar sürecek hızlı bir enflasyon dönemini başlatmış, diğer taraftan devletin savaş yıllarında artan malzeme ve vergi talepleri, üreticiler üzerindeki baskıları artırmış, hem tarımsal üretimin hem de zanaatlar üretiminin gerilemesine, iç ticaretin daralmasına yol açmıştır.¹⁷⁶

---

¹⁷⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, ss.169-181.

2-Ticaret

XIX. yüzyılın başından itibaren Avrupa Sanayi devrimini de gerçekleştirmiş olmasının etkisiyle pazar arama ihtiyacı duymaya başlamış, bu da onu Osmanlı ülkesine yönlendirmişti. Tanzimat öncesinde Osmanlı Devleti ile başta İngiltere olmak üzere Avrupa Devletlerinden bazıları arasında büyük ölçüde bunların lehine hükümler içeren bir takım ticaret anlaşmaları imzalandı.¹⁷⁷ XIX. yüzyılda yabancı mallara uygulanan düşük gümrük vergileri ile dış ticaret canlanıyordu. Fakat önceki dönemlerde verilen kapitülasyonların istismarı da bir taraftan başlıyordu. Bankalar, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, denizyolları, posta ve telefon gibi önemli kamu hizmetleri artık imtiyazlı Avrupalı şirketlerin elinde bulunuyordu.¹⁷⁸

Avrupalılar, bir yandan XVII. yüzyıldan itibaren bilginin kudret olduğu fark ederek ve skolastizmin tersine, bilgiyi eşyadan istihraç ederek, yani gözlem ve deney metodunu kullanarak tabiatın kurallarını keşfe çalışırken, bir yandan da bunun fiile dönük hali olan teknik sayesinde, açık denizlere dayanıklı gemiler inşa ederek, dünyanın değişik yerlerindeki bilgi ve servet birikimlerini kendi ülkelerine taşımaktaydı.¹⁷⁹ Avrupa'da bunlar yaşanırken Osmanlı Devleti ekonomi politikasında herhangi bir değişiklik öngörmüyordu. Ülke içinde istihdam yaratmak, üretimi dış rekabete karşı korumak ve desteklemek Osmanlı yönetimleri için büyük bir öncelik taşıyordu. Kentlerdeki loncaların faaliyetlerini sürdürmeleri devlet için önemli bir amaçtı. Ancak merkezi devlet, loncaları ithal mallarının rekabetinde korumaya çalışmamış, loncaları desteklemek amacıyla ithalatı sınırlamak yoluna gitmemişti. XIX. yüzyıla kadar korumacılığın ciddi bir iktisadi politika konusu olarak gündeme

---

¹⁷⁷ Ekrem Buğra Ekici, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004, s. 49.

¹⁷⁸ Halil İnalcık, **Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.303.

¹⁷⁹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss.19-20.

gelmemesinin bir nedeni de Sanayi Devrimi sonrasına kadar mamul mallar ithalatının sınırlı kalmasıydı. XIX. yüzyıla kadar, ithal edilen mallar içinde en büyük payı pahalı ipekli ve yünlü kumaşlar ve diğer lüks tüketim malları almaktaydı. XIX. yüzyıl öncesinde bu tür malların ithalatı henüz Osmanlı loncalarını bunalıma sürükleyecek boyutlara ulaşmamıştı. Osmanlı yönetimi dış ticareti dış politikanın bir aracı olarak görüyor ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonraları İngiltere, Hollanda ve diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarında da benzeri dış politika öncelikleri önem kazanıyordu.¹⁸⁰ XVIII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın merkantilist devletleriyle olan ticari ilişkilerinde geleneksel tavrına bağlı kalmayı sürdürdü ve doğması muhtemel tehlikeleri fazlaca dikkate almadan amân telakkisi içerisinde cömertçe imtiyazlar verdi. Kapitülasyon denilen bu imtiyazlar zamanla devletin çok fazla aleyhine bir hal almaya başlamıştı. Yabancı bir ülkeden gelen gayri Müslim Osmanlı tebasından daha fazla imtiyaza sahip olabiliyordu. Kapitülasyonların kötüye kullanımı bununla da sınırlı kalmayarak zamanla Osmanlı tebası olan gayri Müslim reayayı dahi kapsamaya başlamıştı. Avrupa devletleri kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıkları kendi tebaası olmayan kimselere de sağlayabiliyordu. Böylece Osmanlı vatandaşı bir kişi, bir elçilik veya konsolosluktan bir "koruma patenti" temin ettiği takdirde yabancılara sağlanan ayrıcalıklardan faydalanabiliyordu.¹⁸¹ Bu kötüye kullanıma karşı öncelikle kendi servetlerini korumak isteyen ayanlar bazı tedbirler almaya çalışmış ama devletin bazı tedbirler alması gerektiği anlaşılmıştı. Bu nedenle devlet tekel uygulayarak Avrupalı tüccarlarla mücadele etmeye çalıştı fakat kapitülasyonlar kaldırılmadığı sürece tam bir başarıya ulaşması imkânsızdı.

Diğer taraftan hedeflendiği düzeyde gelir toplanamaması ve devlet hazinesinin gelir gider dengesini tutturamaması sonu gelmez bir şekilde dış borçlanmaya gidilmesine neden oluyordu. Gelirler tahminlere uymayınca yabancı devletlerin

---

¹⁸⁰ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.73-74.

¹⁸¹ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, ss.242-243.

temsilcileri elde olan paranın yabancı alacaklılara ödenmesi için ellerinden gelen çabayı esirgemediler. Bu miktardan artan para memurlara ve askerlere verilebiliyordu. Yanlış bir vergi toplama düzeni, bütçe tahminlerine erişememe ve vadesi gelen çok büyük dış borçlarla Osmanlıların kendi idaresizlikleri yabancıların mali müdahalesini kaçınılmaz duruma getirmişti.¹⁸² Batılı devletler, özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında Osmanlı pazarlarına hâkim oldular. Halkın günlük kullanım maddelerinde artık yerli el ve tezgâh sanayi kaybediyor; makine mamulü pamuklular, köylünün kullandığı bezler, halkın ihtiyaç duyduğu basit pamuklular bile artık Batı'dan geliyordu. Bir batılı gözlemci, İngiliz makine ucuz pamuklularının pazarı istila etmesi üzerine yalnız Üsküdar'da 5000 pamuklu tezgâh dokuyucusunun iflas ettiğini kaydediyordu.¹⁸³

Kırım Savaşı sonrasında düzenlenen Paris Barış Konferansında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün Avrupa devletlerinin garantisi altında olması kararlaştırılırken kapitülasyonlar meselesinin de İstanbul'da düzenlenecek bir toplantı da görüşülmesine karar verilmiş ancak bu toplantı gerçekleşmemişti. 1861-1862'deki ticari antlaşmalar yenilendiğinde kapitülasyonlar kendi bütünlüğü içinde yeniden teyit edildi ve sadece gümrük oranlarında bazı değişiklikler yapıldı.¹⁸⁴ Böylece Osmanlı hammaddelerini Avrupa'ya satan ve karşılığında mal getirip iç piyasaya süren yüzlerce Osmanlı ve Avrupalı tüccar servet sahibi oldular. Hükümetin bu alanda girişimleri var olmasına karşın yeterli değildi.

Bu dönemde devletin ekonomisinde dış ticaretin büyük yer kapladığı söylenemezdi. Yüzyılın sonuna kadar Osmanlı ithalatına konu olan ve en geniş ölçüde kullanılan iki tüketim maddesi kahve ve şekerdi.¹⁸⁵ Merkantilizmle taban tabana zıt düşen bu öncelikleri ve uygulamaları, dış ticarete uygulanan gümrük resimlerinden de izlemek mümkündür. Merkantilist Avrupa ülkelerinde ithalata uygulanan vergiler daha

---

¹⁸² Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.198.

¹⁸³ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, ss.17-18.

¹⁸⁴ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.244.

¹⁸⁵ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En ...**, s.223.

yüksek düzeyde saptanırken, Osmanlı yönetimi XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar ithalat ve ihracata uyguladığı vergileri eş düzeyde tutmuştur. Örneğin İngiltere ve Hollanda ile yapılan ticarete bu vergiler yüzde üç düzeyinde kalmış Fransa ile ticarete bu vergiler ithalat ve ihracata XVII. yüzyıl sonlarına kadar yüzde beş, daha sonraları yüzde üç gümrük vergisi uygulanmıştır.¹⁸⁶

Ticaretin büyük bir kısmını iç ticaret oluşturmaktaydı. İç ticarete Müslüman tebayı zorlayan bir unsur yol vergileriydi. Devlet yol yapımı için gerekli geliri bulamadığı için XVII. yüzyıldan itibaren yol yapım çalışmaları aksamaya başlayınca yolların alınan vergilerle bakım ve onarımı yapılmaya başlanmıştır. Mültezimler ya da diğerleri yol üstündeki çeşitli stratejik noktaları tutup vergileri toplarlar, genellikle haklarından fazlasını alırlar karşılığında yolcuların ve tüccarın geçmelerine izin verirlerdi. Böylece yolculuk özgürlüğü kadar iç ticaret de kısıtlanmış olurdu. Yabancı ülke tebası Kapitülasyon anlaşmaları hükümlerine göre bu vergiden bağışık tutulmuşlardı ve bu durum Müslüman tüccarın aleyhine bir uygulamaydı. Tanzimat ilk yıllarında yol vergisinin kaldırılıp yine masrafların devlet tarafından karşılanmaya başlaması sonrasında ise bu uygulama yerine halka yol yapım çalışmalarında yer alma zorunluluğu getirilmesi tüccarı vergi yükünden kurtaracaktı.

Tanzimat döneminde yaratılan en kârlı gelir kaynaklarından biri de hükümetle olan işlerde ya da ticari işlemlerde kullanılan belgelerden alınan vergiydi. Damga resmi ilk başlarda muhtesip ya da diğer Osmanlı memurlarının Osmanlı ürünü olan dokuma ve diğer mallara kaynak ya da yerlerini belirtmek için alâmet ya da soğuk damga basmaları için hazinenin aldığı vergiydi. Tanzimatın ilanı ile kaldırılan bu vergi türü daha sonra farklı bir şekilde yürürlüğe girmiş ve çok iyi gelir getiren bir hal almıştı; 22 Mayıs 1845'te hazine çeşitli değerlerde mühürlü bir dizi resmi boş kâğıt çıkardı (*damgalı varaka-ı sahiha*). Bunlar adli kararlar ve dini mahkemelerin kararları hariç

---

¹⁸⁶ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.73.

kalmak üzere tüm adli ve ticari belgelerde kullanılacaktı. Belgeler vilayetlerde vilayetlerde ve kenlerde yıllık vergileri toplamakla görevli yerel mali memurlar tarafından satılıyordu. Yeni düzen imparatorlukta hızla yayılırken belgeleri satan memurların ve gerekli vergi oranlarını taşıyan belgelerin sayıca yetersiz olması sorun oluşturuyordu. Birçok işlemin yapılması, yasal kontratların imzalanması olanaksızlaşmıştı. Sonunda 15 Ekim 1852'de belgeleri satma işi özel tüccara verildi ve önemli bir gelir kaynağı sağlandı. Bu bağlamda 2 Eylül 1861'de yeni *Resm-i Damga Nizamnamesi* çıkarıldı ve vergi tüm ticaret işlemlerini kapsar hale getirildi.

Tanzimat döneminin diğer bir vergi düzenlemesi de önemli bir gelir kaynağı olan gümrük resminde yapılan değişikliklerdi. Gümrük resmi yalnızca imparatorluğa giren ve çıkan mallardan değil imparatorluk içinde bir yerden diğerine nakledilen mallardan da alınıyordu, imparatorlukta dört önemli gümrük resmi vardı; (1) ithal vergisi (*amedî resmî*) ve (2) ihrac vergisi (*reftiye resmî*); bu ikisini Harici Gümrük uygulardı. (3) Tütün ve balık gibi yerel olarak üretilen ve tüketilen belirli mallara salınan kaynak vergisi (*masdariye resmî*); (4) imparatorluk içinde nakledilen Osmanlı ve yabancı mallardan alınan transit vergisi (*müruriye resmî*), bu ikisi de Dahili Gümrük tarafından uygulanmaktaydı. Ancak yabancı devletlere verilen ve verilen devlet sayısı zamanla artan kapitülasyonlar nedeni ile alınan ithal vergisinde düşüş yapılmakta ve bu durum yerli tüccarın gelişmesini önlemekteydi. Yabancı tüccarlar Osmanlı hammaddesini satın alıp yerine kendi ürünlerini satmaya zaten hazırdılar. 1838 ile 1840 yılları arasında İngiltere ve Avrupa'nın diğer belli başlı ticari güçleriyle imzalanan ticaret anlaşmasından hemen sonra yüzlerce yabancı tüccar imparatorluğa gelip yerleşti, alış verişe başladı, kendilerine göre deneysiz ve sermayesiz yerli Osmanlı tüccarlarını piyasadan attı. Bundan sonraki yirmi yıl içinde İngiltere ile Fransa'yla olan ticaret beş katına çıktı; ancak ithalat ve ihracat henüz dengede idi. Ama Kırım Savaşından sonra

denge bozuldu ve Osmanlılar gerek bu iki ülkeyle gerekse diğer ülkelerle ticaretinde önemli açıklar verdiler.¹⁸⁷

3-Ticaret Nezareti'nin Kuruluşu ve Birimleri

II. Mahmut döneminde Bab-ı Ali'de işlerin daha verimli yürütülmesi için bakanlıklar kurulmaya başlanmış ve 1839 yılında Ticaret Nezareti'de kurulan yeni yapının içerisinde yerini almıştır. Osmanlı Devleti'nde sanayi, tarım ve ticaretin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenleme ve işlemleri tek elden yapmak amacıyla Zahirî Nezareti ilga edilerek 24 Mayıs 1839 tarihinde müstakil ve Avrupa devletlerinde olduğu gibi daha fazla yetkilerle donatılmış Ticaret Nezareti'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Ticaret Nezareti'nin kurulması üzerine Zahirî Nezareti ve Zahirî Hazinesi yönetim kadrosu ile birlikte bu yeni nezaretin bünyesine katılmıştır. Ayrıca tüccarların davalarına bakması için Ticaret Nezareti'nin faaliyet alanı içerisinde ve gerek yerli, gerekse yabancı tüccarların kendi aralarında ve devletle olan davalarına bakmak üzere mahkeme-i ticaret kurulmuştur. İmparatorlukta ticari konuların, Ticaret Nezareti'nin kontrolü altına alınmak istenmesi nedeniyledir ki, Berathlı Hayriye ve Avrupa Tüccarlarının işlerinin Ticaret Nezareti tarafından yürütülmesi, Gümrük Emaneti ve İhtisap Nezareti'nin Ticaret Nezarete bağlanması, poliçeci esnafının Ticaret Nezareti'nin idaresine verilerek, esnafın davalarının da Ticaret Mahkemesi'nde görüşülmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸⁸

Ticaret nazırının başkanlığında toplanan ve tüccar temsilcilerinin de bulunduğu mahkemede kararlar oyçokluğuyla alınmakta ve eşitlik durumunda başkanın oyu kararı belirlemektedir. Ancak Müslüman tüccarlar ticaret kanunları hakkında yabancı tüccarlar

---

¹⁸⁷ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.136-159.

¹⁸⁸ Aziz Tekdemir, **Ticaret Nezareti (1839-1876)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul 2010, ss.16-21.

kadar bilgi sahibi olmadığı için tüccarların davalarına bakması için kurulan mahkeme-i ticaret çok fazla başarılı olamamıştır. Ticari davaları görülürken Avrupa ve Hayriyye tüccar temsilcileri de mahkemede hazır bulunmakta ve mahkeme kararının temyiz edilemez oluşu uygulamada Müslüman tüccarları zarara uğratmaktadır. Zira davalar kendilerini avukat aracılığıyla savunan yabancılar lehine sonuçlanmakta ve gayrimüslim Osmanlı tüccarları yabancı uyuşuna girerek durumlarını kurtarmaktadır.¹⁸⁹

Ticaret Nezareti'nin kurulması ile birlikte, ticaret ve ziraat işleri düzenlenip daha fazla yarar sağlamak ve verimi artırmak için yapılan çalışmalar sonuç vermemiş, ilga edilmiştir. Nezaretin yaptığı işler Gümrük Emaneti ile yakından alakalı olması sebebiyle, İstanbul Gümrük Emaneti'ne havale edilmiştir.¹⁹⁰ Ancak zaten iş yükü çok olan Gümrük Emaneti'ne Nezaretin işlerinin de yüklenmesi daha karmaşık bir hal aldırılmış, iki tarafın işlerinde aksamasına neden olmuş ve 1845 yılında Nezaret yeniden kurulmuştur. Ticaret Nezareti yeniden kurulduğu dönemde ise sadece ticari davalara bakar hale gelmiştir. Ticaret Nezareti, bütün uğraşlara rağmen bir türlü kuruluş amacına yönelik, yani ülkede tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi yönünde teori oluşturma ve gerekli ortamı hazırlayıp düzenlemeler yapma yolunda elle tutulur çalışmalar yapamamıştır ve bu dönemde nezaretin çalışmaları, adeta tüccarlar arasındaki davalara bakan bir ticaret mahkemesinden öteye gidememiştir.¹⁹¹

II. Mahmud döneminde 1838 yılında ülkenin tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi için meclis-i umur-ı nafia adıyla kurulmuş olan meclis, 1839 yılında ticaret nezaretinin kurulmasıyla buraya nakledilsede nezaretin İstanbul gümrük emanetine bağlanması üzerine meclis lağvedilmiştir. 1848 yılında ülkenin bayındırlık işleri için umûr-ı nâfia nezareti kurulunca meclis-i nafia oraya nakledilmiş, 1870 yılında

---

¹⁸⁹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No:2837, Eskişehir 2013, s.120.

¹⁹⁰ Aziz Tekdemir, **a.g.t.**, s.29.

¹⁹¹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss. 57-58.

Nezaret-i Nafia olarak kurulmuştur. Tek bakanlık halinde olarak birleştirilen iki bakanlık Nezareti Nafia ve Ticaret adını almıştır. Ticaret Dairesi sanayiyle, dış ticaret istatistikleriyle, Bayındırlık Dairesi ise demiryolları, köprüler, yollar, posta telgraf ve haberleşmeye ilişkin işler ve bunlarla ilgili diğer kurumlarla bağlantılı olmuştur.¹⁹²

Nafia meclisinin dışında 4 Şubat 1843 tarihinde maliye nazırının teklifi üzerine yapılan bir düzenlemeyle ülkede tarım ve ticareti yaygınlaştırmak, üretimi artırmak, ithalat ve ihracata dair hususları görüşmek ve nihayet bayındırlık konularıyla meşgul olmak üzere meclis-i ziraat ismiyle söz konusu nezaretin maiyetinde bir birim oluşturulmuştur. 1845'te gördüğü işlerin maliyeden ziyade ticaret nezaretini ilgilendirdiği fikrinden hareketle buraya nakledilmiştir.¹⁹³ 1846'da Nezaret-i Ziraat'a dönüştürülmüş olan Ziraat Meclisi 1862'de Ticaret Bakanlığına alınıp adı Nezaret-i Ticaret ve Sanayi olmuştur. Tanzimat döneminde bürokrasinin ve merkezi yönetimin güçlendiği bir yapı oluşturulmaya çalışılmış ve memurların yaptıkları işler ayrılmış, yürütme ve yönetim görevleri bakanlıklar arasında dağıtılmış, Bakanlıkların içinde oluşturulan ve genel politika, ekonomik ve sosyal konular ile ilgilenen danışma meclisleri görevleri ve kadroları genişledikçe bazen bakanlık düzeyine dahi ulaşmıştır. Abdülmecid devrinde hükümet organlarının ve meclislerin yapısı şu şekildedir;

---

¹⁹² Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.108-109.

¹⁹³ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ....**, ss.70-71.

Serasker

Sadrazam

Şeyhülislam

Vükela															
Heyeti	Evkaf nâzırı	Hazine-i hassa nazırı	Kaptan-ı derya	Tophane müşiri	Serasker	Hariciye nâzırı	Meclîs-i vâlâ reisi	Sadrazam	Maiye nâzırı	Zaptiye müşiri	Ticâret nâzırı	Şeyhülislam	Sadâret müsteşarı	Vâlîde kethüdası	
	İstişare meclisleri			Meclis-i bahriye	Meclis-i tophane	Meclis-i şura-i askerî				Meclis-i maliye	Melis-i zabtiye	Meclis-i ziraat			

Genel meclisler

Meclis-i vâlâ-i ahkam-ı adliye

Meclis-i maarif-i umumiye

Meclis-i âli-i tanzimat

Meclis-i Umumi

Tablo 1: Abdülmecid Devrinde Hükümet Organları¹⁹⁴

4-Mali Reformlar

Osmanlı toplumu ve Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat hareketinin öncelerinden itibaren kimi alanlarda, özellikle de varolan düzenin daha iyi çalışabilmesi yönündeki değişimleri gerçekleştirebilmesi sayesinde, imparatorluğun çok daha uzun yaşaması mümkün olmuştu. Ancak bazı kurumlar değişirken geleneksel Osmanlı düzeninin en önemli unsurları olan loncalar, toprakta devlet mülkiyeti, özel ellerde sermaye birikimi önündeki engeller XIX. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürebildiler.¹⁹⁵ Ahmed Cevdet Paşa devletin XIX. yüzyıldaki mali durumu hakkında şunu söylemekteydi; Devlet-i

¹⁹⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.126.

¹⁹⁵ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.25-26.

Aliye’de piyasa ve ticari hayat da bozulmuştu. Gerçek sikkeler ve ayarı tam gümüş paralar ortadan kalkmıştı. Ya ayarı bozuk ya da büsbütün sahte paralar ortada dolaşıyor ve bunlar yabancı tüccarlara sürülüp duruyordu. Giyim ve kuşamla alakalı düzenleme yapıldı. Bu sıralarda zengin fakir giyim kuşamda sefahata düşmüş olduğundan, vezirler ve ulema müstesna olmak üzere, kimsenin kakım kürkü ve Hintkâri şal kuşanmaması ve mineli çubuk kullanmamaları; ancak Boğdan ve Selanik püşideleri ve Trablus kuşağı ve Mağrip şalı kullanmaları kuralı kondu. Ayrıca silah, kitap ve kadın elbisesi müstesna olmak üzere sair şeyler de altın ve gümüş kullanılmaması ve altın ve gümüşten yapılmış ne kadar eşya varsa darphaneye getirilerek gümüşün dirhemi otuz iki paradan ve altının dirhemi 16 kuruştan satılması emrolundu.¹⁹⁶

1823 yılında ekonomiyi rahatlatmak için devlette paranın ayarı üzerinde yapılan düzenlemeyi ise Ahmed Cevdet Paşa şöyle anlatmaktadır; bu yıl piyasada kullanılan çeşitli altın paraların fiyatlarında ayarlamalar yapıldı. Bu yapılan düzenleme ile adli altını 12 kuruş, yarımı 6 kuruş, çeyreği yüz para, İstanbul altını sekiz, Mısır altını yedi, fındık altını 11, Cezayir, Tunus, Trablusgarp altınları 12, Rumi yani 25’lik altın 25, yarımı 12,5 çeyreği altı, 10 paraya, fındık çeyreği üç, İstanbul çeyreği 2,5. Yıldız altını on beş kuruş on para, Macar altını 15, Cihadiye beş, Atik ve Cedid yüzlük 2,5. Riyal 6,5 kuruş olarak narha bağlandı. Bu narhtan fazlaya satanlar ceza tehdidi altına alındı.¹⁹⁷

Diğer taraftan XIX. yüzyılda gerçekleştirilen reformlara ve Tanzimat süreci ile başlayan Batılılaşma ivmesine rağmen reayada görülen hoşnutsuzluklar Osmanlı topraklarının farklı yerlerinde kendini göstermekteydi. Hoşnutsuzluğun şüphesiz farklı farklı sebepleri vardı: İmparatorluğun gittikçe artan iktisadi ve mali çöküşü, halkın ve memurların birbirini kayırma huyu ve güvenilmezlikleri, şiddetli çıkar çatışmaları,

---

¹⁹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-2**, Genel Yayın Yönetmeni: Ahmet İzci, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016, ss. 796-819.

¹⁹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, ss. 823-824.

Tanzimat siyasetinin halk tarafından benimsenmemesi, dış ve iç sıkıntılarının çokluğu vs. bunların başında gelmekteydi.¹⁹⁸ Tanzimatın ilk yıllarında mültezimlerin ortadan kaldırılarak merkezde atanan muhassıllar aracılığıyla vergiler toplanmaya ve hem merkezi güç artırılmaya hem de vergilerin doğrudan merkeze gelerek gelirlerin kontrolünün sağlanmasına çalışılmış ancak yeni vergi düzeninin oturmasını sağlayacak kadar yeterli bürokratin olmaması tekrar iltizam sistemine dönüşmeyi zorunlu hale getirmişti. Ancak bu durum Tanzimat'ın düzeltmeyi umduğu sorunları yeniden ortaya çıkarmıştı, mültezimler yasal ve yasal olmayan yollarla çiftçilerden mümkün olduğu kadar çok vergi topluyorlar, bundan kendi yükümlülüklerini ayırıp, iki yılları dolmadan en büyük kârı elde etmeye çalışıyorlardı. Devlet gelirleri hala çok düşük düzeyde bulunduğundan daha önce imparatorlukta hiç başvurulmamış yeni bir yol denendi. 1840 ve sonra 1842'de masrafları karşılayacak para elde etmek için hazine elinde bulunan 160.000 altına karşılık kâğıt para (kaime-i mutebere) basıldı.

Reformlara karşın hazine gelirleri giderek artan merkezileşmenin gerektirdiği masrafların çok gerisinde kalıyordu. Bu yüzden hükümet yeni kaime çıkararak o dönemde alacaklıların çoğu imparatorluk sınırları içinde yaşayan kişilere önemli ölçüde borçlandı. Vergi sisteminde yenilik yaparak devletin gelirlerini merkezde toplama girişimleri ile mali sıkıntılar çözülmeye çalışırken Kırım Savaşı'nın getirdiği extra mali yük devlet adamlarını yeni çareler bulmaya itiyordu. Bu yüzden, hazine gelirleri yetersiz kalmakta devam etti; Osmanlı maliyesi çok tehlikeli durumda bulunduğundan Mustafa Reşit Paşa 1858'de yeni dış borçlanmaya gittiğinde, alacakları kendisinden karşılık olarak belli başlı reformları yapmasını ve değerini kaybederek devletin kalan parasal güvenilirliğini de yok eden bono ve kâğıt parayı kaldırmasını istediler. Yabancı alacaklılar imparatorluğa öylesine ağır faiz koşulları da kabul ettirmişlerdi ki, yalnızca

---

¹⁹⁸ Halil İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.200.

bu borç için imparatorluğun ödemek zorunda olduğu faiz yüzde 60'ı buluyordu.¹⁹⁹ Alınan dış borçlarda artış görülmesi ve yüklenen ağır faiz tutarlarının dahi ödenemez hale gelmesi yeni düzenlemeler yapılması gerektiğinin göstergesiydi ve bu nedenle Maliye Nezareti'nde bazı düzenlemeler yapılacaktı.

4.1-Maliye Nezareti'nin Yeniden Yapılanması

Devletin tüm mali ve hazine dairelerini birleştiren Maliye Bakanlığı 1838'de II. Mahmut tarafından kurulmuştur. Ancak Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra ordu için tam mali bağımsızlık kazanmak isteyen Sadrazam Mehmet Hüsrev Paşa tarafından 2 Ağustos 1839 tarihinde ayrı dairelere bölünmüştür. Mustafa Reşit Paşa'nın İstanbul'a dönmesi ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yayınlanmasından hemen sonra Mansure ve Hümayun hazineleri yeniden birleştirilerek Maliye Bakanlığı 20 Haziran 1839 tarihinde yine işlerliğine kavuşturulmuştur.²⁰⁰

Askeri teşkilatta yaşanan merkezileşmenin mali teşkilatın da merkezileşmesini zorunlu kılması sonucu; 28 Şubat 1838'de bir Hatt-ı Hümayun ile artık Defterdar deyiminin kullanılmayacağı, Maliye Nezareti'nin ihdas edildiği ve vezaret rütbesi ve paşalık ünvanı verilen Maliye Nazırı'nın bütün hazinelerden sorumlu olduğu ilan edilmiştir. Ancak 8 Haziran 1839'da Maliye Nezareti lağvedilerek ikiye ayrılmış, Hazine-i Amire Defterdarlığı ile Mukataat Hazinesi Defterdarlığı tekrar ihdas edilmiştir. Beş ay sonra Tanzimat'ın ilanı ile iltizam kaldırılınca mukataat kelimesinin kullanılmaması kararlaştırılmış, Mukataat Hazine Miri Hazine ile birleştirilerek Hazain-i Amire kurulmuştur. 20 Ocak 1840'ta alınan bu karar ile Tanzimat icra olunacak bölgeler ile Tanzimat'tan müstesna bölgelerin mali idaresi birbirinden ayrılmış, Hazain-i Amire Defterdarı "usul-i atika"yı, Umur-i Maliye Nazırı ise "usul-i cedide"yi

¹⁹⁹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.131-133.

²⁰⁰ Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.106.

yürütmekle görevlendirilmiştir. Böylece Maliye Nezareti tekrar kurulurken Tanzimat'ın mali açıdan uygulanmasını deruhde etmiştir. Bu uygulama sırasında muhassılların gönderdikleri vergileri ve diğer bazı kalemleri tahsil eden yeni bir hazine, Maliye Hazinesi ortaya çıkmış; Nisan 1840'ta padişahın ve hanedanın tüm varidatının bu hazineye devrine ve kendilerine bu hazineden maaş ödenmesine karar verilmiş ve nihayet 25 Mayıs 1840 tarihinde diğer hazineler ilga edilerek tüm varidat ve masraflar Maliye Hazinesi'nde birleştirilmiştir. Böylece çok hazineli dönem kapanmış ve mali merkezileşme yolunda geri dönülmeyecek bir noktaya gelinmiştir.²⁰¹

Maliye Bakanlığı'nda ilk başlarda çeşitli bölümlerin bakan ve müsteşar altında bir derece özerk olmaları kabul edilmiştir. Bunların gelir ve giderleriyle uğraşacak özel hazineleri ve muhasebe kalemleri olacak, Anadolu ve Rumeli'nin mali idaresini yönetecek ve genel mali kararlar çıkartacak olan ayrı özel daireler bulunacaktır. 1842 Haziranında bakanlık müsteşarı makamı kaldırılmış, yerine biri Mansure biri Hümayun hazineleri için olmak üzere iki defterdar getirilmiştir.²⁰²

4.2- Vergilendirmede Yapılan Düzenlemeler

Osmanlı vergi sisteminde düzenleme yapılması çalışmalarına II. Mahmut döneminde yapılan nüfus ve varlık sayımı ile adım atılmış Tanzimat döneminde ise gerçek anlamda düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimatın devraldığı vergi düzeni esas olarak XVI. yüzyıldaki geleneksel mali uygulama üzerine kurulmuştur. Toprak ürünü öşür (çoğul: aşar) adında bir vergiye tabidir ve bunun mukata'a adlı birimler halinde toplanması tımar ve iltizam sahiplerine verilmiştir. Bunların yanı sıra bölgesel değişiklikler gösteren tekâlif-i örfiye vergileri de bulunmaktadır. Kentliler, özellikle İstanbullular, pek çok vergiden bağışık tutulmuş olup genellikle geleneksel ihtisap

---

²⁰¹ Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003, ss.98-99.

²⁰² Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.107.

resmini ve gümrük resimlerini ödemektedir. Son olarak da, gayrimüslim reaya padişah tarafından korunmaları, kendi yasa ve geleneklerine sahip olmaları ve askerlik hizmetinden bağışık tutulmaları karşılığında cizye vergisi vermektedir. Tanzimatın vergi reform politikası mültezim ve tımar sahipleri tarafından dolaylı vergi toplama yerine tüm gelirin hazineye gitmesi için verginin doğrudan doğruya aylıklı devlet memurları tarafından toplanılmasını öngörmekte ayrıca çeşitli resimler yerine gelirle oranlı ve önceki bağışıklıkları kaldırarak herkesin eşit olarak ödeyeceği düzenli vergiler getirmek hedeflenmektedir. Gülhane Hatt-ı Hümayununun ilanı ile başlayan Tanzimat Dönemi'nde mali konularda da bazı reformlar yapılmış, ilk önce her çeşit gelirin doğrudan doğruya hazineye gelip her türlü harcamaların yine buradan ödenmesi esas kabul edilmiştir. İltizam usulü kaldırılmış, verginin düzenli ve doğrudan toplanmasına esas olmak üzere emlak ve nüfus sayımı için vilayetlere “muhassıl-ı emsal” adıyla memurlar gönderilmiştir.

Gerçekleştirilen düzenlemeler sonucu Tanzimatın ilk yıllarında mültezimlerin ortadan kaldırılmasıyla reayayı kısmen rahatlatan sistem çok uzun ömürlü olmamıştır. Aşar vergilerinin toplanmasında Tanzimat döneminde sayımların yapıldığı bölgelerde iltizam sisteminin kaldırılarak muhassıllar yoluyla vergi toplamaya dayalı yeni sistemde, alınmaya başlanan yeni vergilerde gelirlerin orantılı olunmasına dikkat edilmiş ancak muhassıllık yapacak yeterli sayıda bürokratin bulunmaması sistemi sıkıntıya sokmuştur. Ayrıca Tanzimatçıların çabalarına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların bağışık tutulduğu fakat Osmanlı girişimcilerinin verdiği temettuat vergisi tek taraflı bir yük haline gelmiştir. Esasen vergilendirme alanındaki reformcuların temel hedefleri 23 Şubat 1839'da bir iradeyle belirlenmiştir. Şariat adına salınan tüm geleneksel vergiler, koyun vergisi (ağnam vergisi) ve Müslüman olmayanların verdikleri vergi (cizye) dışında kaldırılmış, pazar vergisi ve rüsümü sitte

yerine tüccar ve zanaatkârlar ödeme güçlerine göre bir kâr vergisi (temettuat vergisi)²⁰³ ödemeye başlamışlardır.

Gayri müslim reayadan toplanan vergilerde yapılan düzenlemelerde ise aşama aşama yol kat edilmiştir. İlk olarak bu reayadan toplanan vergilerdeki yolsuzluklar engellenmeye çalışılmıştır. Çünkü zamanla mültezimler diğer vergilerde yaptıkları gibi cizye vergisine de eklentiler yapmışlardır ve II. Mahmut döneminde bu eklentiler kaldırılmıştır. Daha sonraki aşamalarda ise vergilerin tamamen kaldırılmasına yönelik uygulamalar devreye girmiştir. 1851 tarihine doğru verginin kaldırılarak herkesi kapsayan bireysel bir vergi haline getirilmesi söz konusu olmuş, 1856 Islahat Fermanı ile vergi bakımından tam eşitlik esası ilan olunarak vergi, askerlik bedeline dönüştürülmüştür. Bu gelişme, Tanzimat'ın bütün tebaa arasında her bakımdan hukuk eşitliğini sağlayarak yeni bir Osmanlı düzeni kurma yolundaki çalışmalarının dikkate değer bir aşaması olmuştur.²⁰⁴ Tanzimat döneminde düzenleme yapılan diğer bir düzenleme ile askerlik yapmamak karşılığında Müslüman reaya için de bedel usulü getirilmiştir. Tımar kurallarına göre tımar sahibi ölürse ve en büyük oğlu askere alınamayacak kadar küçükse yerine başka biri askere alınabiliyordu. Daha sonra gerçekleşen değişimle bu durum askere gidemeyecek tımar sahibi için vergi ödeyerek askerlik sorumluluğundan kurtulma durumuna dönüşmüşse de II. Mahmut döneminde tekrar kaldırılmış ve yerine yine başka birinin gönderilmesi ilkesi getirilmiştir. Ancak 1845 Tanzimat silah altına alma yasası bu yükümlülüğü nakde çevirmiş ve bedelli askerlik başlamıştır.

---

²⁰³ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.129-130.

²⁰⁴ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.199.

4.3-Bankacılık Sistemine Geçiş

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı anlamda banka kurma girişimleri 1830'larda başlamış ve bu girişimlerin bir bölümü Galata bankerleri olarak adlandırılan ve devlete borç verecek kadar büyük birikimlere sahip Levanten sermayedarlardan, bir bölümü de diş ticarete ilişkin kredi sorunlarını zmeye çalışan yabancı sermayedarlardan gelmiştir.²⁰⁵ Osmanlı İmparatorluğunda mali sıkıntılar yüzünden devlet zaman zaman i borçlanmaya gitmek, tüccarlardan ve sarraflardan borç almak zorunda kalmıştır. İstanbul'da ve Anadolu'daki merkezlerde önemli miktarlarda borç veren kesimlerden biri para vakıfları olmuştur ve para vakıfları mal varlığı olarak nakitle kurulan ve borç vererek sağladıkları faiz gelirleri sayesinde hedefledikleri faaliyetleri yerine getirmeye çalışan kuruluşlardır. Para vakıflarının faaliyetleri XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı mahkemeleri tarafından onaylanmaya başlamış XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise, para vakıfları Anadolu ve Balkanlar'da bir hayli yayılmıştır. Tüccarların mallarının da msadede edilebilmesi riski vakıfların kuruluşuna zemin hazırlamış yani msadede eğilimi ile vakıf sistemi doğru orantılı olarak ilerlemiştir. Devlet adamlarının yanı sıra özel birikimleri olan kişiler de vakıf kurarak servetlerini koruma altına almış hatta şeriata aykırı olmasına karşın sık sık faizle borç para vererek sermaye birikimi sağlamayı hedefleyen birer iktisadi kuruluş gibi yönetildikleri zaman, vakıflar mal varlıklarını genişletmişlerdir.

XVIII. yüzyılda hızla ekonomik güçleri yükselen sarraflar XIX. yüzyılda da devlete faizle borç para vermeyi sürdürdükleri gibi iç piyasadaki etkinliklerini de artırmışlardır. Avrupa finans çevreleriyle ilişkileri vesilesiyle sarraflar, Osmanlı İmparatorluğu için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başlamış, ayrıca birçok sarraf, padişahın ve önemli Osmanlı bürokratlarının kişisel servetlerini

---

²⁰⁵ şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.234.

yönetmeye başlamışlardır. Söz konusu sarraflar, Fransız Devrimi'nin ardından İstanbul'daki Fransız tüccarlarının yerini almış ve poliçe ticaretinin önemli bir bölümünü de ellerine geçirmişlerdir. Böylece ekonomik konularda uzmanlaşan sarraflardan ülkelerarası bağlantılarını kurarak İstanbul'da bir finans burjuvazisinin çekirdeğini oluşturacak şekilde büyük ölçekli mali sermayedarlara dönüşmüşlerdir. İlk bankalarını ancak 1840'larda kurabilselerde bu kesim bu tarihten önce de Galata bankerleri olarak anılmaya başlamışlardır. Galata bankerleri artık Rum ve Ermenilerin yanı sıra Avrupa'dan gelerek Doğu Akdeniz'e yerleşmiş olan Levantenleri ve Yahudileri de kapsayacak biçimde genişlemiştir. Baltazzi, Ralli, Kamondo, Eugenides, Koronio, Mavrokordato, Mısırlıoğlu, Zarifi ve pek çok diğer ailenin Osmanlı İmparatorluğu için Avrupa'da kısa vadeli borç bulma becerileri ve kapasiteleri epey büyümüştür. 1847'de, Th. Baltazzi ile Fransız Devrimi'nin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşen ve aslen bir Fransız banker aileden gelen J. Alleon, saltanatın desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk banka olan Dersaadet Bankası'nı (Banque de Constantinople) faaliyete geçirmişlerdir.²⁰⁶ 1856'da sermayesinin büyük bir bölümü İngiliz olan Osmanlı Bankası da aynı amaçla, hükümetin bütçe açığını dış kredilerle kapatmak için kurulmuştur.²⁰⁷

Osmanlı iktisadi hayatında yaşanan bozukluklar, yaşanan savaşlar ve getirdiği maddi yük sonrası devlet XVIII. yüzyıldan itibaren ekonomide daha müdahaleci bir tavır almış, bu durum XIX. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. II. Mahmut döneminde kaime çıkarılarak imparatorluk içinde iç borçlanma yapılmış ve süreç içinde daha da kötüleşen ekonomik duruma çareler aranmaya başlanmıştır. Ancak vergi toplama usulünde yapılan değişikliklerle iltizamların aylıklı muhassıllar aracılığıyla toplanmaya çalışılması usulü de başarıya ulaşmamış ve gerekli masraflar karşılanamaz hale gelmiştir.

---

²⁰⁶ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.78-177.

²⁰⁷ Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.132.

Her ne kadar kağıt para kullanımı merkezi devletin gücü açısından olumlu bir gösterge olsa da Galata bankerleri o ödemde para piyasasında hakim olan kargaşadan yararlanarak kar elde etmeye başlamışlardır.

Karmaşık para durumu bankacılığı imparatorlukta çok ihtiyaç duyulan ve karlı bir girişim haline getirmiştir. Öyle ki zengin Ermeni, Rum ve Musevi bankacılar gerçekten de kâr getirecek uzun vadeli yatırım gerektiren verimli işlere yatırım yapmaktan kaçınır olmuştur ki bu durum, İmparatorlukta kapitalist bir ekonominin gelişmesine ciddi bir engel oluşturmuştur.²⁰⁸ *Morning Post* gazetesi muhabirinin “başkalarının sermayesiyle iş yapan spekülâtif tüccar”lar diye tanımladığı Galata’da üslenmiş olan sarraf ve bankerler, önceleri sadece saray ve çevresiyle sınırlı tuttıkları ilişkilerini, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha alt düzeylere, vükela ve valilere kadar indirmişlerdir ve bu ilişkiler kaime, hisse senedi ve benzeri değerli kağıtların tedavüle çıkmasından sonra tehlikeli bir hal alarak pek çok olumsuzluğa neden olmuştur. Bankerler ve sermayedarlar, Avrupa sermaye çevreleriyle olan sağlam ilişkileri sayesinde devletin maliyesini denetimleri altına almışlardır. 1861 yılında sarraflar dedikodu yayarak kaime fiyatında meydana gelen istikrarsızlıktan yararlanmış ve halkın elinde bulunan eski, yırtılmış ve rengi solmuş kaimelerin komisyon tarafından kabul edilmeyeceğini söyleyerek halkın elindeki kaimeleri toplamışlardır. Halkın zarara girmesi üzerine *Takvim-i Vekayi’de* yayımlanan bir yazı ile sahte, dörtte biri noksan veya yazısı kesilip tekrar yapıştırılmamış olanların dışında, bütün kaimelerin komisyon tarafından kabul edileceği halka duyurulmuştur. Esasen ilk Osmanlı kaimelerinin basit ve taklide müsait olmaları nedeni ile çok fazla kalpazanlık faaliyeti gerçekleşmiş ve yapılan araştırmalar sonucunda İstanbul’dan İzmir’e uzanan ve aralarında Rus ve İngiliz uyruklularının yanında, Osmanlı uyruklu Ermeni ve Rumların da bulunduğu büyük bir

---

²⁰⁸ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.105.

kalpazanlık şebekesi ortaya çıkarılmıştır. Kalpazanlar muhtelif cezalara çarptırılarak ibret olsun diye *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis*'te yayımlanmıştır ve kalpazanlığın kalitesi, yani sahte paranın aslına olan benzerliği, kalpazanın alacağı cezayı artırıcı bir etken olmuştur. *The Times* muhabirinin “konvertibl olmayan kağıt para” olarak tanımladığı kaime geniş halk kitlelerini büyük zararlara uğrattırırken, Galata'da öbeklenmiş olan küçük bir kesimin de servetlerine servet katmıştır. Diğer bir önemli avantajları da Avrupa sermaye çevreleriyle olan yakın bağları ve ilişkileri sayesinde, sağlamış oldukları kredi olmuştur. Avrupa'dan düşük faizle almış oldukları paraları İstanbul'da yüksek faizle ve kısa dönemlerle hükümete ikraz etmişlerdir. Ancak Galata bankerleri bu dönemde yaşadıkları parlaklığa bir daha ulaşamayacaklardır çünkü bu uygulamadan sonra Avrupa sermaye çevreleri söz konusu aracı grubu aradan kaldırarak doğrudan Osmanlı piyasalarına girerek ve büyük bankalar İstanbul'da şubeler açacaklardır.²⁰⁹ Galata'daki Ermeni bankerlerden bir zaman için borç alınsa da bu bankacılık kuruluşları oldukça küçük ve uyguladıkları yüzdelerse yüksek (çok defa yılda %16 ila %18 civarında) olduğu için hükümet 1840'larda dışarıdan borç almayı düşünmeye başlamıştır.²¹⁰ Öte yandan 1850'lerden itibaren Avrupa para piyasalarında tahvil satmaya başlanmasına karşın merkezi devlet Galata Bankerlerinden kısa vadeli borçlar almayı sürdürmüş dış ticaretin genişlemesiyle birlikte Galata bankerleri büyük liman kentlerinde ithalatın ve ihracatın finansmanı işlerine girişmişler, kendilerine yeni bir faaliyet alanı açmışlardır. Ancak merkezi devletin giderek artan ihtiyaçları Galata bankerlerinin boyunu aşmıştır.²¹¹

1863 yılında Fransız ve İngiliz sermayesi tarafından Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulmasıyla birlikte, Avrupa mali sermayesi imparatorluk içinde bir hayli

---

²⁰⁹ Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, ss.135-304.

²¹⁰ Erik Jan Zürcher, **a.g.e.**, s.103.

²¹¹ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.235.

güçlenecektir.²¹² 1856'da İngiliz ortaklar ile İngiltere'de kurulmuş olan banka daha sonra 1863 yılında Fransız, İngiliz ve Osmanlı Devleti'nin de bulunduğu Türk hissedarlarca Osmanlı topraklarında kurulacaktır.²¹³ Esasen hem merkezi hükümetin parasal ihtiyaçlarına çare bulma hem de ekonomideki dalgalanmaları kontrol altına almak amacıyla Osmanlı Devleti'nde merkez bankası gibi işlev görecek olan Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane)'nın İstanbul'da kurulmasına ihtiyaç duyulacak, Sultan Abdülaziz tarafından imzalanan özel bir fermanla Osmanlı Bankası'na imparatorluk toprakları üzerinde banknot ihraç etme imtiyazı sağlanacak bankanın kurulmasıyla devlet imparatorluk içinde kâğıt para basma yetkisini Osmanlı Bankası'na vererek bağımsız para politikası izleyebilme hakkından vazgeçmiş olacaktır. Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürdüğü sınırlı miktardaki banknotlar İstanbul ve çevresinde kullanılacak, devletin iç ve dış borçlanmalarının anapara ve faizlerinin ödenmesi, yıpranmış paraların dolaşımdan çekilmesi gibi işlemler Osmanlı Bankası'na bırakılacak, ayrıca banka devlete kısa vadeli borç verme işlemini de üstlenecektir.²¹⁴

c- Sanayi ve Sanayileşme Çalışmaları

XIX. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için eski dönemlerden çok farklı olmuştur. Osmanlı toplumunun ve ekonomisinin geleneksel yapıları XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, çok önemli değişimler geçirmeden varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Ancak, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede Osmanlı Devleti, Batı'nın siyasi, askeri ve iktisadi gücüyle karşı karşıya gelmiştir. Ekonomi, Batı kaynaklı yeni bir iktisadi sisteme yani kapitalizme açılmaya başlamıştır ve bu açılış iki ayrı dönem şeklinde gerçekleşmiştir; ilk dönemde devlet tarafından ordunun ve devletin

---

²¹² Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.177.

²¹³ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.154.

²¹⁴ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.235.

gereksinimlerini karşılamaya yönelik olarak, ikinci dönemde ise yerli ve yabancı sermayedarlar tarafından hammaddenin ucuza sağlanabildiği sınırlı alanlarda kurulan işletmeler olarak gerçekleşmiştir.

XIX. yüzyıl öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da, merkezi devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasi, askeri ve mali öncelikleri yönlendirmiş, vergi gelirlerinin artırılmasının yanı sıra güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin yaşesinin sağlanması devlet açısından en önemli hedefler oluşturmuştur. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin hedefi de ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamaktır.²¹⁵ 1830'lar ve 1840'larda Osmanlı yöneticileri Batı'dan son teknolojiyi kullanan makineler ithal ederek devlet mülkiyetinde ve temel olarak ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak doğrultusunda bir dizi fabrika kurmuştur.²¹⁶ Dolayısıyla Türkiye'nin bürokrasisinde, devlet yapısının gelişmesinde, iktisadiyatında, askeri sistemin çok büyük rolü olmuştur.²¹⁷

Avrupa mallarının üstünlüğü ve kapitülasyonların getirdiği kısıtlamaların devam etmesine karşın Osmanlı yöneticileri doğuş halinde de olsa bir sanayi geliştirmeyi başarmıştır. Yabancı mallar rekabeti ve güçlü loncaların kısıtlamalarıyla eski zanaat sanayii epey zayıflamış, ekonomiyi modernleştirmek, eski zanaat merkezlerinden ve loncaların etkisinden uzak yerlerde tümüyle yeni fabrikalar kurma ihtiyacı doğmuştur. II. Mahmut döneminde, yeni orduya üniforma ve başlık üretimi için hükümetçe fabrikalar kurulmuş, Abdülmecit döneminde de teknisyen ve makineler Fransa'dan ithal edilerek bir dizi fabrika açılmıştır. Tophane'de top ve tüfek atölyeleri kurulmuş; Beykoz askeri fabrikasında ayakkabı, çizme, kütüklük üretilmiş; İnceköy'de yeni bir cam fabrikası açılmıştır. Ne var ki, bunların hepsi kötü bir yönetim altında yetersiz kalmış,

---

²¹⁵ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.191-201.

²¹⁶ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.201.

²¹⁷ İlber Ortaylı, **Avrupa ve ...**, s.168.

ordu ve devletin gereksinimlerini karşılayamamıştır.²¹⁸ Osmanlı sanayine gerçek manada temel teşkil edebilecek olan dokuma sanayi 1838'den sonra Avrupa rekabetine dayanamadığı için tedricen ortadan kalkmıştır. Abdülaziz devrinde kurulan Yıldız Porselen ve Dokuma Fabrikaları ile başlayan yeni endüstrileşme hamlesi, Abdülhamid devrinde oldukça önemli bir gelişme göstermiştir. Özel sermayeye dayanan ve Avrupa ile rekabeti göze alan çok küçük sanayi kolları, un, deri, cam, çini, pamuk ve yün ipliği, halı, kağıt gibi maddeler üretilmeye başlamış, sayıları 2000 civarında olan bu küçük endüstri işletmeleri, Avrupa ile rekabet edememiş olmakla beraber yine de sanayileşme yolunda atılmış adımlar olmuştur.²¹⁹ Her ne kadar XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim talepleri tamamen endüstrileşmiş Avrupa ülkelerine yönelik değil, milli pazarda en büyük talep sahibi olan Osmanlı ordusu olsa da yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi kolları yerli ve yabancı yatırımcıların eliyle çeşitlenmiştir.

Tanzimat dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verilince, loncaların tekelci konumları da sona ermiş, XIX. yüzyıl boyunca, loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar özellikle ithal malların rekabetiyle karşı karşıya bulunan tekstil gibi dallarda sürekli olarak gerilemiştir. XIX. yüzyılda İngiliz sanayi tarafından üretilen daha ucuz ve daha kaliteli olan pamuklu iplik ülkeye girince pazarlarda daha fazla satılmaya başlamış, ithal malların rekabeti karşısında yerli üretici gerilemeye başlasa da yerli kumaş dokumacılığı varlığını sürdürebilmiştir. Yerli dokumacılar daha ucuz ve daha dayanıklı olan ithal malı ipliği kullanarak İngiliz sanayiinin üretmediği kumaşları üreterek ve bu tür kumaşlarla varolan talebi körüklemeye, beğeniler yaratmaya çalışarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde kurulan en büyük sanayi işletmeleri yünlü, pamuklu ve ipekli tekstil dallarında, bez ve kumaş üreten fabrikalar

---

²¹⁸ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.159-160.

²¹⁹ Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.78.

olmuştur. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile tuğla ve çimento gibi inşaat malzemeleri üreten fabrikalar kurulmuş, bunlar esas olarak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ile Adana çevrelerinde faaliyet göstermişlerdir. Çoğunluğu İstanbul ve çevresinde kurulan söz konusu işletmeler içerisinde en önemlileri Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan alanda kurulan pamuklu, yünlü dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümleridir. Hereke'deki ipekli dokuma fabrikasıyla İzmir'deki kâğıt fabrikası da aynı girişimin bir parçası olmuş bu fabrikalarda çalışmak ve üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler ve hatta işçiler getirilmiştir.²²⁰

Yirmi yıl önce İngiliz rekabetiyle piyasadan çekilen eski Osmanlı ipek sanayii canlandırılmış 1845'te Falkeisen adında bir İsviçreli sanayici Bursa'da ipek ipliği yapmak üzere buhar gücüyle çalışan bir fabrika kurmuştur. İşçiler ilk başta makinelerin çalıştığı bir fabrikaya girmek istemedilerse de, fabrika kısa sürede gelişmiş, öyle bir iş hacmi ve kârlılığa ulaşmıştır ki 1876'da yalnız Bursa'da 14 ipek ipliği fabrikası açılmıştır. Lübnan'da da ürünlerini genellikle Fransa'ya satan dokuz ipek ipliği fabrikası (1853), İzmir'de 1000 işçi çalıştıran birkaç halı dokuma fabrikası, Konya'da bir halı fabrikası, Midilli adasında ve Suriye'de un değirmenleri ve zeytinyağı fabrikaları kurulmuştur. Fransızlar Paşabahçe'de bir cam fabrikası kurmuşlar, Kartal'da İsviçre sermayesiyle bir konserve fabrikası açılmıştır. Beykoz'daki kâğıt ve cam fabrikaları İngilizlerin etkisiyle yapılmıştır. Yine İngiliz işadamları Tarsus ve Adana'da çırçır, Afyon ve İzmir'de pamuklu kumaş fabrikaları kurmuşlar, Mudanya'da iki, Bilecik'te üç kumaş fabrikası Avrupa örneklerine göre yapılmışlardır. Ayrıca Konya, Diyarbakır, Şam ve Halep'te ipekli kumaş; Bursa, Karaman, Şam, Vidin, Bosna, Selanik, Aydın, Sivas, Silistre ve Niş'de halı dokuma fabrikaları bulunmaktadır.²²¹ İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler sonucu kurumlar, iktisadi ve toplumsal yapılar hızla

²²⁰ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.202-226.

²²¹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.160.

dönüşmüş ve ortaya XVIII. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda iç ticarete ve yerli üretime destek olabilecek bir gelişme, iç gümrüklerin kaldırılması olmuştur. İç gümrükler, imparatorluk içindeki ticarete uygulanıyor, kent kapılarında ve limanlarda toplanıyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında merkezi devletin mali bunalımı derinleştikçe, bu vergiler de artırılmış ve 1830'ların sonlarında en yüksek düzeylerine ulaşmışlardır. 1840'lardan itibaren ise merkezi devletin dış borçlanma gibi yeni bir kaynak bulmasının da etkisiyle, karayolları üzerindeki iç ticarete uygulanan vergilerde indirim yapılmıştır. Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Sanayi Devrimi'nin teknolojisini kullanarak yatırım yapmaya çalışan bir sermayedar sınıftan söz etmek mümkün olmadığı için yerli sanayiin korunması düşüncesi ancak yüzyılın sonlarına doğru gündeme gelmeye başlamıştır.²²² Esasen lonca sisteminin ve gedik usulünün değişmeyen ve gelişmeyi engelleyen nitelikleri, sermaye birikimini önlemiş, özel sektör sanayinin Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşmamasında en önemli rolü oynamıştır.²²³

Sultan Abdülmecit döneminde büyük umutla girişilen sanayileşme teşebbüsü, kısa zamanda olumsuz sonuçlar vermiş ve 1860'lardan itibaren sanayileşme konusunda bazı yeni projeler ortaya konmuş ve "İslahı-ı Sanayi Komisyonu" kurulmuştur. Çözülenmesi gereken sorunlar olarak;

- a) Halen %5 olan gümrük resmini artırmak
- b) Sergiler açarak sanayii teşvik etmek,
- c) Şirketler (esnaftan) teşkili ile sanayii geliştirmek
- d) Sanayi mektepleri açmak

maddelerini esas alan komisyonun raporuna göre ise Abdülmecid döneminde büyük bir sıçrama yapılamamıştı. Bu raporda İstanbul'da ve vilayetlerde kurulan sanayi

---

²²² Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.191-202.

²²³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:28, Sayı:46, 2009, s.55.

mekteplerinin arzu edilen sonucu doğurmayıp işlerliğini yitirdiği ve sanayinin teşvikine yardımcı olmadığı belirtilerek kurulacak bir sanayi ıslah komisyonunun tekstil, camcılık, demircilik dallarında mahalli sanayi çöküş nedenlerini araştırması istenmiştir. İkinci olarak bu mallara talep yaratılması için neler gerektiğinin araştırılması, üçüncü olarak mimari ve inşaat dalında eleman yetiştirilmesi için güzel sanatlar okulunun ıslahı gerektiği, dördüncü olarak kâğıt ve cam üretiminde öncelikle yeni sanayi geliştirilmesi ve nihayet pamuklu dokumacılıkta yerli üretimin geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.²²⁴ XIX. yüzyıla gelinceye kadar oldukça ileri bir seviyede bulunan dokuma sanayimizde XIX. yüzyıla gelindiğinde hızlı bir çöküş başlamış; 1812'de İşkodra'da 200, Tırnova'da 2000 tezgâh çalışmaktayken 19 yıl gibi kısa bir süre içerisinde, yani 1831'de tezgâh sayısı İşkodra'da 40'a, Tırnova'da ise 200'e düşmüştür. XIX. yüzyıla gelindiğinde zayıflayan bir diğer sanayi koluda dericilik olmuştur. Daha sonra Tanzimatçılar tarafından Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun şirketleşme çabaları içerisinde alınarak ıslahına ve bu endüstri kolunun güçlenmesine çaba harcanmıştır.²²⁵

Osmanlı İmparatorluğunu XIX. yüzyılda ihracat edebildiği sınırlı mamul mal kalemlerinden biri büyük oranda kırsal alanda dokunan halı ve kilimler olmuştur. Bu üretim dalında yaşanan genişleme, Avrupa kapitalizminin kırsal alanlara giriş serüveni açısından önemli bir örnek oluşturmuş yüzyılın büyük bir bölümünde yerel ve Avrupalı tüccar kırsal alanlarda dolaşarak köylü kadınların dokudukları halıları ucuz fiyatlarla toplayıp ve ihraç etmişlerdir. Avrupa ve Amerika'dan gelen talebin artmasıyla birlikte, yabancı sermaye üretimi daha büyük ölçeklerde örgütlenmeye gerek duymuş ve Avrupalı sermayedarlar tarafından Oriental Carpet Manufacturers ya da Şark Halı Şirketi kurulmuştur. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde özellikle tarımsal üretim

---

²²⁴ İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, ss.255-256.

²²⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **a.g.m.**, ss.56-57.

olanaklarının sınırlı kaldığı yörelerde, köylü kadınlara iplik ve diğer malzemeleri sağlayarak ve parça başına ödeme yöntemini uygulayarak halı dokumacılığını yaygınlaştırmıştır.²²⁶ 1860'lardan sonra elışı sanayii dikkate değer bir gelişme göstermiştir. Örneğin Erzurum bölgesinde 1870 yılında 6.000 kişiye iş sağlayan, 11.700 civarında elde dokuma tezgâhı bulunmaktadır. Ticari sermaye birçok kasabada halı dokuma sanayine hakim gibi gözükmektedir.

Birleştireceği esnafın üretim kapasitelerini, sermaye durumlarını ve kendilerine ne tür teşvikler verilebileceğini öncelikle analiz eden komisyonun yaptığı faaliyetler neticesinde 14 Ağustos 1866'da simkeşçi esnafı, Simkeşçiler Şirketi; Eylül 1866'da deri ve deri ürünleriyle uğraşan debbağcı esnafı, Debbağlar Şirketi; 25 Haziran 1867'de at takımları, araba koşumları ve deri eşya imal eden sarraç esnafı, Sarraçlar Şirketi 9 Nisan 1868'de dokumacı esnafı, Kumaşçılar Şirketi 14 Nisan 1868'de çeşitli sanayi ürünleriyle aletler üreten dökümcü esnafı, Dökümcüler Şirketi ve 29 Nisan 1868'de demirci esnafı, Demirciler Şirketi adıyla şirkete dönüştürülmüştür. Hükümetin bütün iyi niyet ve teşviklerine rağmen, ilgili esnafın destek vermemesi yüzünden Simkeşler, Sarraçlar ve Dökümcüler Şirketleri başarılı olmamış; Debbağlar, Kumaşçılar ve Demirciler Şirketleri ise sorunsuz faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İyi düşünülmüş bir girişim olan Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun 8 Ağustos 1874'te ortadan kaldırılmasıyla esnaf tekrar kendi haline terk edilmiştir. Bu bağlamda ifade edilmesi gereken bir husus da, Kasım 1868'de demircilik, marangozluk, dokumacılık, makinecilik, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve ciltçilik gibi meslekleri öğretmek üzere eğitime başlayan Islah-ı Sanayi Mektebi'nin bu sanayileşme siyasetinin bir yansıması olarak ortaya çıktığıdır.

---

²²⁶ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.223.

Ayrıca Osmanlı Devleti komisyonunun çalışmaları sonucu ortaya çıkan sanayi tesisleri sayesinde 1871 Paris ve 1872 Viyana sergilerine pek çok ürünle katılabildiği.²²⁷

Ancak Avrupa sanayiinin rekabeti karşısında Osmanlıların çok gelişmiş zanaatları da etkilenecektir. Osmanlı politikacıları ve düşünürleri bu eğilimi durdurmak, imparatorluğun ve halkının dünya refahından paylarını anlamaları için Osmanlı sanayiini kurmak isteyecek, Abdülhamit silahlı kuvvetlerin ihtiyacı için kurulmuş olan silah ve giyim fabrikalarını geliştirecektir. Abdülaziz'in saray ihtiyacı için kurduğu kumaş ve porselen fabrikaları halkın satın alabileceği malları üretmeye geçecek, Avrupa fabrikalarıyla boy ölçüşebilmek için özel sermayenin fabrikalar kurması özendirilecektir. Bu girişimler sonunda, Abdülhamit'in hükümdarlığının son yıllarında İstanbul'da birkaç özel tuğla, pamuklu kumaş, çini ve cam fabrikası, İstanbul, Diyarbakır ve Musul'da deri, Selanik'te çini, bira, tuğla ve pamuklu kumaş, İzmit'te kağıt ve kumaş fabrikalarıyla bir yün ve bir de pamuk ipliği fabrikası, ayrıca Urfa, Gördes ve Uşak'ta halı fabrikaları, Bursa, İzmit, Halep ve Edirne'de ipekli kumaş fabrikaları kurulacaktır. İmparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmış 1500 kadar değişik atölye bulursa da bunlar küçük çaplı işletmeler oldukları için ne fiyat ne de kalite bakımından Avrupalı üreticilerle rekabet edecek durumda değillerdir. Ayrıca Avrupa devletleri de kendi ithal vergilerini artırıp Osmanlı hammaddelerinin bedelini yükselterek Osmanlıların yeni gelişmeye çabalayan sanayilerini baltalamaya gayret gösterecek ve kapitülasyonlar "Türk'ü olduğu yerde tutmak" için kullanılacaktır. Yabancılar Osmanlı ulaşım, hammadde ve tarım alanlarına yaptıkları yardım ve yatırımı sanayi için yapmayacaklar ve Osmanlı sanayii gelişemeyerek halkın ihtiyacı için Avrupa'ya bağımlı kalacaktır.²²⁸

---

²²⁷ Ali Akyıldız, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme....**, s.111.

²²⁸ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.288-289.

d- Hukuki Yapı ve Yapılan İslahatlar

Klasik dönemde Osmanlı hukuku denilince akla İslam hukuku ve bu hukukun düzenlemediği alanlarla ilgili kurallar getiren kanunnameler akla gelmekteydi. Osmanlı hukukunun kaynağını oluşturan bu iki unsurdan kanunnameler daha cüz'i bir kısmı kapsamaktaydı. Kadılar idaresinde yürütülen mahkemelerin kararlarına karışı ise bir temyiz görevi gören Divan-ı Hümayun'a gidilirdi. Divan-ı Hümayun İslam tarihindeki divan-ı mezalimlerin bir örneğiydi. Bu mahkemelerde genellikle halkın birbirinden veya memurlardan şikâyetlerine bakılır, daha çok ceza ve haksız fiil davaları görülürdü.²²⁹ Bu dönemde mahkeme işleri üç kurum tarafından idare edilmekteydi. Osmanlı uyruklu gayri Müslimlerle ilgili davalara hariciye nezareti, Müslümanlarla ilgili olanlara divan-ı deavi ve yüksek rütbeli memurların davalarına da Meclis-i Vâlâ bakmaktaydı. Tanzimat döneminde kuruluşunu ve gelişmesini en geç tamamlayan kurumların başında adliye teşkilatı gelmekteydi, bunun nedeninin ise Tanzimatçıların ulemanın ve halkın tepkisini çekmemek için bu sahaya biraz daha geç müdahale etmesiydi.²³⁰

1- 1846 Ticaret Kanunu ve Ticaret Mahkemeleri

Adli alanın en güç yanı birlik eksikliğiydi. İmparatorlukta ayrı ayrı hükümet dairelerine bağlı dört ayrı mahkeme düzeni bulunmaktaydı. Her biri ayrı yöntem ve yasalara göre çeşitli halk topluluklarına adalet dağıtmaktaydılar. Konsolosluk Mahkemeleri kendi ülkelerinin uyruklularına ilişkin ticari anlaşmazlıklarla Kapitülasyon anlaşmaları ile kendilerine verilen konulara ilişkin anlaşmazlıkları görüşürlerdi. Karma Ticaret Mahkemeleri Osmanlılarla Osmanlı olmayan tebaa ya da çeşitli milletlerden Osmanlı uyruklu olmayanlar arasındaki davalara bakardı. Nizamiye

---

²²⁹ Ekrem Buğra Ekici, **a.g.e.**, s.42.

²³⁰ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss.60-61.

Mahkemeleri ile Karma Ticaret Mahkemeleri Adalet Bakanlığına; şeriat mahkemeleri Şeyhülislamlığa, Millet (Cemaat) mahkemeleri önceleri dışişleri, daha sonra Sadrazamlığa, Konsolosluk Mahkemeleri de Dışişleri Bakanlığına bağlıydılar.²³¹

Mahkeme 1847’de yabancı uyruklu tüccarların geçici üyeliğe atanmasıyla karma ticaret mahkemesine dönüşmüş olup Ticaret Nazırı, yedisi Osmanlı ve yedisi de İstanbul’daki yabancı ülke tüccarlarından oluşan 14 üyeli mahkemenin başkanıdır. Üye sayısının onun altına düşmesi durumunda mahkemenin toplanamama kuralı, yabancı tüccarların oturumlara katılmaması yüzünden zamanla sıkıntılara neden olmuştur. 1860’da çıkarılan Ticaret Kanunname-i Hümayunu’na Zeyl başlıklı ilave kanunla mahkeme ikiye ayrılmış, dairelerin birinde kara, diğerinde ise deniz ticareti davaları görülmeye başlanmıştır. Bu değişiklikle birlikte, Ticarethane’de ticaret davalarını yeniden görüşmekle görevli bir İstinaf Mahkemesi de kurularak mahkeme kararlarının temyiz edilememe sorunu aşılmıştır.²³²

Osmanlı hukuk sistemine 1840 yılında ayrı bir karma ticaret mahkemesi düzeni gelmiştir. Bu mahkemelerde hükümet tarafından atanan üç yargıç, Osmanlı ve Avrupalı tüccarları temsil eden dört üye bulunurdu. Osmanlı tebası ile yabancılar arasındaki davalarda yabancıların avukatları üyelerden ikisini kendi topluluklarından seçerek yargılamada kendi çıkarlarının korunacağını ve yasalara uygunluğun göze alınacağını teminat altına alırlardı. Mahkemelerin ticari davalarda yetki alanı sınırsızdı, ancak taşınmaz malı içermeyen karma kamu davalarında 1000 kuruşun üstünde değer taşıyanlara bakamazlardı. Avrupalı örneklerine göre hazırlanmış mahkemelerde Avrupa biçimli yasaları uyarlayan karma ticaret mahkemeleri böylece laik adli uygulamada bir deneyim oluşturmaktaydı. Karma mahkemelerin başarılı olması üzerine Kırım Savaşından sonra 1856 Islahat Fermanında tüm teba için öngörülen eşitliği sağlamak

²³¹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.299.

²³² Ali Akyıldız, **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme....**, s.120.

amacıyla bunlar yeniden düzenlenip genişletilmiş, ayrı karma mahkemeler kurulmuştur. Ticaret mahkemeleri (1861), ceza mahkemeleri (1880) ve sulh mahkemeleri (1881) için Fransız ve İtalyan örneklerinden yararlanarak yeni usul yasaları hazırlanmıştır. Bakanlık asliye ve ceza olmak üzere, Müslüman olmayanların millet mahkemeleri ve karma ticaret mahkemeleri işlerine bakmak için dairelere ayrılmıştır. Bakan ilk kez Bakanlar Kurulu üyeliğine getirilmiş, bakanlığı içinde yasa çıkartmak için kendisine ve yardımcılara yetki verilmiştir. Abdülhamit'in 1879 reform programı içinde Nizamiye Mahkemelerinin yanı sıra Ticaret Mahkemeleri içinde düzenlemeler yer alacak; Sulh ve Ceza Mahkemeleri, Bidayet ve İstinaf Mahkemelerine bölünecek, bunların üstünde de İstanbul'daki Mahkeme-i Temyiz bulunacaktır. Büyük ticaret merkezlerinde Ticaret Mahkemeleri açılarak, yargıç olarak en yetenekli hukuk uzmanlarının seçilmelerini sağlayan yönetmelikler çıkarılacaktır. Ancak İmparatorlukta yaşayan Avrupalılarla bunlara bağımlı olan azınlıklar da, bütün bu reformlara karşın Osmanlı Mahkemelerinde yargılanmak istemeyecek kadar Müslümanlara karşı önyargılı oldukları için Avrupa devletleri yasaların karma ve ticaret mahkemelerine uygulanmasını kabul etmeyi reddederek sistemi bölünmüş bir halde tutmaya devam edecektir.²³³

e- Diplomasi

1-Osmanlı Diplomasi Anlayışında Gelişim

Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomasi tarihi sürecine bakıldığında Karlofça Antlaşmasına kadar Avrupalı devletlerin İstanbul'da sürekli büyükelçi bulundurmaya özen gösterdiği buna karşın Osmanlı İmparatorluğu benzer bir işleyiş içerisine girmedeği görülmektedir. Devletlerarası hukuk kurallarıyla uyuşmayan bir biçimde ve biraz da Avrupa devletlerinin hor görülmesi sonucu, zaman zaman Avrupa devletlerinin

---

²³³ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.155-301.

elçileri, o da belirli sürelerle kabul edilmiş ama bunun karşılığında sürekli Osmanlı elçisi gönderilmemiştir.²³⁴ Devlet-i Aliye'nin Avrupa'da daimi elçileri olmadığından Avrupa haberlerini Bab-ı Ali'ye bildirmek vazifesi Eflak ve Boğdan voyvodolarınınındır. Bu sırada devletin Viyana'da elçisi bulunmadığında Eflak voyvodası olan Karacabey Bab-ı Ali'ye haber iletme hususunda akçe kuvvetiyle şövalye dö Kineç'i muhbir olarak kullanmıştır. Kendine müttefik bulma zorunluluğunun hissedilmeye başlaması diplomasinin gerekliliğini gözler önüne sermiş, Tercüme Odası'nın kurulmasıyla ülkeler arası diplomasinin daha sağlıklı yürümesi için temel bir adım atılmıştır. Çünkü tercümanların Osmanlı tebaası olan gayrimüslim reayadan seçilmesi bazen sıkıntılara yol açmış, Osmanlı Devleti'nin artık Rum tercümanlarına güveni kalmadığından İstavrakı Bey'den sonra Rumlardan tercüman kullanılmaması kararlaştırılmıştır.²³⁵

XVIII. yüzyıl öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'na gelen yabancı elçiler büyük kervanlarla ve gösteriş içinde ülkeye gelmekte ve benzer bir protokol bütün elçiler için uygulanmaktadır. Ancak varlığını devletlerarası denge politikası ile sürdürebileceğini anlayan Osmanlı İmparatorluğu o güne değin tek taraflı ve karşılıklılık ilkesine dayanmayan diplomasi anlayışında değişime giderek Avrupa'dan haberdar olmak ve yaşanan gelişmeleri takip etmek amacı ile sürekli diplomatik temsilcileri bulundurma yolunu tercih etmeye başlamıştır. Böylece XVIII. yüzyılda III. Selim'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu Batı ile ilişkilerini artırarak sürekli diplomasiye geçişin adımlarını atmaya başlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun da yabancı ülkelere elçi göndermeye başlaması yeni bir protokol oluşmasını sağlamış ve mübadele tarzı ortaya çıkmıştır. Ayrıca ilk defa tek taraflı ahitnameler artık bir muahede halini almaya, bir akit fikriyle kaleme alınmaya başlamıştır. Artık memlekete gelen diplomat ve tüccarlar tek taraflı inayete değil; karşılıklı akde dayanan bir eylemle burada

---

²³⁴ Oral Sander, **a.g.e.**, s.197.

²³⁵ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, ss. 818-889.

bulunmaktadır. Tüccarın malı ve ticari güvenliği bir anlaşma, bir kontrat altındadır. Diplomatin nasıl yaşayacağı, nerede oturacağı, ne yiyeceği ve ne gibi muafiyetleri olacağı bir akit konusu haline gelmektedir.²³⁶

Osmanlı İmparatorluğunun kısa süreler için bile olsa Avrupa'ya elçi göndermeye başlaması ile doğan süreç XIX. yüzyılda Hariciye Nezareti'nin kurulması ve gönderilen elçilerin daimi hale gelmesi ile olumlu bir ilerleme yaşamıştır. Bu tarihe kadar belirli vesilelerle ve ancak kısa sürelerle Avrupa başkentlerinde bulunan Osmanlı diplomatları şimdi daha uzun süreler Avrupa'da bulunmaya, Batı uygarlığını daha yakından tanımaya ve Batı'nın yalnız kültür yaşamını değil, aynı zamanda hükümet sistemini de öğrenmeye başlamışlardır.²³⁷ 1815 Viyana Kongresi'nden sonra ise diplomasi kuralları daha belirgin hale gelmiştir. Diplomatik ve iktisadi ilişkiler belirli kurallara bağlanmış, gümrük vergileri, diplomatların birbirleriyle iletişimi, elçilerin karşılıklı olarak imtiyaz ve sorumlulukları belirginleşmeye başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'da bu sisteme dâhil olmuştur. Viyana Kongresi'nde uzun süredir söz konusu olan devletlerarası protokol de bir kararname altına alınmıştır. Buna göre elçiler üç sınıfa bölünmüştür: Birinci sınıf: Büyük elçiler, devlet adına söz söyleme yetkisine sahiptiler. İkinci sınıf: Orta elçiler, bir devlet nezdinde ikamete görevli idiler. Üçüncü sınıf ise hariciye nazırı nezdinde ikametle görevli olanlar. Osmanlı Devleti delege gönderip Viyana Kongresi'nden istifade edememişse de Avrupa'da kurulan devletlerarası dengenin sağladığı güvenlikten tabii olarak yararlanmışır.²³⁸

Ticaret, savaş ve sair vesilelerle Osmanlı Devleti'nin Batı'yla ilişkilerinin çoğalması neticesinde, daha önce bu ilişkileri tanzim eden klasik kurumların varlığı artık yeterli gelmemeye başlamış, sivil bürokrasinin yükselişi, dâhili olaylara yabancı

---

²³⁶ İlber Ortaylı, **Avrupa ve Biz...**, s.114.

²³⁷ Oral Sander, **a.g.e.**, s.196.

²³⁸ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, ss. 726-892.

devletlerin müdahale etmesine, harici olayların devleti sıkıntıya sokmasına ve dış ilişkilerin artmasına paralel olarak gelişmiştir.²³⁹ 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Paris Antlaşması ve Islahat Fermanı ile Avrupa diplomasisinin ve hukukunun birtakım temel kurumları kabul edilmeye başlanmıştır. Paris Kongresi'nde alınan karar üzerine kongreden sonra Islahat Fermanı ilan edilmiş ve Osmanlı azınlıklarına bazı haklar tanınmıştır. Fermanın ardından imparatorluk içerisinde bulunan kiliseler tamir edilmeye, gayrimüslim tebaadan görevlendirilen memur sayısı artmaya başlamıştır. Ortaylı Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris Antlaşması'nda oluşan Avrupa Konserti'nden beri o dünyanın hukuki bir üyesi olduğunu belirterek Paris Konferansı ve Islahat Fermanı'nın sadece tek taraflı imtiyazlar sağlayan bir gelişme olmadığını, Osmanlı İmparatorluğuna önemli getirilerinin de olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1856'dan itibaren, Batı'nın artık bir parçası, bir üyesi durumunda olduğunu vurgulamaktadır.²⁴⁰

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda sistemin yetersiz kaldığı alanlardan birinin devlet teşkilatında uzmanlaşmanın kâfi derecede olmaması olduğu anlaşılmıştır. Bu durum kendini en açık olarak dâhiliye ve hariciye işleriyle uğraşan memurların teşkilatlanmasında göstermiştir. Nitekim dâhili ve harici işler aynı memurlar tarafından yürütülmektedir ve her ne kadar sadaret kethüdalığı dâhili işlerle ve reisülküttap da harici işlerle ilgileniyorsa da, bu memuriyetlerin varlık nedenleri ve görev sınırları bu alanlar olmadığı gibi, maiyetlerinde bulunan kadrolar da söz konusu hususlara tahsis edilmiş değillerdir. Oysa harici işlerde mahir, mütehassıs ve becerikli insanların istihdamı ve bu işleri idare edecek uzman birimlerin mevcudiyetinin çok önemli olduğu anlaşılmıştır. Zira devlet artık kendi askeri gücüyle ayakta duramadığı için Avrupalı devletlerarasındaki güç dengeleri gözetilerek izlenecek hassas politikaların, devletin

---

²³⁹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, s.51.

²⁴⁰ İlber Ortaylı, **Avrupa ve Biz...**, s.150.

idamesinde oynamaya başladığı hayati rol anlaşılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda II. Mahmud döneminde kurulmaya başlayan nezaretler bünyesinde önemli bir adım atılarak dâhiliye ve hariciye nezaretleri kurulmuş ve buradaki memurların işleri ayrılmıştır. Sadaret kethüdalığı umûr-ı mülkiye nezaretine, reisülküttaplık ise hariciye nezaretine dönüştürülmüştür. Hariciye nezareti, Tanzimat döneminde Meclis-i Vâlâ ile birlikte reformlar için dinamo görevini yerine getirmiş; hemen hemen bütün reformlar bu iki kurumun öncülüğünde tespit edilip gerçekleştirilmiştir. Rus harpleri, Sırp isyanları, bağımsızlıkla neticelenen 1821 Yunan isyanı, Fransızların Cezayir'i işgali (1830), Mehmed Ali Paşa isyanı, Hünkâr İskeleyi Antlaşması gibi iç ve dış olaylar devletin dengeli ve ihtiyatlı bir dış siyaset takip etmesini zorunlu kılmış ve Avrupalı devletlerle olan ilişkiler bu doğrultuda gelişmeye başlamıştır. Bu nedenle 1834 senesinde Paris, Viyana ve Londra'ya yeniden büyükelçiler gönderilmiştir.²⁴¹

Rus Çarlığı'nın Boğazlar'da kendi hâkimiyetini yerleştirme girişimleri üzerine Osmanlı Devleti Batı dünyası ile birlikte yaşamsal bir mücadele dönemine girmiştir. Batı dünyası uluslararası bir antlaşma (13 Temmuz 1841, Boğazlar Antlaşması) ile Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ni tehlikeye sokma olasılığını ortadan kaldırdı.²⁴² Hatta Osmanlı İmparatorluğu 1853 yılında Rusya'ya savaş ilan ettiğinde Kırım'da kendisine İngiltere ve Fransa donanmaları da eşlik etmiş ve Rusya'yı dize getirmiştir. Artık Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğünü korumak için Batı'nın işbirliğine ihtiyaç duyduğunun farkındadır. Bir taraftan Hristiyan reayanın haklarının artırılması diğer taraftan Batı'nın daha iyi takip edilmesi ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir.

---

²⁴¹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ...**, ss.22-53.

²⁴² Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, ss.207-208.

2-Osmanlı-İngiliz İlişkileri

Tüm XVIII. yüzyıl boyunca İngiltere'nin dış politikası, asıl rakibi Fransa'ya karşı-ağırlık olmak üzere Rusya'ya meylediyor ve bu devletin Osmanlı devleti aleyhine genişlemesine göz yumuyordu.²⁴³ Esasen XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunu zorlayan iki devlet o tarihte en parlak askeri dönemlerine sahip olan Avusturya ve Rusya olmuştur. Ancak Fransız Devrimi'nin etkisiyle sarsılan Avusturya'nın 1791'den sonra Osmanlı ile savaşacak gücü kalmamış ve koalisyon savaşları sürecine girilmiştir. Milliyetçi hareketler doğal olarak Osmanlı ve Habsburg gibi imparatorlukların topraklarında daha fazla yankı bulmuştur.

Fransız İhtilali ile Avrupa'da güç dengesi değişmeye başlamış ve Rusya, Avrupa için tehdit olmaya başlamıştır. Bu durum Viyana Kongresi sonrası İngiltere'nin dış politikasını değiştirmesine neden olmuş ve İngiltere 1878 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir politika izlemiştir. Bu durumun iki ülke arasındaki ilişkilere olumlu yansımaları olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa 1826 yılı olaylarından bahsederken İngiltere'nin İstanbul'a gönderdiği ve uzun süre İstanbul'da kalacak olan büyükelçinin saygıyla karşılanmasından bahsetmektedir.²⁴⁴ İngiltere her ne kadar Rusya'ya karşı Osmanlı toprak bütünlüğünü korumayı kendi çıkarları için uygun görse de Osmanlı topraklarında başlayan milliyetçi hareketler karşısında zaman zaman farklı tavır da sergilemiştir. XIX. yüzyılda Fransız Devrimi'nin de etkisiyle gerçekleşen ve Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyen hareket Yunan bağımsızlık savaşıdır (1821-30) ve Balkanlardaki milliyetçi hareketleri tetikleyen temel güç büyük devletlerin müdahalesiyle gerçekleşmiştir. İlk bağımsızlık ateşinin Yunan halkında başlaması ise tesadüf değildir çünkü Yunanlıların bir bölümü imparatorluk

---

²⁴³ Oral Sander, **a.g.e.**, s. 206.

²⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s. 849.

içinde uluslar arası tacir veya yönetici olarak bulunduğundan Balkan ticaretinin Avrupa'ya açılmasıyla Avrupa ile tanışmıştır.

Ortodoks milleti içinde uzun zaman korunmuş olan Yunan etnik duygusu imparatorlukta önemli bir siyasal ve mali güç kazanmış olan İstanbullu zengin Fener Rumlarının başarılarıyla da ifadesini bulmuştur. Karlofça Antlaşması (1699) Osmanlıların Avusturya ve Habsburg İmparatorluğu'yla ticari ilişkilerini sürdürmesini sağlamış, Yunanistan da Akdeniz'in Orta Avrupa'yla ticaretinde zengin bir aracı haline gelmiştir. Osmanlıların 1774 ve 1794'te Rusya ile yaptıkları anlaşmalarla Boğazlar yalnız Rusya ve Avusturya'nın ticaret gemilerine açılmakla kalmayıp padişahın Yunanlı tebasının Rus bayrağı altında kendi gemilerini işletebilecekleri de belirtilmiştir. Fransız ihtilali savaşları sırasında Fransız ve İngiliz filolarının savaşta olmalarından yararlanan Yunan tüccarları kendi filolarını geliştirmişler ve Osmanlıların Avrupa ile deniz ticaretinin önemli bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Bütün bunlar Yunanistan'da sanayi ve tarımın canlanmasına yol açmış, Yunan tüccar sınıfının zenginleşmesi ve dış ülkelerde Yunan ticaret filolarının büyümesi Yunanlıları Osmanlılardan daha çok Avrupa çalışma ve düşünce bilincine yaklaştırmıştır. Yunanlılar ihtilal ve bağımsızlık kadar milliyetçilik düşüncelerini de yayan siyasal liderler yetiştirmiştir.²⁴⁵

Yunan isyanı İngiltere kamuoyunda oluşan pozitif akım sonucu İngiltere tarafından da destek görmüş ve Yunan meselesinde tüm Avrupa gibi İngiltere de Devlet-i Aliye aleyhine hareket etmiştir. Bu durumu Ahmed Cevdet Paşa şöyle anlatmaktadır; İngiltere'de kamu efkârı değişip bu devlette daima kamu efkârı hâkim olduğundan, 1827'de Fransa'da da bu konuda galeyana bulunduğundan İngiliz, Fransız, Rus delegeleri Londra'da toplandılar, yedi seneden beri süren Yunan meselesinden dolayı Avrupa ticaretinin zarar gördüğünü bahane ederek Yunanistan'ın bir mümtaz

---

²⁴⁵ Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.43-44.

eyalet haline konması için bir mütareke yapılmasını, bu kabul edilmezse bu kararın zorla icra ettirilmesini ve nihayet Yunanistan hükümetinin tanınmasını öngören bir kararname imzaladılar. Ve bu kararı Bab-ı Âli'ye tebliğ ettiler.²⁴⁶

1821'de Mora'da başlayan isyan Mehmet Ali Paşa'ya Mora ve Girit valiliğine atanma sözü verilerek oğlu İbrahim Paşa'nın Mora'ya çıkardığı ordu sayesinde bastırılmıştır. Ancak Mora ve Girit'te güçlü bir Mehmet Ali Paşa istemeyen Rusya bölgedeki çıkarları doğrultusunda Yunan isyancılarının isteklerini kabul edilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapmıştır. Osmanlı ve Mısır ordusunun karşısında artık İngiltere ve Fransa ile anlaşma yapmış Rus ordusu ve donanması bulunmaktadır. Müttefik güç karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile girişilen savaşta başarılı olma şansı kalmamıştır. Savaş sonrasında yapılan 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya hem Kafkaslarda büyük kazanç elde etmiş hem de Sırbistan Yunanistan ve Prenslüklerin Rus koruması altında özerklik almasını sağlamıştır. Bu durum Mısır sorununun da tetikleyicisi olacak ve Osmanlı Devleti Mısır sorununun çözümünde İngiltere'nin desteğini sağlamak için İngilizlerle 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nı imzalayacaktır. Bu antlaşmayla Osmanlı pazarlarına giren yabancı mallar artacak, ticaret gelirlerinin büyük bir bölümü İngilizlerin eline geçecektir.

İmparatorluğu on yıl kan ve ateş içinde bırakan ve ilk bağımsız Balkan devletinin kurulması ile sonuçlanan "Rum Fetreti"ni (1821-1830) Mehmed Ali İsyanı (1826-1839) takip etmiş ve Osmanlı Devleti ağır tehlikelere göğüs gerdikten sonra Avrupa'nın vesayetini kabul etmek suretiyle (Boğazlar Mukavelenamesi, 1841) bir derece istikrar kazanabilmiştir.²⁴⁷ Doğudaki milliyetçilik Batı etkisinin hatta istilasının bir ürünü olmuştur çünkü Fransızlar Mısır'ı işgal ettikten sonra geri çekilmelerinin ardından Mehmet Ali Paşa'ya yaptıkları teknik yardım ile Osmanlı İmparatorluğu'na

---

²⁴⁶ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s.897.

²⁴⁷ Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.13.

karşı güçlenmesini sağlamışlardır. Böylece emperyalist rekabetin merkezleri arasında Mısır'da yerini almıştır. Diğer taraftan Balkan coğrafyasında Avrupalı devletlerin özellikle Rusya'nın müdahaleleri sonucu yaşanan isyan hareketleri devleti uğraştırmaya devam etmiştir. 1848 yılında Avrupa'da baş gösteren ihtilallerin Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen en önemli yankıları, Rusların işgal ve kışkırtmalarıyla baş gösteren Eflak ve Vidin ayaklanmaları olmuştur. İngiltere ve Fransa, Balkanlar'da Rus nüfuzunun önlenmesi için devamlı girişimlerde bulmuşlardır. Ancak Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ortalarına doğru, fiilen Batı devletlerinin vesayeti altına girmiş bulunmakla birlikte Rusya'nın devamlı tehditleri bir türlü bertaraf edilememiştir. Avrupa 1848 devrimlerinden sonra Rusya ile batı devletleri arasında gittikçe artan rekabet, sonunda Kırım Savaşı (1854-1856) gibi bir uluslararası çatışmaya varacaktır.²⁴⁸

1853 Sinop faciasından sonra İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğunu Rusya'ya karşı desteklemiş ve 1856'da müttefik kuvvetlerle beraber Kırım'a çıkartma yapılarak Sivastopol tekrar alınmıştır. Batı ile bütünleşmenin ilk adımlarının burada atıldığını belirten Ortaylı Avrupa ve Biz adlı eserinde olayı şöyle tasvir etmektedir; ilk defadır ki Müslümanlar birtakım genç Frenklerin (!) kendileriyle birlikte kol kola, omuz omuza “Moskof”la çarpıştığını ve hayatlarını verdiğini görüyorlar; dolayısıyla imajımızdaki “gâvur” ve Batılı değişmeye başlıyor ve 1856 Paris Kongresi'nde Batı'yla bütünleşme konusunda verilen birtakım tavizlerin ideolojik ve hissi temelinin de oluştuğunu görmekteyiz.²⁴⁹ Bu bağlamda Osmanlı Devleti Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Batılı diplomatların geleneksel Osmanlı kurumlarında liberal ve besbelli Batı çizgisinde “reform” yapmaları öğütlerine kulak vermeye başlamıştır”.²⁵⁰ Aslında II. Mahmud Mehmet Ali Paşa yenilgisinin ardından kendi döneminde askeri alanda yapmaya başladığı ıslahat girişimlerinde batılı devletlerin yardımını alırken Rusya'nın

---

²⁴⁸ Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.16.

²⁴⁹ İlber Ortaylı, **Avrupa ve Biz...**, s.149.

²⁵⁰ William H. McNeill, **Dünya Tarihi...**, s.618.

ardından İngiltere'den de yardım girişimleri olmuş ancak İngiltere hakkında o dönemde yeteri kadar güven duygusu oluşmadığı için bu alanda Prusya'dan yardım alınmasına karar verilmiştir. Bu durumu Shaw şöyle açıklamaktadır; 1835'te İngiltere sinai ve askeri malzeme yardımı yaptı, İngiliz mühendis ve işçileri tesis kurmak ve bakımını yapmak üzere, İngiliz subayları 1836'da Osmanlı istihkâmlarını yeniden düzenlemek ve kurmak için geldiler. Ancak II. Mahmut'un kuşkuları onların bu katkılarını sınırlı tutuyordu. Padişah hala, daha önceleri Ortadoğu'da çıkarı olmayan bir devletten yardım aramaktaydı; sonunda Avrupa'da askeri bir üne sahip yeni bir güç olan Prusya'da karar kıldı.²⁵¹

Kırım Savaşı'ndan sonra batıya olan bakış açısının değişmesinin yanında imparatorluk bünyesinde sadece askeri alanda değil Osmanlı kurumlarında da ıslahat yapılması gerektiği anlaşılmıştır. 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra gerçek anlamda modern Avrupa müesseselerinin ve sınırlarının temelleri atılmaya başlanmış XIX. yüzyıla kadar Batı'dan yalnızca teknik unsurları almayı kabul eden Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılda idare, kanunlar ve hatta âdetlerde Batı'dan alıntılar yapmaya başlamıştır. İngiltere olan ilişkiler yüzyılın sonuna kadar olumlu yönde devam ettiği için 1870'lere kadar Büyük Britanya Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün koruyucusu olmaya devam etmiş sonrasında ise Almanya bu görevi üstlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ile olan ilişkileri çerçevesinde önem verilmesi gereken bir olayda 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve ona giden süreçtir. Osmanlıların Kapitalist Dünya Ekonomisi'ne katılmaları, ilkin Levant (Osmanlı egemenliği altında birleşen Doğu Akdeniz, Ege ve Karadeniz ticaret bölgesi) bölgesinde gerçekleşmiştir. Mısır ve Kızıldeniz'de Memlûklülerin (1517), Bağdad ve

---

²⁵¹ Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, s.75.

Basra'da Safevi İran'ın yerine geçen Osmanlılar, Süveyş'te vücuda getirdikleri güçlü donanma sayesinde Portekiz tekeline kırarak Ortadoğu-Hint Okyanusu baharat yolunu yeniden açmışlardır. İngiltere ve Hollanda, Hint Okyanusu'nda, Hindistan, Basra Körfezi (Hürmüz) ve Endonezya'da Portekizlilerin yerini alarak (1590'dan sonra), denizaşırı koloni imparatorluklarını kurmadan önce (İngiliz East India Company 1600'de Hollanda East India Company 1602'de kurulmuş), 1590'da kurulan Levant Company, İngiltere'nin doğu ticaretinde en önemli ve başarılı ilk girişimi olmuştur. İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticari ilişkilerin başlangıcını İncalcık şöyle anlatmaktadır; ilk Osmanlı taciri 1580'de Londra'ya sultan için mal almaya gitti. İngiliz ticareti hızla gelişti. XVII. yüzyılda İngiltere rakiplerini geride bıraktı; papayı tanımadığı için, Osmanlı Devleti'ne çelik, kalay, barut gibi stratejik maddeleri serbestçe gönderiyordu. 1588'de Osmanlı ülkesinden hareket eden beş İngiliz gemisinin taşıdığı mallar arasında baharat, İran ipeği, Türk pamukluları, Çin porseleni, pamuk, zeytinyağı ve kuru üzüm vardı.²⁵²

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesiyle olan ticaretinin tekeli Levant Company'ye verilmiştir. Ancak XVIII. yüzyılda İngiltere'nin bu bölgedeki ticari etkinliği sınırlı kalmış, Batı Avrupa'nın Doğu Akdeniz bölgesiyle ticaretine Marsilya'da üslenen Fransız tüccarlar egemen olmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticareti önemli artışlar göstermekle birlikte, Avrupa'nın mamul mallarının Doğu Akdeniz pazarlarını istilasını Sanayi Devrimi'nden sonra, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayacaktır.

Esasen Osmanlı İmparatorluğunda klasik dönemde dış ticaret politikalarına egemen olan iki temel kaygı sarayın, ordunun ve donanmanın, kentlerin ve bir ölçüde de loncaların iâşe sorunlarının çözülmesi ve mali gelir sağlamaktır. Osmanlı yönetimi, dış

---

²⁵² Halil İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, ss.249-250.

ticareti darlıkları ve kıtlıkları önlemenin sarayın, ordunun ve kentli tüketicilerin gereksinimlerini karşılamanın bir aracı olarak görmüşlerdir. Bu nedenle de merkantilistlerin yaptığı gibi ithalatı sınırlayıp ihracatı desteklemek yerine Osmanlı yönetimleri bunun tam tersini yapmıştır. İthalatı her zaman desteklemiş, ihracatı ise gerekli gördüklerinde, ortada darlıklar çıktığında sınırlamak yoluna gitmişlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara verilen ve daha sonra kapitülasyon olarak anılacak imtiyazlar, işte bu kaygılardan kaynaklanmıştır. Ancak iç piyasalarda kıtlık olduğu zamanlarda, yabancı tüccarlar kıtlığı duyulan malları ihraç ettikleri için, devlet ile yabancı tüccarlar karşı karşıya gelmiş, belirli malların ihracatına geçici yasaklamalar konulmuştur. XVII. yüzyılda Batılı Devletlere verilen kapitülasyon hakkını elde etmiş olan İngiltere Osmanlı ile ticari ilişkilerini kendi lehine geliştirmiştir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Batı Avrupa ekonomileri uzun dönemli bir bunalımının içine sürüklenmişler pek çok ülkede üretimin ve nüfusun artış hızı yavaşlarken işsizlik yaygınlaşmıştır. İşte bu koşullarda Avrupa'nın kuzeybatısında yeni yeni güçlenmeye ve bu arada birbirleriyle rekabet etmeye başlayan Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler, işsizliği azaltmak ve ekonomilerini canlandırmak amacıyla, daha öncekilerden farklı dış ticaret politikaları izlemeye başlamışlardır. İngiltere'de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kapitalist üretim sistemine geçiş ile büyük sermaye sınıfı ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılda İngiliz ekonomisi hızla gelişerek Hollanda ile giriştiği ticari yarıştan başarı ile çıkmış ve bu büyüyen sermaye Pazar arayışına başlamıştır. Gelişen kapitalist yapılar, verimlilik artışlarına da olanak sağlamış ve böylece hayvancılık, yün ve hububat üretimi nüfus artışının üzerinde artışlar göstermiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere hububatta kendi kendine yeterli olmaya başlamış, XVIII. yüzyılda ise devletin korumacı politikalarının desteğiyle, İngiliz çiftçileri Avrupa'nın önde gelen hububat ihracatçılarından biri durumuna gelmişlerdir. Hatta İngiltere'de dokuma sanayide gelişme göstererek, İngiliz yünlü mamulleri de

uluslararası piyasaları ele geçirmeye başlamıştır. Böylece yüksek maliyetli Venedik ürünlerini İngiltere içindeki ucuz yün ve ucuz emek sayesinde daha ucuza mal ettikleri ürünler sayesinde pazardan silmeye başlamışlardır. Ancak Sanayi Devrimi yaşamakta olan diğer Avrupa devletleri korumacı önlemler almaya başlayınca İngiltere Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkeyle serbest ticaret antlaşmaları imzalamaya başlamıştır. İngiltere'nin Osmanlı ülkesiyle ticareti de 1820'lerden itibaren hızla büyümüş ancak İngiliz tüccarlar Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet ederek, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istemişlerdir.²⁵³ Bu bağlamda Levant pazarının daha çok yararlanılan, daha güvenli ve istikrarlı bir Pazar olması için çalışmışlardır. İngiltere, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin iç siyasi buhranlarından da yararlanarak, 1838 Baltalimanı Antlaşması ile bu konuda başarılı olmuştur.²⁵⁴

İngilizlerin bu fırsatı elde etmesinin zeminini Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile yaşanan sorunlar oluşturmuştur. II. Mahmud'un hükümdarlığı döneminde başlayan Yunan İsyanında Mısır Valisi padişaha yaptığı yardımların sonucunu alamamıştır çünkü Yunanistan'ın bağımsız olması istediği toprakları elden kaçırmamasına neden olmuştur. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa Suriye'yi istemiş ancak kendisine Girit valiliğinin teklif edilmesi üzerine Mehmet Ali Paşa hoşnut olmamış ve yeni bir savaşa zemin hazırlanmıştır. Karadan ve denizden Suriye'ye yürüyen ve başarılar kazanan Mehmet Ali Paşa karşısında padişah İngiltere ve Fransa'dan bir yardım teklifi almadığı için Rusya'ya yanaşmak zorunda kalmıştır. Kahire'deki Fransız ve İngiliz temsilcileri bu gelişme üzerine Mehmet Ali Paşa'ya Suriye valiliğini garanti edecek bir anlaşma yapması için aracılı olmuş ancak İbrahim Paşa bu arada yine ilerlemeye devam etmiş, Kütahya'yı işgal ederek (2 Şubat 1833) padişahın Bursa'da kışlamak için izin istemiştir. İbrahim Paşa'nın bu ilerleyişinden eli güçlenen Mehmet Ali Paşa isteklerini

---

²⁵³ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.72-207.

²⁵⁴ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, s.243.

artırmış ve aksi takdirde İstanbul'a kadar yürüyebileceği tehdidinde bulunmuştur. Artık Rusya'dan askeri desteği zamanında alamayacağını anlayan padişah Mehmet Ali Paşa'nın tüm isteklerini kabul etmek zorunda kalmış sonunda 29 Mart 1833'te anlaşmaya varılmıştır. Buna göre İbrahim Paşa'ya Şam ve Halep valilikleriyle Adana muhassıllığı verilmiş, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Girit valilikleri onaylanarak, İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliği verilmiştir.²⁵⁵ Bir yandan Mehmet Ali Paşa, öte yandan da Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta bulmuş, İngiltere'ye sunulan iktisadi ödünler karşılığında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruması umut edilmiştir.

1838 yılının 16 Ağustos günü Sadrazam Reşit Paşa'nın Boğaziçi'nde Baltalınmanı'ndaki konağında Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmayı aynı yıl Fransa ile daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzeri koşullar içeren diğer anlaşmalar izlemiştir.²⁵⁶ Buna göre İngiliz Kapitülasyonları yeniden onaylanmış ve genişletilmiştir. İngilizlerin Ortadoğu'ya ticari ilgilerinin artması, II. Mahmut'un İngiliz politikasına güvensizliğini ortadan kaldırmış, başlayan yakın ilişki imparatorluğa ilerde en bunalımlı anlarında ihtiyacı olan desteği sağlamıştır.²⁵⁷

İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma, merkezi devletin gücünü artırma ve hatta gerçekleştirdiği reformlara destek olmasına karşın devletin ekonomisi yabancı sermayeye karşı açılmaya başlamıştır. Ekonominin dışa açılması ve Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girmesi sürecindeki en önemli dönüm noktaları, 1838 yılında imzalanan dış ticaret anlaşması, 1854 yılında başlatılan dış borçlanma süreci ve 1850'lerden itibaren demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlar olmuştur. Antlaşmanı getirdiği düzenlemelerin bir

---

²⁵⁵ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.63-64.

²⁵⁶ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.205-207.

²⁵⁷ Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, ss.80-81.

bölümü, Osmanlı Devleti'nin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindi. 1838 öncesinde uygulanan ve Yed-i Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını, bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanıyordu. Baltalimanı Antlaşması ile dış ticaretteki bu tekeller düzeni kaldırılmış ve devlet olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmiştir.

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Çin ve İran gibi Avrupalı ülkelerin resmi anlamda sömürgesi olmayan ülkeler Avrupalı sermayedarlarla değil dorudan Avrupa devletleriyle anlaşmalar ve pazarlıklar yapmak durumunda kalmıştır ve Baltalimanı Antlaşması bunun örneklerinden biridir. Söz konusu antlaşma İngiltere'nin pazar ihtiyacı için olumlu fırsat yaratmıştır. Baltalimanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkindir. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti hem ithalat hem de ihracat üzerinden yüzde 3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca, yerli ve yabancı tüccarlar, mallarını imparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşırken yüzde 8 oranında bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Baltalimanı Antlaşması ihracata uygulanan vergileri yüzde 12'ye çıkarmış, ithalattan alınan vergiyi ise yüzde 5 olarak saptamıştır. Ayrıca, yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederlerken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılmıştır. Böylece yabancı tüccarlar önemli ayrıcalık elde etmiştir.²⁵⁸ Bu ticari antlaşma, mevcut kapitülasyon imtiyazlarını süresiz sağlamakla kalmayıp iç gümrük resimlerinin kaldırılması ile ithalatta eşyanın değeri üzerinden yalnız yüzde 3, ihracatta ise yüzde 9 gümrük vergisi getirmiştir. Bu yüzde 9'luk vergi, Osmanlı Devleti'nin gümrük siyasetinde bağımsızlığına bir darbedir. Ayrıca İngiltere, bu antlaşma ile

---

²⁵⁸ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss.205-206.

Osmanlı Devleti'nde kendi dolaşma serbestisine engel olan eski kısıtlamaların iptalini sağlamıştır.²⁵⁹

Zürcher bu duruma şöyle değinmektedir; 1838-1841 yıllarında büyük Avrupa devletleriyle olan serbest ticaret antlaşmalarından sonra Osmanlı ekonomisinin kapitalist sistemle olan bütünleşmesi eskisinden hızla ilerledi. Bunun ve Avrupa'nın başlıca ülkelerindeki ekonomik genişlemenin sonucunda, Osmanlı dış ticareti hacmini her 11 ila 13 yılda bir ikiye katlayarak yılda %5 üstünde bir hızla genişledi. Aynı zamanda İngiltere'nin bu ticaretteki payı belirgin şekilde arttı. İngiltere imparatorluk içinde en önemli sanayi ürünleri kaynağıydı. Fransa hiçbir zaman bu seviyeye ulaşamadı.²⁶⁰ İngiltere'nin dünya pazarlarında rakipsiz olduğu bir dönemde imzalanan ticaret antlaşmalarının en fazla İngiltere'nin işine yaraması beklenirdi. Nitekim 1870'lerin sonuna kadarki dönemde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle Anadolu'nun dış ticareti içindeki payı giderek arttı.²⁶¹ Kapitülasyonlar sayesinde ülkenin açık pazar haline geldiğini anlayan Osmanlı bürokratları Tanzimat döneminden itibaren kapitülasyonlardan kurtulmak istese de bu hedefe XX. yüzyıldan önce ulaşamayacaklardı.

---

²⁵⁹ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye ...**, ss.243-244.

²⁶⁰ Erik Jan Zürcher, **a.g.e.**, s.102.

²⁶¹ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.211.

III. BÖLÜM

1851 LONDRA ULUSLARARASI SERGİSİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KATILIMI

a- Serginin Tarihçesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sergide Yer Alması

Fuar ve sergi olarak isimlendirilen ticari, sanayi, zirai, askeri ve kültürel metaların tanıtımı amacıyla düzenlenen organizasyonları kadim zamanlara kadar götürmek mümkündür.²⁶² Bilindiği üzere sergiler bir ülkenin sanayi, ziraat, küçük sanat ve güzel sanatlar ürün, mamul ve eserleriyle memleket hayatına ait teşkilat ve meselelerini gösterip anlatmak için devlet, kurum ve fertlerin teşebbüsüyle kurulan ve açılan yerlerdir.²⁶³ Ancak Sanayi Devrimi'nin ardından sergiler ve sergileme kavramı bir tanıtım unsuru haline gelmiştir.

Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerinde ortaya çıkan ilk sergi örnekleri ulusal boyutta ele alınmış ve sergilerde ticari amaç ön planda tutulmuştur. Avrupa'da, İngiltere ve Fransa'nın öncü olduğu bu sergilerin özünde, aslında ekonomik ve ticari bir etkinlikle yıllık panayır mantığı yer almaktadır; sergiler bu düşünceyle başlamışlardır.²⁶⁴ Sanayi devrimi sonrası Avrupa Devletleri'nde üretimin artması, yeni pazar ve hammadde ihtiyacını da doğurmuş ve bu ihtiyacın giderilebilmesi için sanayi ürünlerinin ve üretim araçlarının tanıtılması amacı ile uluslar arası sergiler düzenlenmeye başlanmıştır.²⁶⁵

Uluslararası Sergiler, Dünya Fuarları, Dünya Sergileri ya da başlangıçtaki asıl açılış amaçlarını ifade eden Sanayi Sergileri tanımlamalarıyla bilinen bu sergiler, endüstrinin gelişimine paralel olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle her ne kadar sergilerin tarihi oldukça eskiye dayansa da sergilerin uluslararası bir nitelik kazanması 1851

²⁶² Aziz Tekdemir, "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:6, Temmuz 2013, s.1.

²⁶³ Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", **Bellekten**, Cilt XLVII, Sayı 185, 1983 Ocak, s.195.

²⁶⁴ Nurcan Yazıcı, "Uluslararası Sergilerde Osmanlı Mimarisi'nin Sunumu", **Arkitekt**, Yıl 71, Sayı 500, Ocak-Şubat 2004, s.18.

²⁶⁵ Aziz Tekdemir, "1867 Paris Sergisi...", s.1.

Büyük Sergisi ile olmuştur. Özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra düzenlenmeye başlayan işlenmemiş madenlerden tarımsal ürünlere, sanayi makinelerinden küçük el sanatı ürünlerine kadar çok çeşitli ürünün sergilendiği uluslararası sergilerin tarihçesi 1851 yılında Londra'da düzenlenen uluslararası sergi ile başlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Dünya Fuarları olarak tanımlanmaya başlayacak olan sergiler emperyalizmin en hızlı olduğu dönemde gündeme gelmişlerdir. Bu bağlantıda, Avrupa'da artan üretime pazar ve hammadde kaynağı bulma kaygısı da sergilerin ekonomik boyutunun ifadesidir.²⁶⁶

Dünya fuarları, semboller dilinin hâkim olduğu alanlar olduğundan, fuar alanlarında üslup, tarih ve coğrafyadan bağımsız, sınıflandırıcı bir temsil aracı olarak kullanılmıştır.²⁶⁷ Sanayi Devrimi öncesinde birçok ülkede ulusal anlamda ve daha çok sanatsal içerikte sergiler düzenlenirken Sanayi Devrimi'nin ardından yaşanan endüstriyel gelişmeler düzenlenen sergilerin içeriğini de etkilemiş, bilimsel buluşlar ve üretilen makineler sergilerde yer almaya başlamıştır. Böylece XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupa'da ulusal nitelikte endüstri sergileri düzenlenmeye başlamış ve sadece sergiler için özel alanlar inşa edilmiştir.

Tarım ve ticaret toplumundan sanayi toplumuna geçişin yaşandığı, toplumsal ve ekonomik yaşamda kökten dönüşümlerin olduğu, makine teknolojisine geçilip bu alanda hızlı gelişmelerin meydana geldiği, XVIII. yüzyıl ortaları ile XIX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemi kapsayan Sanayi Devrimi fuar olgusunun gelişiminde bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir.²⁶⁸ Sanayileşmeye paralel olarak öncelikle; teknolojinin gelişimiyle yapılan yeni icatların, bilimsel araştırmaların, geliştirilen tekniklerin ve makinelerin ortak bir mekânda sergilenerek karşılaştırıldığı, halka

---

²⁶⁶ Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, s.18.

²⁶⁷ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, "Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti", **Megaron**, Cilt Vol. 10, Sayı No.2, 2015, s.225.

²⁶⁸ T.Didem Akyol Altun, **Dünya Fuarlarının/Expoların Mimari Değerlendirmesi: Türk Pavyonları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı**, İzmir 2003, s 25.

tanıtıldığı ve yeni gelişmeleri teşvik eden endüstriyel sergiler düzenlenmeye başlamıştır. Henüz sanayileşen ülkelerin yerel sanayilerini korumak amacıyla dış ticarete ağır kısıtlamalar koymaları sonucu ulusal olarak düzenlenen bu sergiler, üreticilerin mallarını pazarlamak ve satmak amaçlarıyla düzenledikleri, üreticiler, tüccarlar ve tüketiciler arasında dolaysız bir ilişki kuran organizasyonlar olmuşlardır.²⁶⁹

Özellikle Napolyon savaşlarından sonra başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinde artan üretime pazar ve hammadde kaynakları bulmak ciddi bir sorun haline gelmiştir²⁷⁰ ve pazarlamanın başlıca koşulu ise üretimin tanıtılmasıdır. Öncülüğünü Fransa ve İngiltere'nin yaptığı sanayi sergileri, bu ülkelerin sömürgelerinden gelen hammaddelerin ve bu hammaddelerden üretilen sanayi ürünlerinin pazarlanmasına yönelik olarak düzenlenmiştir.²⁷¹ Ulusal karakterli bu sergilere, her sergilemede gelen ziyaretçi sayısının artması, sergilerin boyutunu ve katılımı da etkilemiştir. Ülkelerin bilim, sanayi, teknoloji ve tarım alanındaki gelişmelerinin ve yeniliklerin sergilenmesi, desteklenmesi yanında, bu mekânlar kültürel ve sanatsal üretimlerin de sergilenme alanları olmuşlardır.²⁷²

XIX. yüzyılda, başta çağın güçlü devletleri İngiltere ve Fransa olmak üzere, Batı ülkelerinin tarım, sanayi, el sanatları ve güzel sanatlar alanlarında düzenledikleri ulusal ve evrensel nitelikli bu sergiler, dönemin kültürel yapısını pek çok yönden etkilemiştir.²⁷³ Çünkü sergiler aynı zamanda, dönemin önemli toplumsal ve kültürel iletişim mekânları oldukları için XIX. yüzyılın ekonomik, kültürel ve toplumsal yapısının şekillenmesinde etkili olmuşlardır.²⁷⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen dünya fuarları, küresel kapitalizmin Batı tarafından “genişletilmiş tek

²⁶⁹ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.28.

²⁷⁰ Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, s.195.

²⁷¹ Semra Germaner, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları”, **Tarih ve Toplum**, Cilt 16, Sayı 95, İletişim Yayınları, Kasım 1991, s.33.

²⁷² Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, s.18.

²⁷³ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.33.

²⁷⁴ Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, ss.18-19.

dünya” olarak tanıtıldığı, ilerlemelerin başarılı sonuçlarının somut olarak insanlığın deneyimine sunulduğu evrensel sergiler²⁷⁵ oldukları için mevcut sanayi ürünlerini geliştirdiği gibi yeni icatların da ortaya çıkmasına da zemin hazırlamışlardır. Örneğin 1851 Londra Sergisi İngiliz meslek ve sanat kollarına büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca ziyaretçiler ülkelerine döndüklerinde gördüklerini anlatacaklar ve halk hiçbir zaman göremeyeceği eserler hakkında bilgi ve fikir sahibi olacaktır.²⁷⁶ Dünya fuarlarında uluslararası katılımcıların, telefon, telgraf, televizyon gibi iletişimsel icatlardan haberdar olması, geleneksel “zaman-mekân” algısını değiştirmiştir.²⁷⁷ Bir anlamda uluslar arası katılımlı bu sergiler ilk kez büyük kitlelere ulaşabilen tanıtım araçları olmuştur. A.Heller bir Dünya Fuarını, dünyanın birçok yerinden gelen insanların ürünlerini ve sanatlarını sergiledikleri, ülkelerini tanıttıkları bir toplantı olarak değerlendirmektedir. E. Mattie’e göre Dünya Fuarları, toplumların tasarım, mimarlık, teknoloji, endüstri, politika gibi farklı alanlardaki başarılarını ve gelecek hakkındaki fikirlerini yansıtan vitrinler, hem ev sahibi ülkeye hem de konuk ülkelere kendi kültürlerini dünyaya tanıtmaya fırsatı sunan platformlardır.²⁷⁸

Dünya fuarları, teknolojik gelişmelerin farklı uluslardan insanlar tarafından deneyimlenmesinin ötesinde, küresel bir gündem oluşturmak amacıyla, dönemin sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin temalar ile kurgulanmışlardır. Çok yüksek yatırım maliyetlerine ve büyük ekonomik kayıplara karşın dünya fuarlarının organizasyonu ile ihracat gelişirken, ev sahibi kentlerde hızlı bir altyapı yatırımı gerçekleşmiş; açık alan sergileri için halk meydanları ve bu alanlarda konaklama amaçlı yapılar inşa edilmiştir. Geçici yapılar olarak düzenlenmiş olsalar da; dünya fuarlarının yapıları, ulaştıkları kitlenin çeşitliliği ve dönemin popüler yayınlarında sürekli yer almaları sebebiyle, inşa

---

²⁷⁵ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, s.227.

²⁷⁶ Aziz Tekdemir, “1867 Paris Sergisi...”, s.16.

²⁷⁷ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, s.227

²⁷⁸ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.34.

amaçlarının çok ötesinde bir ün elde etmişlerdir.²⁷⁹ A. Fowler'a göre Expolar bilimsel müzelere, sanat galerilerine, eğlence parklarına, tiyatrolara, sinemalara, konser hollerine, sirkelere, botanik bahçelerine, aynı zamanda da geleceğin kentlerine benzeyen büyük şehirlerdir. Expolarda, her alanda yeni teknikler denenmiş, yeni mimari stiller ve yapım sistemleri hakkında geliştirilen teoriler pratiğe uygulanmış, sergilemelerde geleceğin teknolojisine, mimarisine, sanatına ilişkin ütopyalar hakkında görsellikler sunulmuştur.²⁸⁰

1851'de Londra'da başlayarak, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın birçok kentinde düzenlenen sergiler, tarihçi Eric Hosbawm'ın deyişiyle, ekonomi ve sanayideki zaferleri kutlamaya yönelik "Batı'nın kendini alkışladığı yeni ve büyük ayinler"dir. Bu "yeni ayinler" doğrudan doğruya ekonomik düzendeki çarpıcı dönüşümle bağlantılıdır.²⁸¹ 1851 yılında Londra'da düzenlenecek olan Büyük Sergi'ye kadar uluslararası alanda düzenlenmiş bir sergi bulunmamaktadır. Londra Büyük Sergisi, uluslar arası ve kültürler arası iletişimde yeni bir çağ başlatmıştır.²⁸² Yani bir anlamda Dünya Fuarlarının (Expo) tarihçesi 1851 Londra Sergisi ile başlamaktadır. O güne değin bu kapsamda bir serginin farklı bir ülkede düzenlenmemesinin sebebi ise henüz yeni sanayileşmekte olan ülkeler diğer ülkelerin, özellikle de İngiltere'nin sayıca çok ve ucuz olan ürünlerinin olacağı bir ortak platformda kendi ürünlerine değer kaybettirmek ve ekonomik dengelerini bozmak riskini göze almak istememeleridir. İngiltere ise 1847 yılına kadar ulusal ticaretini dış pazarlara açma ihtiyacı hissetmemiştir. Fakat 1850 yılına gelindiğinde ülkeler arası rekabetin artmasıyla gücünü elinde tutmanın tek yolunu ürünlerine yeni pazarlar aramak olarak gören İngiltere, ürünlerini uluslararası bir

---

²⁷⁹ Yeşim Duygu Ergüney, **Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Dünya Fuarları ve Osmanlı Devleti'nin Mimari Temsili**, Der Yayınları, İstanbul 2018, ss.47-48.

²⁸⁰ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, ss.34-99.

²⁸¹ Zeynep Çelik, **Şarkın Sergilenişi, 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s.1.

²⁸² Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, **Türk Fuarçılık Tarihi**, İstanbul Fuar Merkezi Expo Center, İstanbul 2007, s.31.

platformda sergileme kararı almıştır.²⁸³ Nitekim Endüstri Devrimi 100 yıl önce Britanya topraklarında başlamıştır ve bu ülkenin dünya genelinde endüstri öncüsü olduğunu göstermenin belki de tek bir yolu vardır: Dünya ülkelerini burada buluşturmak. Tarihte ilk kez düzenlenecek şekilde dünyanın farklı yerlerinden ulusların hem sanayi ve teknoloji seviyeleri hem de kendilerine has sanat, kültür ve gelenekleri ile katıldığı sergi her anlamda etkileşim vesilesi olacaktır. Bir sergi organizasyonu bu ülkelerde üretilen endüstriyel ürünlerin bir araya getirilmesi sağlanacak; böylelikle yeni fikirlerle ve yeni teknolojilerle tanışmak mümkün kılınacak, üstelik böylesine büyük bir sergi organizasyonu, Britanya'nın dünya genelinde ne kadar ileri düzeyde üretim yapabildiğini tüm dünyanın gözleri önüne sermek için iyi bir fırsat olacaktır.²⁸⁴ Diğer taraftan, devrimin toplumsal yaşamı değiştirmesi ve yaşam standartlarını yükselmesi ile başlayan kentleşme, kırsal alandan kente göçler, yeni toplumsal yapıların oluşması ve tüm bu hareketlenmenin getirdiği olarak başlayan toplumsal sorunlar hakkında toplumları bilinçlendirme ve çok paylaşımlı bir ortamda “ideolojik mesaj” iletme isteği²⁸⁵ serginin düzenlenmesindeki sebepler arasında yer almaktadır. Charles Babbage ise sonuçlarıyla karşılaştırıldığında düzenlenme sebebinin önemsiz olduğunu belirtmekle beraber, halkın mutluluğu için derinden kök salmış üst sınıf önyargılarının kırılabileceğinin de düşünüldüğünü söylemektedir.²⁸⁶ Gerçekten Victoria Çağı İngiliz toplumsal yaşamında sınıfsal uçurumların derinleştiği bir dönemdir. İngiltere'nin

---

²⁸³ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.30.

²⁸⁴ Aykut Berber-Mustafa Kurt, “İşletmecilik Tarihi Bağlamında İlk Dünya Fuarı (Londra, 1851), **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, Vol/Cilt: 45, Special Issue/Özel Sayı 2016, s.174.

²⁸⁵ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, ss.31-32.

²⁸⁶ Charles Babbage, **The Exposition of 1851: Or Views of The Industry, The Science, and The Government of England**, John Murray, London Albemarle Street 1851, s.142.

“üzerinde güneş batmayan imparatorluk” haline gelmesinin bedelini İngiliz sömürgelerindeki halklar kadar, İngiliz emekçi sınıfı da üstlenmiştir.²⁸⁷

XVIII. yüzyılın başlarından ilk serginin gerçekleştirildiği 1851 yılını kapsayan 50 yıl içinde sanayi alanında o kadar büyük gelişmeler elde edilmiş, makine, teknik ve mamül olarak o kadar çok şey keşfedilip yapılmıştır ki, gerçek anlamda insanlık yeni bir dönem yaşamaktadır. Dönemin Londrası’ni gören Osmanlı aydını Mehmed Rauf Bey bu durumu destekler nitelikte “buraya gelen o güne kadar görülmemiş sanayi ürünlerini imal eden fabrikaları ve büyük binalar gibi görülmeye değer çeşitli yerleri olduğundan gezdikçe hem vakit geçirir hem de medeniyetin ve insanlığın görülmemiş sanayi ürünleriyle değişik eşyalarını tanır” demektedir.²⁸⁸ Bu bağlamda sergi fikrinin en önemli aktörlerinden olan Prens Albert İngiltere’de sanayileşme sonrası yaşanan üretim çeşitliliğini sergilemenin yanında savaş meydanlarından sergi alanlarına geçecek olan ülkeler arası rekabetin ilk kez Londra’da yaşanmasından yanadır.²⁸⁹ Charles Babbage Büyük Sergi üzerine yazdığı kitapta 1851 Sergisinin menşei başlığı altında serginin düzenlenme sebebi konusunda “Society of Arts” (Sanat Derneği) üyelerinden bazı üyelerin zaten bu fikirde olan Prens Albert’a sadece öneride bulunduğunu belirtmektedir.²⁹⁰ Aslında İngiltere’de, önceleri sergi fikri Fransa’ya ait olduğu için uzun bir süre itibar görmemiş 1844 yılında kıta Avrupası’nda biri Paris’te diğeri Berlin’de olmak üzere iki önemli ulusal serginin yapılması ve bu sergilerin başarılı olması İngiltere’nin de dikkatini çekmiştir. Sonrasında 6 Aralık 1844’te Royal Society of Arts’ın ders salonunda küçük bir sergi düzenlenmiş ve Sanatlar Topluluğu Sekreteri Francis Whishaw her yıl geleneksel bir sergi düzenlenmesine karar vermiştir.²⁹¹ Society

---

²⁸⁷ Erkan Serçe, **Bir Osmanlı Aydınının Londra Seyahatnamesi**, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007, s.10.

²⁸⁸ Erkan Serçe, **a.g.e.**, s.24.

²⁸⁹ Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, **a.g.e.**, s.32.

²⁹⁰ Charles Babbage, **a.g.e.**, s.26.

²⁹¹ Aziz Tekdemir, 1851 Londra Sergisi ve Osmanlı Devleti’nin Katılışı, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1, Nisan-2018, s.293.

of Arts İngiltere’de daha önce güzel sanatlara yönelik sergiler düzenlerken teknolojik gelişmelerin ve makineleşmenin başlamasıyla birlikte ulusal çapta endüstri sergileri de düzenlemeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısının sonunda bu sergilerin sıklığı artmış, Prens Albert’in Royal Society of Arts topluluğunun başkanlığına seçilmesinin ardından 1847, 1848, 1849 yıllarında ardı ardına sergiler düzenlenmiştir.²⁹² Londra Sergisi’ni ziyaret eden Osmanlı bürokrati, İngiltere’de dönem dönem açılan sergilerin pek çok olduğunu, buralarda hayvanat, hububat, çiçek, envai kuşlar ve sair eşya getirilerek ziyadesiyle ticaret yapıldığını anlatarak, sergilerde verilen ödüllerin ticareti ilerlettiğini belirtmektedir.²⁹³

Esasen o güne değin ulusal boyutta gerçekleştirilmiş olan sergilerin ardından 1849 yılının başlarında Fransa’da ilk kez uluslararası sergi için bir teşebbüste bulunulsa da başarıya ulaşılamamıştır. “The Art Journal Illustrated Catalogue” adlı eserin ilk kısmında serginin tarihçesini anlatılırken 1849 yılının başında Fransa Tarım ve Ticaret Bakanı M. Buffet tarafından böyle bir fikrin Fransa için önerildiği ancak kabul edilmediği yazmaktadır.²⁹⁴ İngiltere’de de uluslararası sergi fikri bu dönemde konuşulmaya başlanmış ve 1851 Büyük Sergi’nin fikrini ilk ortaya atan Sir Henry Cole 1849 yılında Fransızların düzenlediği ulusal sergiyi ziyaret etmiştir. Bu sergiden ilhamla, İngiliz ürünleri için yeni ve potansiyel pazarlar bulunmasını sağlayacağına inanarak, fikrini Prens Albert’e açmıştır.²⁹⁵ Sir Cole tarafından Prens Albert’a sunulan fikir Londra’nın yaklaşık 400 işadamları, bankacılar ve tüccarların bulunduğu bir toplantıda Prens Albert tarafından sunulmuş ve oy birliğiyle kabul edilmiştir.²⁹⁶ Sonrasında sergi için bir bağış kampanyası açılmış ve sergi için çalışmalar

---

²⁹² T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.28.

²⁹³ Erkan Serçe, **a.g.e.**, s.26.

²⁹⁴ George Virtue, **The Art Journal Illustrated Catalogue: The Industry of All Nations**, Published for the proprietors, Breadbury and Evans (Printers Extraordinary to The Queen), Whitefriars, London 1851, s.XII.

²⁹⁵ Erik Mattie, **Dünya Fuarları**, Çev. Canan Bilgin, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s.12.

²⁹⁶ George Virtue, **a.g.e.**, s.XV.

başlatılmıştır. 1850 yılında Krallık Komitesi kurulmuş ve sergi binası için uluslararası bir yarışma açılmıştır. Yarışma projeleri üzerinde bir fikir birliğine varılamaması üzerine komite kendi projesini yapmış ve olası değişiklikler üzerinde fikir belirtmek üzere girişimcileri önerilerde bulunmaya çağırmıştır.²⁹⁷ Bu noktada, sera tasarımı üzerinde uzmanlaşmış olan Joseph Paxton iki müteahhitle birleşerek (Fox ve Henderson) hazırladığı projeyi komitenin projesinin bir varyantı olarak sunmuştur.²⁹⁸ Joseph Paxton yapı için çiçek seralarından esinlenmiştir. “The Art Journal Illustrated Catalogue” adlı eserde yarışma ile ilgili olarak yapının tasarımı için ülkedeki tüm mimarlara yerel basın yoluyla duyurulduğu ve yapının çatısının 700.000 square feet olacağı, kaplayacağı alanın ise açık alanlarla beraber 900.000 feeti geçmemesi gerektiği belirtilmektedir. Çizimler için bir aydan fazla bir süre verilmemesine rağmen 233’den az yarışmacı yoktur ve birçoğu detaylı çizimler göndermişlerdir. Bunların altıda biri yabancılardan, 128’i Londra ve yakınlarından ve 51’i İngiltere’nin taşra kasabalarından gelmektedir. 15 uzun süreli oturumdan sonra yapılan oybirliği ile birçoğu takdire değer olmasına rağmen tek başına hiçbiri ya prensip olarak ya da detaylarından dolayı tavsiye edilecek olarak bulunmamıştır. 9 Mayıs günü rapor Kraliyet Komisyonerlerine sunulmuş ve Komite Digby Wyatt, Charles Heard Wild ve Owen Jones’un yardımıyla kendi planını hazırlamıştır. Plana göre bina 2200 feet uzunluğunda ve 450 feet genişliğinde olacaktır. Komitenin teklifini kabul eden müteahhitler arasından planda bazı değişiklikler yapma izni alan Fox&Henderson firması Komitenin sunduğu plandan tamamen farklı bir yapı sunmuşlar, bu esnada Kraliçe Viktorya için Devonshire Dükü’nün bahçesinde bir ev tasarlamakla meşgul olan Paxton, sergi salonu için de benzer bir yapının tasarlanmasını önermiştir.²⁹⁹ Paxton’ın tasarımı kabul edilmiş ve sonunda Hyde Park’ta, 20 metre yüksekliğinde ve 565 metre uzunluğunda, içindeki

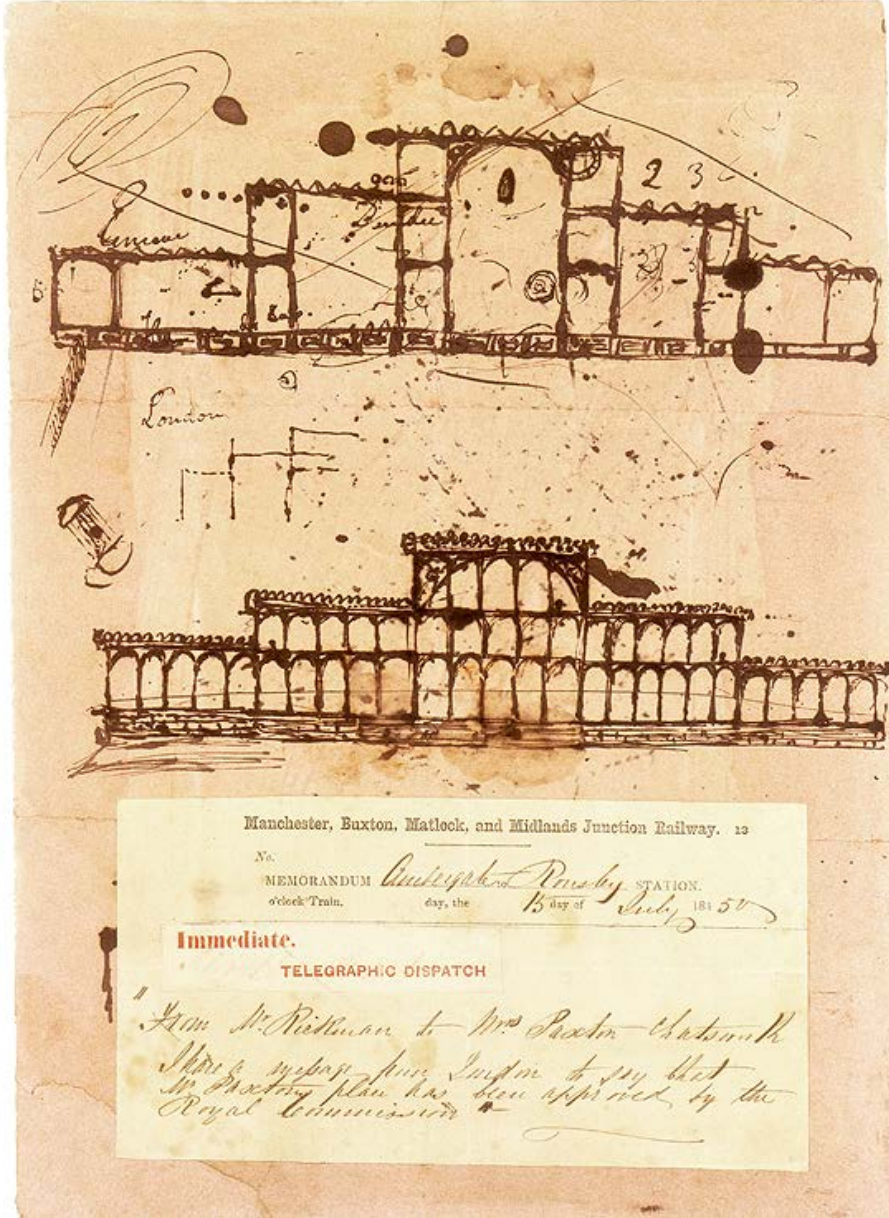
---

²⁹⁷ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.30.

²⁹⁸ Leonardo Benevolo, **Modern Mimarlığın Tarihi 1. Cilt: Sanayi Devrimi**, Çevre Yayınları, İstanbul 1981, s.133.

²⁹⁹ George Virtue, **a.g.e.**, ss. XVI-XVII.

asma katlarla birlikte yaklaşık 75.000 m² sergi alanına sahip dev bir sergi binası inşa edilmiştir. Tümüyle cam kaplı bir bina görünümünde olan bu sergi alanı, biri batı diğeri doğu yönüne doğru iki kanat şeklinde uzanmaktadır. Kuzey ve güney yönlerine yayılan orta bölümde ise sarayın içinde kalan ağaçlar, merkezde kristal gibi parlayan görkemli bir çeşme ile beraber boy göstermektedir.³⁰⁰ Bugün hala 11 Haziran 1850'de çizilen ilk taslaklar Victoria ve Albert Müzesi'nde korunmaktadır.³⁰¹

Paxton tarafından sunulan tasarım³⁰²

³⁰⁰ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.175.

³⁰¹ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.50.

³⁰² Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s. 51.

Serginin giderleri ile ilgili olarak Prens Albert'in başkanlık ettiği bir Kraliyet Komisyonu'nun kurulması önerilmiştir.³⁰³ Komisyon sergi binasının yapımı için düzenlenen yarışmayı organize etmenin yanında bütün ülkelerin sergide yer alması için çalışmalara başlamıştır. Charles Babbage bu davetin evrensel anlamda kabul gördüğünden ve gelen misafirlere daha önce hiç görmedikleri fırsatların sunulduğundan bahsetmekte ve katılım sağlayan devlet adamı, filozof, üretici ve tüccarın bu ülkenin sanayisi, bilimi, enstitüleri ve hükümeti hakkında çok daha doğru bir görüşe ulaştığını belirtmektedir.³⁰⁴ Dünya çapındaki bu ilk büyük buluşmanın mimari tacı ise demir ve cam bir anıt olan Kristal Saray'dır.³⁰⁵ 1 Mayıs 1851'de açılışı Kraliçe Victoria tarafından yapıldıktan hemen sonra Londra'da yayınlanan Punch dergisi tarafından binaya Kristal Saray adı verilmiştir.³⁰⁶ Özellikle sergi için Hyde Park'ta inşa edilen Kristal Saray (Crystal Palace) mimari açıdan birçok ilki sunmuştur. Cam ve demir malzemeyi ilk defa bu kadar büyük boyutlarda bir araya getiren, prefabrikasyon tekniğinin ilk olarak kullanıldığı; cam-demir birlikteliği, yalnlık, transparanlık, gün ışığının mekânsal kullanımı gibi kavramları mimariye ilk kez sokan ve modern akıma öncü olan bir yapıdır.³⁰⁷ Kristal Saray bir döneme damgasını vurmuş ve uzun bir süre sergi salonları için model işlevi üstlenmiştir.³⁰⁸

Namık Kemal 4 Kasım 1872'de İbret Gazetesi'nde çıkan yazısında Kristal Saray'ı şöyle anlatmaktadır; "Billur Saray adında bir gezinti yerleri var. Uzaktan bakılırsa ışığın kırılmasından ortaya çıkan, uçarı, mavi bir zemin üzerinde oynayan gökkuşağı parçaları, göz önünde, içi boş bir elmas dağ canlandırır. Gündüzleri fiskiyelerinden fişkırır sular, ışıktan yapılmış bir minare biçimini alır. Geceleri lambalara, dolunaylara boğulmuş olan sütunları sabahın direklerini andırır. Göz nuru

---

³⁰³ Charles Babbage, **a.g.e.**, s.27.

³⁰⁴ Charles Babbage, **a.g.e.**, ss.v-vi.

³⁰⁵ Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, **a.g.e.**, s.31.

³⁰⁶ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.50.

³⁰⁷ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.104.

³⁰⁸ Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, **a.g.e.**, s.31.

bahçesinin bir başından öbür başına bitkin olarak yetişir. Öyle bir bahçe ki sınırsız çimenliklerini gezip görmeyi başarabilen bir kişinin, bu sıkıntı dünyasında ondan daha iyi olan bir benzerini yapabilmesi kuşkuludur.”³⁰⁹

Binanın o devrin son teknolojisine göre inşa edilmesinin yanında Hyde Park’da bulunan ağaçların sergi binası için kullanılmaması da halkın desteğini alacak bir fikirdir. Hyde Park’daki ağaçları kesmeden yapının içine alabilmek için dikdörtgen plana merkeze dik bir transept eklenmiştir. Komite tarafından tasarıma getirilen tek değişiklik önerisi çatının düz değil, kemerli olmasıdır.³¹⁰ Hem parktaki ağaçlara zarar gelmeyecek hem de cam seraları örnek alan farklı bir yapı sadece dökme demir ve dökme cam levha kullanılarak inşa edilecektir. XIX. yüzyılda ortaya çıkan bu yeni yapım teknikleri sayesinde fuar yapıları olarak bilinen yeni bir yapım şekli de ortaya çıkmış ve Crystal Palace (Kristal Saray) bunun temelini hazırlamıştır. Bunun için prefabrik üretilen parçalar Hyde Park’a getirilerek tekrar eden segmentler halinde birbirine eklenecek ve bu şekilde, hızlı bir montaj süreciyle ve düşük bir maliyetle görkemli bir yapı ortaya koymak mümkün olacaktır.³¹¹ Yaşanan bu gelişmelerin arasında, bir bahçıvan ve aynı zamanda bir mimar olan Joseph Paxton, sergi binası için önerdiği tasarımı Illustrated London News dergisinde tüm ayrıntılarıyla birlikte yayınlamayı başarmıştır.³¹² “The Art Journal Illustrated Catalogue” adlı eserde Paxton’un 22 Haziran 1850 tarihinde Fox ve Henderson’a teklif etmesine rağmen planın 6 Temmuz tarihli Illustrated News gazetesinde yayınlandığı belirtilmektedir.³¹³

---

³⁰⁹ Erkan Serçe, **a.g.e.**, s.138.

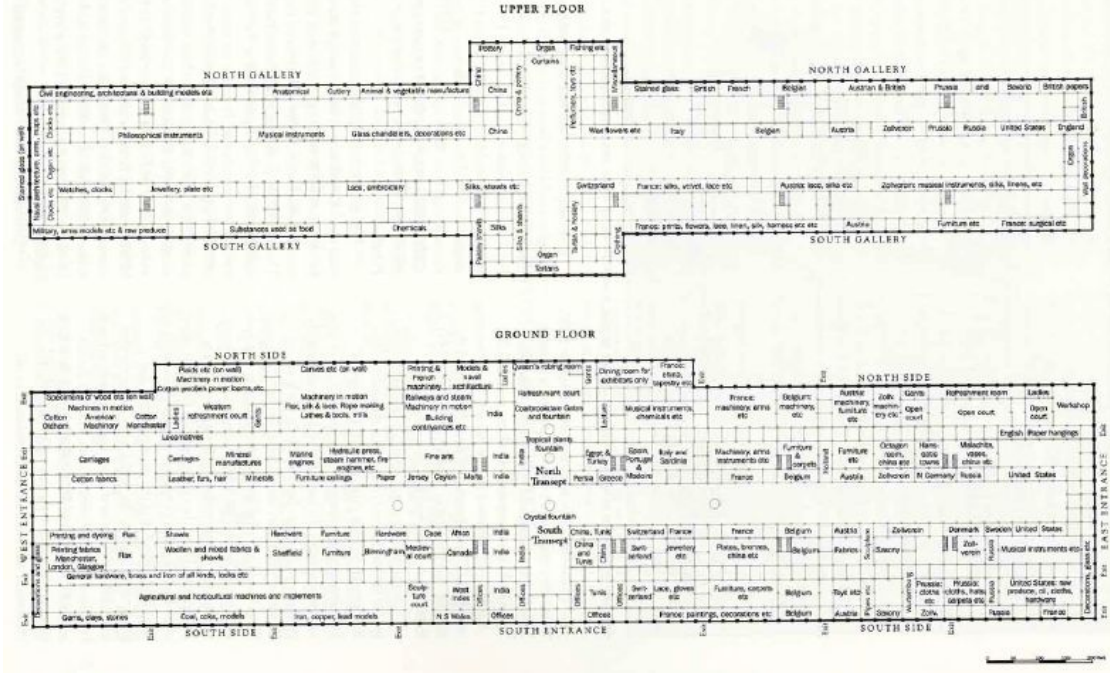
³¹⁰ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.53.

³¹¹ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.175.

³¹² Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.175.

³¹³ George Virtue, **a.g.e.**, s. XVIII.

PLAN OF THE CRYSTAL PALACE

Kristal Saray kat planları ve Osmanlı pavyonunun yeri³¹⁴

26 Temmuz tarihinde Komite işe başlanmasını istediğinde Kraliyet Tüzüğünde daha düzenleme yapılmamasına rağmen gecikme olmaması için risk alarak Fox ve Henderson 30 Temmuz tarihinde yeri belirleyip gerekli araştırmalara başlamışlardır. Fox 7 hafta boyunca günde 18 saat süren çalışma çizimlerini yaparken Henderson bina yapımı için gerekli demir ve diğer materyallerin hazırlanmasıyla ilgilenmiştir.³¹⁵ Onay çizimleri sekiz gün içinde tamamlanan yapıyı Temmuz 1850'de yapılan sözleşmesini takiben inşaat için gerekli parçalar Hyde Park'da birleştirilmek üzere dokuz ayda imal edilmiştir.³¹⁶ İngiltere'nin bir yıllık cam üretiminin 1/3'ünü oluşturan 18.000 adet cam panel kullanılmıştır. 125*25*2,5cm'lik camlar o ana dek üretilen en büyük cam panellerdir.³¹⁷ İnşaatı, 550 ton işlenmiş demir, 3.500 ton dökme demir, 300.000 metreden fazla cam, gezi yollarının inşası için ise 200.000 metreden fazla döşemelik

³¹⁴http://paristeam punk.canalblog.com/albums/1851_londres_grat_exhibition/photos/72726200-1851_crystal_palace_plan.html, (erişim tarihi 22 Mart 2019)

³¹⁵ George Virtue, **a.g.e.**, s.XIX.

³¹⁶ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.50.

³¹⁷ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.42.

kalas ve tahta kullanılmıştır. Bu pratik yapım özelliği sonraki yıllarda düzenlenecek olan sergi salonları içinde kullanılacaktır. Bu bağlamda fuar yapıları, “geçici” olarak düzenlenmeleri ve hızlı inşa edilme gereklilikleri sebebiyle Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan yeni inşaat malzemelerinin ve yapım tekniklerinin cesurca denenmesine de öncülük etmişlerdir.³¹⁸

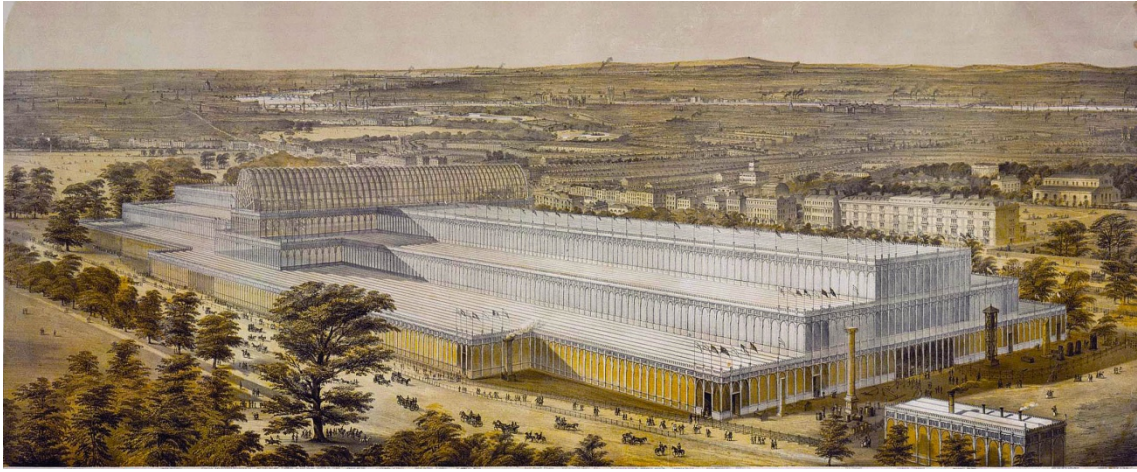
Sergi yapılarının mimarisi, sergilemenin fonksiyonel gereklerine hizmet eden, iç mekânda serbest düzenlemelere olanak sağlayan, sergilerin kurulma hazırlıklarının kısıtlı sürelerde olması nedeniyle çabuk yapılabilir, çok fazla insan barındıracağından sağlam ancak geçici olmaları nedeniyle çabuk sökülebilir ve taşınabilir, sergi sonrasında yeniden kullanılmak üzere dönüştürülebilir ve kavramsal açıdan en önemlisi, kendisi de bir sergi ögesi olabilecek nitelikte estetik nitelik taşıyan, ziyaretçileri etkileyen, çeken, içindekileri görmeye yönlendiren özellikte tasarlanmışlardır.³¹⁹ Ayrıca sergi bitiminde yıkılmamasına karar verilen yapıların dışındakiler ya yıkılmış ya da Kristal Saray gibi başka yere taşınmışlardır. O dönem sergi anlayışı, sergiye katılan ülkelerin havasını, toplum yaşantısını aktaran bir mekân oluşturma düşüncesine sahiptir. Ne yazık ki, daha sonraları sergilerin giderek büyümesi, önemli bir ticari rol üstlenmesiyle birlikte bu tür mekânlar ve yapılar pratik olmaktan çıkacaktır.³²⁰

---

³¹⁸ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, ss.53-227.

³¹⁹ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.103.

³²⁰ Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, **a.g.e.**, s.31.

Kristal Sarayın havadan görünüşü ³²¹

1851 Büyük Sergisi için tasarlanan yapı, boyutlarıyla, Vatikan'daki Aziz Petrus Katedrali'nin yaklaşık dört misli, İngiltere'deki St. Paul Katedrali'nin yaklaşık altı misli büyüklüğündedir.³²² Başlangıçta bir optik merkezden yoksun sınırsız uzunlukta bir mekân algısı tasarlanmasına rağmen, sergilenen nesnelere, kullanılan oranlar ve yapının bir bakışta kavranamayan devasa boyutu farklı yönlerden farklı perspektiflerde algılanmasını sağlamıştır.³²³ Sergi uzaktan haç şeklinde görülmekte, tepesinde sıra sıra bayraklar bulunmakta, dördünden girilip dördünden çıkan sekiz kapısı bulunmaktadır.³²⁴ Kristal Saray'ın iç tasarımını üstlenen Owen Jones, İslam Mimarisi'nden; özellikle Granada'daki Elhamra Sarayı'ndan esinlenmiştir. Jones, kurumsal çalışmalarında oryantalizmin Avrupa'da hâkim olduğu bir dönemde, farklı İslam üsluplarını dekorasyon ve renk kullanımı için yeni bir mimariye rehber olarak sunmuştur. Bu çalışmalarda Elhamra'nın İslam Mimarisi'nin doruk noktası olduğu savunulmuştur. Jones'un tasarladığı Kristal Saray'ın iç mekânında birinci renkleri, küçük yüzeyler üzerinde veya az miktarda kullanılarak, büyük kütlelerdeki ikincil renklerle desteklenmiştir. Renk kullanımı, Yunan, Mağrip ve Mısır yapılarına

³²¹ <https://talbot.bodleian.ox.ac.uk/2017/10/13/photography-the-1851-great-exhibition/> (erişim 07.04.2019)

³²² Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, s.228.

³²³ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.42.

³²⁴ Erkan Serçe, **a.g.e.**, s.29.

dayanarak formüle edilmiştir.³²⁵ Bu cam sarayın süslemelerinde, İslam mimarisine özgü öğelerin kullanılması önemlidir.³²⁶ “Renk orantıları ve renkleri uygulama yöntemleri” konusunda Jones’un güvenilir başvuru kaynağının Elhamra olması nedeniyle, geliştirdiği “yeni üslup”ta bir Şark havası vardır. Üstelik binanın üst katındaki bölmeleri ayırmak üzere önerdiği geniş perdeler, iç mekânın beşik kemer efektine güç katmakta ve Doğu damgalı bir Pazar görüntüsü vermektedir.³²⁷

Kristal Saray Elhamra Avlusu girişi³²⁸

³²⁵ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.59.

³²⁶ Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, s.21.

³²⁷ Zeynep Çelik, **a.g.e.**, s.179.

³²⁸ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.58.

Kristal Saray Elhamra Avlusu yan görünüş³²⁹

The Art Journal Illustrated Catalogue (Sanat Dergisi'nin Resimli Kataloğu) da binaya ilk girildiğinde gözlerin farklı tonlarla kamaştığı, artistik düzenlemeler ile heykellerin ve tropik bitkilerin ve ağaçların yer aldığı bu muhteşem yapının birkaç ay içinde inşa edildiği belirtilmektedir. Hangi bölümlerde hangi ülkelerin yer aldığı ayrıntılı şekilde anlatılmakta ve İran, Yunanistan, Mısır ve Türkiye'nin aynı yerde olduğu yazmaktadır.³³⁰ Ayrıca sergide yer alan yüzlerce üründen örnekler resimleri ve açıklamalarıyla yer almaktadır. Tunus'tan gelen telkari işi ile yapılmış gümüş bir sepette övgüye değer bulunmuş olup kuzey enlemleri yerine doğu iklimlerini ile bağlantılı ayrıntılı süslemeleri içerdiği belirtilmektedir.³³¹

Kristal Saray'ın iç mekânı paravanlarla bölmelere ayrılabilen geniş ve yekpare bir salon biçimindedir.³³² Sergilenen yenilikler ve sanayi ürünleri, herhangi bir mekânsal düzenleme düşünülmeden ürün miktarına göre ülkelere dağıtılarak iç

³²⁹ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.58.

³³⁰ George Virtue, **a.g.e.**, s.XXV.

³³¹ George Virtue, **a.g.e.**, s.227.

³³² Zeynep Çelik, **a.g.e.**, s.57.

mekânda yerleştirilmiştir.³³³ Ne var ki, sergilerin gittikçe önemli ticari ve sosyokültürel roller üstlenmesiyle ve daha da büyümesiyle birlikte, pazaryerine benzeyen bu tür kocaman yapılar artık elverişli olmaktan çıkacak ve farklı türde sergi mekânları gerekli hale gelecektir. İngiltere'nin, ürünlerini pazarlama ve kendini dünyaya kabul ettirme amaçları yolunda sahip olduğu teknolojiyi araç olarak seçmesi sonucu, çıkış noktası olarak sanayi ürünlerinin pazarlanması ve teknoloji tanıtımından yola çıkan ilk Dünya Fuarları bir süre bu çerçevede devam etmiştir.³³⁴ İlerleyen yıllarda diğer Avrupa ülkeleri de sanayileşmenin etkisiyle uluslararası kapsamda sergilere ev sahipliği yapacak ve sergiledikleri ürünlerde tema olarak İngiltere'ye benzer şekilde sanayi ve teknoloji ürünlerini seçeceklerdir. Bu bağlamda Büyük Sergi tüm dünya ülkelerini kendi ürünlerini sergileme ve güçlerini ispat etme konusunda bir nevi teşvik etmiş olacaktır.

Kristal Saray iç perspektif ³³⁵

³³³ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.55.

³³⁴ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.100.

³³⁵ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.55.

Kristal Saray'da Büyük Sergi, 1851 ³³⁶

1 Mayıs 1851 tarihinde kapılarını ziyaretçilere açan “Tüm Ulusların Endüstri Üretimlerinin Büyük Sergisi” (The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations) veya genel kabul gören kısa adıyla “Büyük Sergi” (The Great Exhibition), büyüleyici sergi sarayı ve bu sarayın içinde barındırdığı dünyanın dört bir köşesinden gelen hammadde ve endüstri ürünleriyle bir anlamda Endüstri Devrimi'nin genel bir özet tablosunu ortaya koymuş; bu kadar çok ülkeden gelen insanların ilk kez tek bir mekânda bulunduğu renkli ortamıyla ziyaretçileri ve katılımcıları adeta büyülemiştir. Büyük Sergi, Kraliçe Victoria'nın yapmış olduğu bir konuşmayla ziyaretçilere açılmış ve ilk günün biletleri açılışın çok öncesinden tükenmiştir.³³⁷ Charles Babbage 1851 Sergi'sini anlattığı kitabının girişinde İngiltere'nin tüm uygar dünyayı doğanın kendilerine sunduklarını kullanarak ve bunun üzerine endüstriyel emeğin sağladığı

³³⁶ <http://www.bl.uk/learning/images/victorian/crystalpalace/large102733.html> [Erişim tarihi: 03.03.2019]

³³⁷ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, ss.174-175.

faydaları ekleyerek ürünler üreten ülkelerin, herkesin ortak yararı için bu ürünleri sergilemeleri amacıyla büyük ticaret merkezinde buluşmaya davet ettiğini yazmaktadır.³³⁸

J.M. Roberts'a göre bu dönemin en güven verici simgesi, 1851'de Londra'da, kraliçenin himayesi ve eşinin yönetimi altında tüm dünya mallarının yer aldığı bir büyük sergi düzenlenmesidir.³³⁹ Uluslar arası kapsamda ilk kez düzenlenen ve ilk Dünya Fuarı (Expo) niteliğinde olan sergi ulusların kültürlerini ve kimliklerini sergiledikleri ilk organizasyon olmuştur. Expolar da ilk kez ortaya konan fikirler dünyaya hâkim olan yeni bir bakış açısının yayılmasına sebep olmuş, böylece Expolar düzenlendikleri dönemi yansıtmakla kalmayıp geleceğin dünyasını yaratan ve ona ait görsel şovlar sunan mekânsal organizasyonlar olmuşlardır.³⁴⁰ Londra'da Hyde Park'ta özellikle de sanayileşmiş ülkelerin katılımıyla uluslararası kapsamda düzenlenen Büyük Sergisi (The Great Exhibition) tüm dünyada büyük ses getirmiştir. Prens Albert ve Henry Cole tarafından düzenlenen sergi 10 hektarlık alan üzerinde beş ay sürmüş olup yaklaşık altı milyon kişi tarafından ziyaret edilmiş ve 1,400 katılımcıyı ağırlamıştır. Londra'ya diplomatik kanallarla davet edilen 34 ülke sergiye katılım sağlamış olup bunlar; Avusturya, Belçika, Brezilya, Bremen, Şili, Çin, Danimarka, Mısır, Fransa, Almanya (Zollervein Devletleri), Yunanistan, Hamburg, Hannover, Hollanda, Lubeck, Meksika, Mecklenburg-Strelitz, Yeni Granada, Oldenburg, İran, Peru, Portekiz, Roma, Rusya, Sardunya, Schleswig-Holstein, Sosyete Adaları, İspanya, İsveç, İsviçre, Tunus, Türkiye, Toskana ve Amerika Birleşik Devletleri'dir.³⁴¹ Kristal Saray'ın batı kanadı

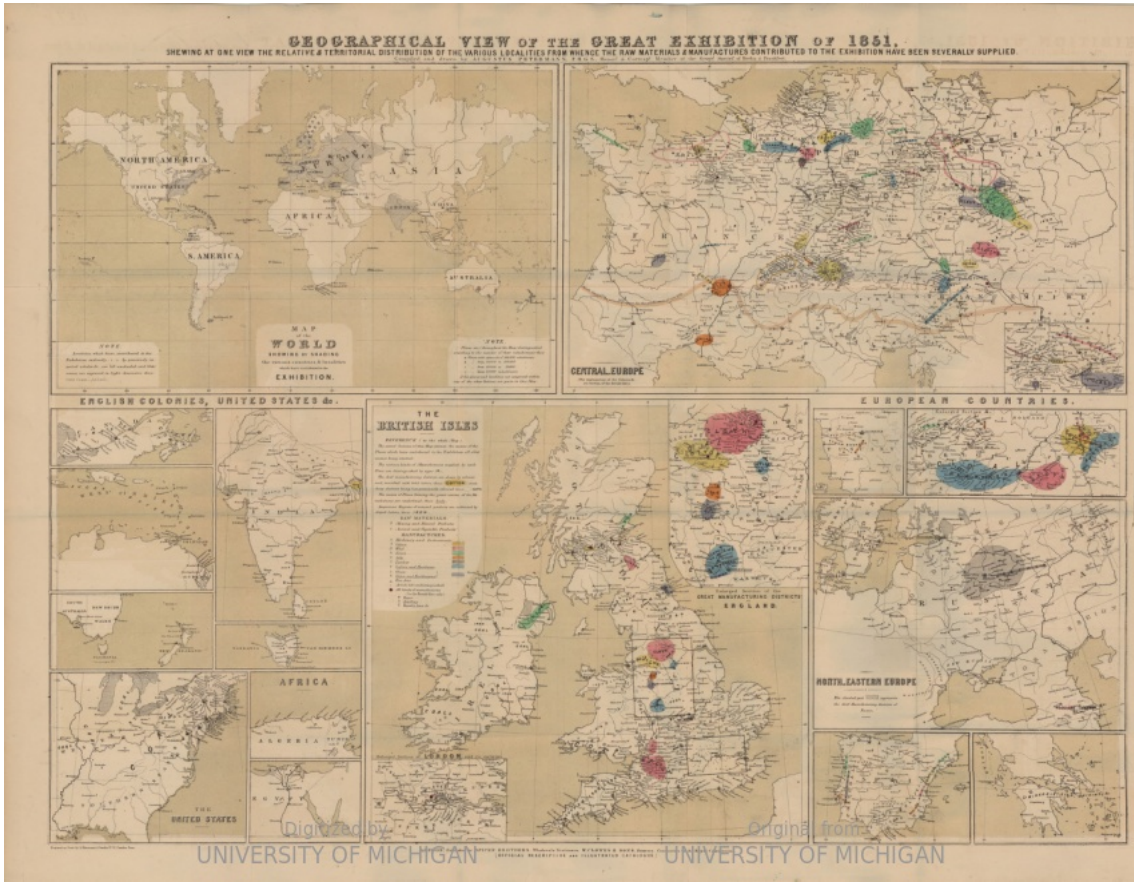
³³⁸ Charles Babbage, **a.g.e.**, s.v.

³³⁹ J.M. Roberts, **a.g.e.**, s.495.

³⁴⁰ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.37.

³⁴¹ Ece Özçeri, **Displaying The Empire: A Search For Self Representation Of The Ottoman Empire In The International Exhibitions Of The Nineteenth Century (İmparatorluğu Sergilemek: Ondokuzuncu Yüzyıl Uluslararası Sergilerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Temsili)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Doğu Araştırmaları Programı, Ankara Ağustos 2014, s.51.

Britanya ile kolonileri ve bağı topraklarından gelen katılımcıların sergilediği ürünlere ayrılmıştı. “Yabancı ülkelerden” gelen katılımcılar ise sergi alanının doğu kanadında kendilerine ayrılan yerlerde ürünlerini sergiliyordu.³⁴²

Büyük Sergiye Katılan Ülkeleri ve Kolonileri Gösterir Harita ³⁴³

Spicer Brothers ve W. Clowes ile oğulları tarafından fuarda sergilenen ürünlerin kataloğu yapılmış olup 1500 sayfadan ve beş bölümden oluşan katalog üç cilt halinde basılmıştır. Ayrıca Moses and Son firması, serginin geniş çapta reklamını yapmıştır. Gelen ziyaretçilere İngilizce, Almanca ve Fransızca olarak 64 sayfalık bir katalog düzenlenerek sergi tanıtılmıştır.³⁴⁴ Spicer Brothers ve W. Clowes ile oğulları tarafından hazırlanan katalogun ilk cildinde sergini bölümlerinin açıklandığı “Departments of the

³⁴² Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.175.

³⁴³ Robert Ellis (Ed.), **Official Descriptive and Illustrated Catalogue of The Great Exhibition Of The Works Of Industry Of All Nations,1851 (by Authority of the Royal Commission)**, Part V. Foreign States-Division II and Index, Spicer Brothers, Wholesale Stationers; W. Clowes&Sons, Printers, London 1851.

³⁴⁴ Aziz Tekdemir, “1851 Londra Sergisi...”, ss.302-303.

Exhibition” kısmında kimlerin sergi boyunca nelerden sorumlu olduğu belirtilmektedir. Örneğin mimari konulardan ve binanın dekorasyonundan Owen Jones’un, finans işlerinden F.S. Carpenter ve W. Kendal’ın sorumlu olduğu belirtilmekte, sezonluk biletlerden güvenliğe kadar kimlerin sorumluluğunda olduğu bu kısımda yer almaktadır. Aynı katalogta zemin kattaki doğu kanadında yer alan ülkeler ve standları şöyle belirtilmektedir: Güney kısımda olanlar; Çin, Tunus, Brezilya, İsviçre, Fransa, Belçika, Avustralya, Rusya (bir kısmı), Zollverein, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa (bir kısmı), Kuzey kısımda olanlar; İran, Arabistan, Yunanistan, Mısır, Türkiye, İspanya, Portekiz, İtalya, Fransa, Belçika, Hollanda, Avustralya, Zollverein, Kuzey Almanya, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika (bir kısmı), Zollverein (bir kısmı).³⁴⁵

Transeptin ve Doğu Nefi’nin görünüşü ³⁴⁶

Ayrıca katalogta Komite Üyeleri’nin isimleri ve sergilenen ürünlerin türleri ve sorumluları da yer almaktadır. Sınıf sorumluları (Superintendent of Classes) başlığı altında yer alan bilgiler şöyledir³⁴⁷;

³⁴⁵ Robert Ellis (Ed.), **Official Catalogue of The Great Exhibition Of The Works Of Industry Of All Nations,1851 (by Authority of the Royal Commission)**, Spicer Brothers, Wholesale Stationers; W. Clowes&Sons, Printers, London 1851, ss.10-16.

³⁴⁶ <https://talbot.bodleian.ox.ac.uk/2017/10/13/photography-the-1851-great-exhibition/> (erişim 07.04.2019)

³⁴⁷ Robert Ellis (Ed.), **Official Catalogue ...**, s.10.

1. Maden ve Mineral Ürünleri – Profesör Ansted, Bay R. Hunt ve Bay Watson
2. Kimyasal ve Farmasötik Ürün-Dr. Lyon Playfair, Bay A. Philippe ve Lieutenant Ward
3. Gıda Olarak Kullanılan Kimyasal Maddeler 4. İmalatta Kullanılan Bitkisel ve Hayvansal Maddeler-Dr. Lindley ve Bay Match-Wick
5. Taşıma, Demiryolu ve Deniz Mekanizması'nı içerikli direk kullanılan makineler-Bay Hensman ve Bay Biddle
6. Üretim Makine ve Aletleri- Bay Hensman ve Lieutenant Chafter
7. İnşaat Mühendisliği, Mimarlık ve Bina Dengesi- Bay Hensman ve Lieutenant Walker, R.E.
8. Gemi Mimarisi, Askeri Mühendislik, Tüfekler, Silahlar vs.-Kaptan Westmacott, R.E. ve Bay Watte B.N.
9. Zirai ve Bahçecilik Makineleri ve Uygulamaları- Bay Brandreth Gires ve Ensign Soady
10. Felsefi, Müzikal, Horolojik ve Cerrahi Enstrümanlar- Lient-Colonel Lioyd ve Lieutenant Trevor
11. Pamuk- Bay Gromer Wallis ve Bay W. Hawkins
12. Yünlü ve Kamgarn- Bay G. Wallis ve Bay W. Hawkins
13. İpek ve Kadife 14. Keten ve Kenevir-Bay Wallis
15. Şalları İçeren Karma Kumaşlar-Bay Wallis ve Bay Hawkins
16. Deri, Saraçlık ve Koşum Takımı, Deri, Kürk Ve Saç- Bay Dodd.
17. Kâğıt, Basım ve Ciltçilik- Bay Owen Johes
18. Dokuma, Keçeli Serme Kumaşlar, Boyalı ve Baskılı-Bay Wallis
19. Goblen, Halılar, Toz bezleri, Dantel, Nakış- Bay Lowe
20. Acil, Kişisel veya Yerli Giyim Eşyası-Bay Wallis ve Bay W. Hawkins
21. Çatal Bıçak Takımı, Ev Aletleri- Bay R.A. Thomson

22. Kilitleri ve Izgaraları içeren Genel Donanım- Bay R.A. Thomson
23. Metal ve Mücevher Eserler-Bay Lowe
24. Cam 25. Çin Porseleni, Toprak kaplar vs.- Lieutenant Pasley
26. Mobilya, Döşeme, Kâğıt Asma, Kâğıt Hamuru ve Japon Ürünleri- Bay C.T. Thompson
27. Yapım ve Dekorasyon için Üretilen Mineral Maddeler—Profesor Ansted
28. Dokuma veya Keçe Olmayan Hayvansal ve Bitkisel Maddelerden Üretilenler- Bay C.T. Thompson
29. Çeşitli İmalatlar ve Küçük Mallar-Bay Dodd
30. Heykel, Modeller ve Plastik Sanat, Mozaikler ve Emayeler vs.-Bay Owen Jones

Sergi kataloğunda ürünlerin 30 başlığa bölüdüğü görülmektedir. Sergilenecek ürünler 30 Haziran 1849'da düzenlenen konferansta Prens Albert tarafından Hammadde, Makine, İmalat ve Güzel Sanatlar olmak üzere dört ana bölüme ayrılmıştır. Fakat sergi ürünleri pavyonlara yerleştirilmeye başlandığında bir ürün diğerinin hammaddesi olabildiği için karışıklıklar yaşanmaya başlamıştır. Kısa süre içerisinde bu problem de genç kimyager Lyon Playfair tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Lyon dört ana başlığı 30 bölüme ayıran bir planlama yapmış ve komisyon tarafından kabul edilmiştir.³⁴⁸ Bu liste bize sergide bulunan tüm ürünlerin genel sınıflandırılması hakkında fikir vermektedir. Ancak sergi için yayınlanan bu ilk katalogda ülkelerin sergiye getirdikleri ürünlerin listesine bakıldığında Tunus'tan sonra Tuskana'ya geçtiği ve Türkiye başlığının bulunmadığı görülmektedir. Bunun nedeni ise Osmanlı İmparatorluğunun sergi için yolladığı ürünlerin serginin açılışına beş gün kala ulaşmış olması olabilir. Birçok kaynakta ürünlerin serginin açılışından sonra ulaştığı yazsa da Ceride-i Havadis Gazetesi'nde serginin açılışından beş gün önce ürünlerin sergiye

---

³⁴⁸ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.301.

ulaştığı ve yerleştirildiği bilgisine ulaşılmaktadır.³⁴⁹ Serginin açılışından sonra yayımlanan katalogun beşinci kısmında Osmanlı pavyonu ve sergi ürünleri hakkında “Türkiye” başlığı altında yaklaşık 15 sayfa yer ayrılarak sergi ürünleri işlenmemiş maddeler, hayvansal ürünler, madenler, tekstil ürünleri gibi başlıklar altında ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.³⁵⁰

1851 Londra Sergisi uluslararası ilk sergi olması dolayısıyla burada çeşitli ülkelerden gönderilmiş birçok tarım ve sanayi ürünleri ile sanat eserlerini bir arada görmek mümkün olmuştur. Teşhir edilen eşyalar arasında dikkati daha çok yeni icat edilmiş makina alet ve cihazlar ile modern makinalarda imal edilmiş dokumalar çekmiştir.³⁵¹ Londra Sergisi’nde yenilik olarak, tabancalar, takma dişler ve telgraf gibi buluşlar da yer almıştır. Zaten ilki Londra’da düzenlenen ve daha sonra diğer ülkelerde de yapılmaya başlanan uluslar arası sergilerin en önemli özelliği, insanlığın “son ve üstün” olan makine devriminin ürünlerini gözler önüne sermektir.³⁵²

Sergi, yalnızca dünyanın farklı ülkelerinden gelen insanları ağırlamakla ve sergilenen ürünleri gören ziyaretçileri etkilemekle kalmamış; daha önce hiç görülmemiş en yeni kamu hizmetleri ve uygulamalarıyla da (örneğin, tarihteki ilk genel kullanıma açık, ücretli “kişisel ihtiyaç” odaları gibi) ziyaretçileri şaşırtmıştır. Kumaş dokuma makineleri, gazlı ocaklar, en ileri teknoloji ile üretilmiş saatler, mutfak eşyaları, farklı kalınlıklarda ve renklerde kumaşlar, uzak ülkelerden gelen egzotik ürünler, kolonya çeşmesi, çikolata pınarı, birbirinden değerli mücevherler, halılar, buhar makineleri ve daha binlerce eşya ve endüstriyel ürün görenleri büyülemiştir. Yaklaşık 15.000 katılımcı tarafından sergilenen 100.000’i aşkın endüstriyel ürün ve eser ziyaretçileri büyülemiş, onları sergiyi gezdikleri süre boyunca adeta dünyanın birbirinden farklı köşelerine

---

³⁴⁹ Ceride-i Havadis, No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851)

³⁵⁰ Robert Ellis (Ed.), **Official Descriptive and Illustrated ...**, (Bkz.: Ek: 1).

³⁵¹ Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, s.199.

³⁵² Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, **a.g.e.**, ss.31-32.

götürmüştür.³⁵³ Fuar eğlendirici ve öğretici bir şekilde tasarlanmış olup ziyaretçiler bir ürünün imal sürecini baştan sona izleyebilmiştir. Örneğin tekstil reyonunda pamuğun toplanmasından kumaş haline getirildiği ana kadar her anı takip edilebilmiştir.

Fuarda en çok İngiltere ile Fransa'nın ürünü sergilenmiştir. Fransa'ya 65 bin feet karelik bir alan tahsis edilmiş, İngiltere ve kolonilerine ise 210 bin feet karelik bir bölüm ayrılmıştır. Bir diğer büyük gurup ise Alman Zollverein olmuş ve onlara 30 bin feet karelik bir yer tahsis edilmiştir. İngilizlerin ürünlerinin sergilendiği bölümde ürünlerin açıklamasını yapmak üzere kadın ve erkeklerden oluşan toplam 1750 görevli bulunmaktadır. Mamul mallar ve plastik sanatlar, merkezi koridor üzerine makineler kuzey tarafa, hammaddeler güney tarafa yerleştirilmiş, İngilizlerin sergi alanında en çok ilgi çeken bölümü, Doğu Hindistan Şirketinin getirdiği zengin ve göz kamaştırıcı hazinelerin sergilendiği kısım olmuştur.³⁵⁴ 1 Mayıs 1851'de Kraliçe'nin açılışından önce fuar için toplam 200.000 İngiliz Pound'u değerinde bilet satılmıştır.³⁵⁵ Farklı günlerde sergi giriş ücreti için değişik tarifeler uygulanmaktadır. Sezonluk bilet erkekler için 3,3 pound, kadınlar için ise 2,2 pound olarak açıklanmıştır.³⁵⁶ Serginin giriş ücreti ile ilgili olarak sergiyi gören Osmanlı aydınının verdiği bilgi ise şu şekildedir; "Expozisyona, kudreti yetenler Cumartesi, Pazartesi ve Perşembe günleri otuzar, diğer günlerde fakir olanlar on dörder kuruş giriş ücretiyle girer".³⁵⁷

Serginin giriş ücretine zamanla değişiklikler yapılmıştır. Giriş ücreti ikinci ve üçüncü gün bir pound, dördüncü gün için beş şilin olarak belirlenmiştir. 26 Mayıs'a kadar sergiye giriş ücretleri bu şekilde uygulansa da bu tarihten sonra Pazartesiden Perşembeye kadar bir, Cuma iki, Cumartesi beş şilin olarak ayarlanmıştır. Fiyatlarda düzenleme yapılmasıyla ziyaretçi sayısı artmış ve yaz sonuna kadar 100 bin civarına

---

³⁵³ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.175.

³⁵⁴ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", ss.303-306.

³⁵⁵ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.53.

³⁵⁶ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.303.

³⁵⁷ Erkan Serçe, **a.g.e.**, s.29.

ulaşmıştır. 7 Ekim Salı günü ziyaretçi sayısı 109.915'e yükselerek rekor düzeye ulaşmıştır. Tüm dönem boyunca toplam 6.201.856 kişi sergiyi ziyaret etmiştir. Sergi yurt dışından ve yurt içinden büyük ilgi görmüş özellikle Fransa'dan çok fazla katılım sağlanmıştır. Sergiyi ziyaret eden yabancıların sayısı yaklaşık 60 bin olup hemen hemen yarısı Fransa'dan gelmiştir. Sergide benzer ürünlerin bulunması kıyas yapılabilmesine ve hatta kurulan jüri tarafından ödüllendirilmesine zemin hazırlamıştır. Sergi için liyakatli kişilerin yer aldığı 30 farklı jüri belirlenmiştir. Her bir jürinin yarısı İngiliz yarısı da diğer katılımcı milletlerden seçilmiştir. Ayrıca verilecek madalyalarda standardı kontrol etmek için her jürinin başkanlarının yer aldığı bir kurul oluşturulmuştur. Madalyalar üç kategori olarak verilmiştir. Birinci kategori madalyalar Jüri tarafından ürünlerin önemi göz önünde bulundurularak, ikinci kategori madalyalar jüri başkanlarından oluşturulan kurul tarafından, yenilik içeren orijinal ürünlere, üçüncü madalya ise hizmetlerinden dolayı jüri üyelerine verilmiştir. Ayrıca Kraliyet komisyonu sergi için iki ayrı madalya hazırlatmıştır. Madalyalardan biri tüm sergi katılımcılarına hatıra diğeri ise sergide görev alan kişilere hizmet madalyası olarak takdim edilmiştir.³⁵⁸

---

³⁵⁸ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", ss.303-307.

Büyük Sergi, Kristal Saray 1851, Resmi Bronz Ödül Madalyası, Leonard Charles Wyon³⁵⁹

³⁵⁹ <https://www.expositionmedals.com/1851/> (erişim tarihi 07.03.2019)

Büyük Sergi, Kristal Saray 1851, Resmi Bronz Katılımcı Madalyası, W Wyon ³⁶⁰
(Komisyon üyeleri, farklı ebat ve tasarımda üç madalyanın ödül olarak verilmesi gerektiğini önermiş ve en uygun olanın bronz olduğuna karar verilmiştir.)

Yaz boyu yapılan incelemeler sonunda usule uygun olarak jüri tarafından 2.918, kurul tarafından da 170 madalya verilmiştir. Sergide her türlü bilimsel, toplumsal ve kültürel alanlarda sayısız uluslararası konferans ve kongre düzenlenmiş, sanat, bilim ve ticaret adamları, sergilenen ürünleri tartışmak ve tanıtmak için bir araya gelmiştir.³⁶¹ 1851 Londra Sergisi yaklaşık altı ay kadar açık kaldıktan sonra 11 Ekim 1851'de

³⁶⁰ <https://www.expositionmedals.com/1851/> (erişim tarihi 07.03.2019)

³⁶¹ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.307.

kapanmıştır.³⁶² Kapanış kraliyet ailesinin de katıldığı bir tören ile yapılmış ve Prens Albert bir konuşma yaparak sergilerin uluslararası birlik ve barış için önemini vurgulamıştır. Kristal Saray prefabrik yapısı sayesinde Büyük Sergi'nin ardından kaldırılmıştır. 1854 yılında Londra'nın güneyinde bulunan Sydenham bölgesindeki geniş araziye yeniden kurulan Kristal Saray, çeşitli sergi ve etkinliklere sahne olan bir mekân olarak uzun yıllar kullanılmaya devam etmiş³⁶³ ancak 1936 yılında çıkan bir yangında tümüyle yanarak ortadan kalkmıştır. Sergiden 200.000 paundluk mali bir kazanç elde edilmiştir.³⁶⁴ Fuardan elde edilen gelirler yine bilim ve sanata yatırım yapmak üzere değerlendirilmiş ve Londra'nın South Kensington bölgesinde Victoria ve Albert Müzesi, Bilim Müzesi ve Doğa Bilimleri Müzesi kurulmuştur.³⁶⁵

Serginin eğitim alanındaki sonucu İngiltere'de meslek eğitimi veren okulların açılması yönünde olmuştur. Çünkü İngilizler sergide ürünlerinin Fransız ürünleriyle benzerliğini görmüş ancak İngiliz tasarımlarının daha kaba olduğunu fark etmişlerdir. İngilizler sergiden dersler çıkararak tasarımlarını iyileştirmek için çalışmalarına başlamış ve yeni tasarım okulları kurarak sanat eğitiminin yaygınlaşmasını teşvik etmiştir. Daha geniş kapsamda bakıldığında ise 1851 Büyük Sergisi için Londra'yı dünyanın her tarafından farklı dillerden ve farklı kültürlerden çok sayıda insan ziyaret etmiş ve sergi, insanların renk ve dil ayırt etmeksizin birbirleri ile iletişim kurması için eşsiz bir fırsat sunmuştur. 1851 Londra Sergisi, sadece ilk uluslararası fuar değil aynı zamanda barışçıl amaçlar için düzenlenen ilk uluslararası toplantı olmuştur. Serginin ekonomik boyutu ise hammadde ve hammaddeden imal edilen ürünlerin sergilenerek uluslararası pazarların ekonomik coğrafyası göz önüne serilmiş olmasıdır. Sergi üreticilere ürünlerini sergileyebilecekleri bir forum sunmuş ve tüketicilere bir ürünün çeşitlerini inceleme ve karşılaştırma fırsatı sağlamıştır. Sergilenen ürünler fuarın amaçlarını tam

---

³⁶² Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, s.198.

³⁶³ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.179.

³⁶⁴ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.307.

³⁶⁵ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.174.

anlamı ile özetlemiş ve ürünlerin değerini ortaya çıkararak üreticiyi ön plana çıkarmıştır.³⁶⁶ Bu kapsamda Büyük Sergi'nin ardından tek kazançlı ülke Britanya olmamış Amerika Birleşik Devletleri de sergiyi fırsat olarak kullanmıştır. Nitekim Büyük Sergi sonrasında, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, dünyanın çeşitli ülkelerinden girişimciler ve yatırımcılar Amerikan fabrikalarına akın ederek kitle üretimin sırlarını öğrenmiş ve bunlardan satın aldıkları makinelerle kendi ülkelerinde yeni fabrikalar kurmuşlardır.³⁶⁷

1851 Londra sergisinin en önemli sonuçlarından birisi de bu tarihten sonra düzenlenecek uluslararası sergilere ilham kaynağı olmasıdır.³⁶⁸ Büyük Sergi'nin ardından Fransızlar Paris'te 1855 yılında uluslararası bir sergi düzenleyecek, 1862 yılında tekrar Londra'da düzenlenen sergi, 1867 yılında yine Paris'te, 1873'te Viyana'da, 1876 yılında Philadelphia'da, 1889 yılında ise Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıl dönümü anısına tekrar Paris'te düzenlenecek ve Eiffel Kulesi bu sergi için inşa edilecektir. Fuarların büyük sayıda uluslararası ziyaretçiyi karşılamaları ve dönemin popüler yayınlarında yer almaları, yapıların etkisini, inşalarının başlangıcındaki "geçicilik" temasının oldukça ötesine taşımıştır.³⁶⁹ 1851 Londra Dünya Fuarı'ndan sonraki dünya fuarlarında katılımcı ülkelerin hiyerarşik olarak temsil edilmesi isteği, ana sergi yapılarında ve ulusal pavyonlarda farklı sergi mekânlarının geliştirilmesine sebep olmuştur.³⁷⁰ Bundan sonra düzenlenecek uluslar arası sergilerde sergi binaları gerek Batı, gerekse İslam dünyasındaki dönüşümleri anlama açısından hayati önem taşıyan sosyopolitik ve kültürel yönelimleri yansıtmıştır. Örneğin, pavyonların sergi alanındaki yerleşimi, Batılı güçlerin çizdiği haritaya göre dünya düzenini açığa çıkarmıştır. Barışçıl bir kültürel iletişim platformu olma iddialarına rağmen, sergiler

---

³⁶⁶ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", ss.305-313.

³⁶⁷ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.179.

³⁶⁸ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.314.

³⁶⁹ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, s.227.

³⁷⁰ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.55.

gerçekte bütün XIX. yüzyıl dünyasını katmanlaşmış bir güç ilişkisine göre gözler önüne sermiştir.³⁷¹

1851 Londra Uluslararası Sergisi

Adı	The Great Exhibition of Industry of All Nations-Tüm Ulusların Endüstriyel Üretimlerinin Büyük Sergisi
Süresi	1 Mayıs 1851-11 Ekim 1851
Yer	Hyde Park-Londra
Katılımcı Sayısı	34 ülke
Organizasyon	Prens Albert, Sir Henry Cole ve Kraliyet Komisyonu
Yapı	Parktaki ağaçlara zarar gelmeyecek cam seraları örnek alan sadece dökme demir ve dökme cam levha kullanılarak inşa edilen yapı prefabrik olarak üretilmiş ve monte edilmiştir. Daha sonra farklı bir yere taşınmıştır.
Etkisi	Sergi açık kaldığı beş ay boyunca dünya çapında büyük ilgi görmeyi başarmış, farklı dil, kültür ve sosyal yapıdan insanları buluşturmuştur. Kendinden sonra düzenlenecek olan sergiler için ilham kaynağı olmuştur.

³⁷¹ Zeynep Çelik, **a.g.e.**, s.3.

London Illustrated News’de yayımlanan dış görünüş:1851 Büyük Sergi, Güney Taraf³⁷²

b-Osmanlı İmparatorluğu’nun Sergi Algısı

Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılda gerçekleşen büyük dünya fuarlarında başlangıcından itibaren yer almış, dünyanın sayılı ülkeleriyle birlikte kendi kültürünü ve üretim gücünü bu fuarlarda sergileme imkânı yakalamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti uluslar arası sergilere yoğun bir şekilde ilgi göstermiş, hükümler olduğu büyük coğrafyanın her biri kendine has özellikler taşıyan ürünlerini fuarlara göndererek tüm dünyaya tanıtmayı hedeflemiştir.³⁷³

Ülkede tarım ve sanayi alanlarında yapılan hamleleri Avrupa devletlerine göstermek ve ekonomik sorunlarına çözümler bulma çabaları içinde Tanzimat sonrası

³⁷² https://www.iln.org.uk/iln_years/year/1851.htm, (erişim 22 Mart 2019)

³⁷³ Aziz Tekdemir, “1867 Paris Sergisi...”, s.1.

Osmanlı İmparatorluğu 1851'den itibaren uluslararası sergilere katılmaya başlamıştır.³⁷⁴ Osmanlı'nın bu ve sonraki sergilere katılmasındaki amaçlar arasında; hala güçlü bir ülke olduğunu, İslam dünyasının lideri olmanın yanında gelişmiş ülkelerin, modern dünyanın parçası olduğunu göstermek yer almıştır. Bu bağlamda ülkedeki tarım, sanayi ve sanatla ilgili üretimleri, halkın kabiliyetlerini sergilemenin yanı sıra ülkenin gelişmesi anlamında padişahın sarfettiği gayreti göstermek, Osmanlı'nın 1851 uluslar arası sergisine katılmasında etkili olmuştur.³⁷⁵

Diğer taraftan Büyük Sergi'ye katılım Osmanlı İmparatorluğu için çok olumlu bir yöne sahiptir. Şöyle ki sergi sayesinde Avrupa ile siyasî ve iktisadî bir bağ kurulmasına zemin oluşmuştur. Türk ürünleri ilk kez toplu olarak bir arada bir fuarda teşhir edilmiş, bu sûretle de Avrupa ülkeleri ile ticarî münasebetleri geliştirmede yeni bir döneme doğru adım atılmıştır. Osmanlı yöneticileri ve aydınları, fuarların ülke sanayiini ve ticaretini geliştiren bir etkiye sahip olduğuna, hatta "ticaret ve sanayinin en çabuk şekilde canlanmasına olanak verdiğine" yürekten inanmışlardır.³⁷⁶ Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyıl boyunca Büyük Serginin ardından 1855 Paris Evrensel Sergisine, 1862 Londra Evrensel Sergisine, 1863 Sergi-i Umumi Osmanî (Osmanlı İmparatorluğu tarafından düzenlenmiştir), 1867 Paris Evrensel Sergisine, 1873 Viyana Evrensel Sergisine, 1893 Chicago Evrensel Sergisi ve 1900 Paris Evrensel Sergisine katılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin 1850-1900 arasında düzenlenen dünya fuarlarına katılma isteği, temelde, toprak kayıplarına karşın, halen büyük dünya güçleri arasında olduğunu gösterme kaygısındanır. Sergilere katılmadığı takdirde, Osmanlı'nın sanayi, tarım ve sanat alanlarındaki ilerlemesinden yabancı devletlerin şüphe edeceği düşüncesi,

---

³⁷⁴ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.33.

³⁷⁵ Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, ss.19-21.

³⁷⁶ Şefik Memiş, **19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul 2015, ss.73-90.

Osmanlıyı buna bir anlamda mecbur kılmıştır. Bu nedenle iç isyanlar ve savaşlarla uğraşarak var olma mücadelesi verdiği XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı, mirasçısı bulunduğu kültür, sanat birikimini koruyarak geliştirmeye ve tanıtmaya çalışmıştır. Sahip olduğu kültür, sanat zenginliklerini, uluslararası sergilere katılarak tanıtmaya ve paylaşma imkânı da bulmuştur.³⁷⁷ Bu nedenle İmparatorluğun bu sergilere katılımı yalnızca ekonomik açıdan değil ama kültürel açıdan da önem taşımaktadır.³⁷⁸

Bu dönemde Abdülmecid, reformları sürdürmesi halinde Avrupa'nın, özellikle de İngiltere'nin desteğini alacağına ikna edilmiştir. Bu bağlamda 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması Osmanlı Devleti'nin 1851'de Londra'da düzenlenen ilk dünya fuarına katılmasında etkili olmuştur.³⁷⁹ 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması paralelinde Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasının kolaylaşacağı düşünülmekte ve bu sergi bir fırsat olarak görülmektedir.³⁸⁰ Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'nu sergiye katılmaya yönelten asıl önemli etmen ise Tanzimat'tan sonra gelişen Osmanlı-İngiliz dostluğudur.³⁸¹ Fuar açılışı, Londra'daki Türk ve Şark Müzesi'nin açılışıyla da aynı zamana rastgelmiştir.³⁸² İngiltere Kraliçesi Viktorya, Sultan Abdülmecid'e Osmanlı İmparatorluğu'nu da Londra Sergisi'nde görmek arzusunu bildirmiştir. Osmanlı'nın İngiliz dostluğuna ehemmiyet verdiği bu dönemde, Sultan Abdülmecid, Kraliçe'nin bu davetini olumlu karşılayarak, kabul etmiştir.³⁸³ Bu çerçevede ilk kez uluslararası bir sergi olarak 1851 yılında Londra'da düzenlenen Büyük Sergi'ye (The Great Exhibition) katılma kararı alan Osmanlı İmparatorluğu Ticaret

---

³⁷⁷ Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, s.20.

³⁷⁸ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.33.

³⁷⁹ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, s.227.

³⁸⁰ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.144.

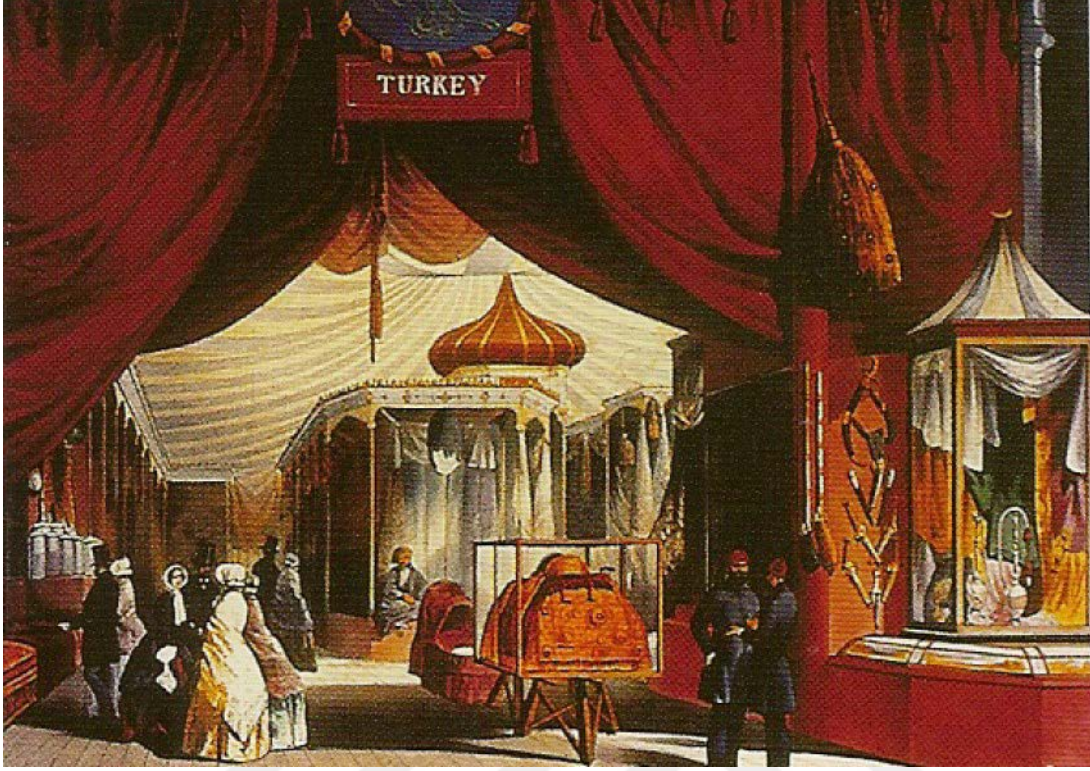
³⁸¹ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.33.

³⁸² Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.59.

³⁸³ Aytaç Işık-Mümin Balkan, **a.g.e.**, s.32.

Bakanlığı'nın İstanbul Merkezi Komitesi tarafından gönderilen ürünlerle sergideki yerini almıştır.³⁸⁴

1851 Londra Dünya Fuarı'nda Türk pavyonu³⁸⁵

c-Osmanlı İmparatorluğu'nun Sergideki Temsili

Tarım ve sanayi ürünleri yanısıra, katılan her ülkenin el sanatları ve güzel sanatlar alanındaki etkinliklerine de büyük yer ayrılan sanayi sergileri Batılı seyirciye Avrupa kültürünün dışında başka kültürlerin de var olduğu düşüncesini aşlamış ve farklı beğenilerin Batı toplumunda yaygınlaşmasına ve özellikle sanatçılar arasında benimsenmesine yol açmıştır.³⁸⁶ Farklı ürünleri sergileme fikri Osmanlı İmparatorluğu için uzun zamandır bilinse de uluslararası bir sergiye katılmadan önce böyle bir fikre sahip değillerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk katıldığı dünya fuarı aynı zamanda

³⁸⁴ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.180.

³⁸⁵ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.61.

³⁸⁶ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.33.

sanayi fuarlarının ilki ve en görkemlisi olan 1851 Büyük Londra Fuarı'dır.³⁸⁷ Osmanlı belgelerine göre İngiltere Kraliçesi tarafından söz konusu sergiye "Osmaniye mamulât ve mahsulâtından dahi birer miktar gönderilmesi" talep edilmiştir.³⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu, "bu fuara ikiyüz sandık dolusu tarım ve el tezgâhı ürünü" göndermiştir.³⁸⁹ Temsilci olarak katılan Musurus Bey, Mustafa Paşa ve Cemaleddin Paşa'nın yanında bazı görevliler de Londra'ya gönderilmişlerdir.³⁹⁰ Tekdemir, Feyz-i Bahri firkateyni ile giden görevliler hakkında daha ayrıntılı bilgi sunmakta ve gidenler arasında Büyükelçi Kostaki Musurus Paşa, Hisan Bey, Emin Bey, Nesip Bey, Vehbi Efendi ve Rifat Efendi; tercümanlar Yorgaki ve Gadban; Camondo Ailesi üyeleri gibi bankacılar ve girişimciler; askeri ve tıp okullarından hocalar; Arakel ve Mardiros Dadian gibi mimarlar ve mühendisler bulunduğu ve ayrıca Sultan Abdülmecid'in sanat danışmanı olarak görev yapan Mimar Carabet'in oğlu ve Cemaleddin Paşa'nın da sergi için Londra'ya gidenler arasında yer aldığını belirtmektedir.³⁹¹

Serginin resmi kataloğunun ilk cildinde yabancı komisyonlardan sorumlu kişilerin isimlerinin yer aldığı bölümde Türkiye'yi Sir Edward ve Zohrab'ın temsil ettiği yazmaktadır.³⁹² Yazıcı bu durum ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapmaktadır; Osmanlı'nın katıldığı bu erken sergi örneklerinde, dikkati çeken bir nokta, Osmanlı iştirakinde endüstriyel ve ticari faaliyetlerde etkin olan isimlerin gayrimüslimler ve yabancılar olduğudur. Bu tespit, sergilerdeki Osmanlı pavyonlarının hazırlanmasında görevli mimarların gayri-müslimler, yabancılar ve Levantenler olmasıyla da örtüşür.³⁹³

---

³⁸⁷ Seza Sinanlar Uslu-Aynur Gürlemez Arı, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Fuarlarındaki Güzel Sanatlar Temsilleri", **Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science**, Yıl: 5, Sayı: 31, Aralık 2018, s.571.

³⁸⁸ Gökhan Akçura, **Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s.20.

³⁸⁹ Semra Germaner, **a.g.m.**, ss.33-34.

³⁹⁰ Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, s.197.

³⁹¹ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.311.

³⁹² Robert Ellis (Ed.), **Official Catalogue ...**, s.9.

³⁹³ Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, s.20.

1851 Büyük Sergi’de beklide ilk deneyim olması nedeniyle ülkeler kendilerine özel yapılar inşa etmeyip Kristal Sarayın çatısı altında kendileri için ayrılan pavyonlarda ürünlerini sergilemişlerdir. Daha sonra düzenlenecek olan uluslararası sergilerde ülkeler kendi pavyonlarını inşa edecekler ve kültürlerini tanıtmak için özel yapılar oluşturacaklardır. Osmanlı İmparatorluğu katılacağı birçok sergide özellikle III. Ahmet çeşmesini esas alacaktır. 1851 Sergisi’nde Osmanlılara ayrılan stand, Kristal Saray (Cyrstal Palace)’ın giriş aksı üzerinde, transeptin orta nefle kesişme köşelerinden birinde bulunmaktadır.³⁹⁴ Ancak ilk kez düzenlenen uluslar arası sergi olması nedeni ile henüz fuarda ülke pavyonlarına da tam olarak yer verilmeye başlanmamıştır ve ana fuar yapısının içinde Mısır ile birlikte düzenlenen Osmanlı pavyonunun bir yanında Yunanistan, diğer yanında İran pavyonu yer almıştır.³⁹⁵

İran ve Yunanistan’ın Ortasında Yer Alan Mısır-Türkiye Standı³⁹⁶

³⁹⁴ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, s.144.

³⁹⁵ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.59.

³⁹⁶ Nash Joseph-Haghe Louis-David Roberts, **Dickinsons’ Comprehensive Pictures of The Great Exhibition of 1851**, Dickinson Brothers Her Majesty’s Publisher, London 1852, s.22.

Sanayi Devriminin etkisiyle Avrupalı devletlerin sergi ürünleri bilimsel ve teknolojik ilerlemelerini gösterecek olan makinelerden oluşurken, Osmanlı İmparatorluğu gibi sanayi ilerleme konusunda başarılı olamamış doğulu ülkelerin sergi ürünleri ise daha çok tarım ürünleri ve geleneksel el sanatları ürünlerinden oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun gönderdiği ürünleri daha çok Mısır ve Tunus'tan gönderilenler oluşturmuştur. Yaklaşık 6 ay açık kalan bu ilk sergide, Osmanlılar'a tahsis edilen salona ilgi büyük olmuş, bu salon birçok ziyaretçi tarafından gezilmiştir.³⁹⁷ Osmanlı mallarına ayrılan mekân küçük olmakla beraber tarım ürünleri, madenler, kumaşlar, işlemler ve değerli şallar büyük ilgi toplamıştır.³⁹⁸

Sergi öncesinde Osmanlı hükümeti gönderilecek ürünlerin tespit edilmesi ve hazırlanması için Nafia Nezareti bünyesinde bir komisyon oluşturmuştur. Nafia Nezareti tarafından oluşturulan komisyon sergiye gidecek ürünlerin listesini tutmaya başlamış; tarım ürünlerinden madenlere ve kumaşlara, halı, kilim, çini, el işlemleri gibi ürünlerden bulgur ya da pastırmaya kadar çeşitlilik gösteren ürünler listede yer almıştır. İmparatorluk ilk kez uluslararası bir sergiye katıldığı için, ürünleri çok çeşitli ve sayıca fazla seçmiştir. Avni Şanda'ya göre 1851 Londra Dünya Sergisi'ne gönderilecek eşya listesinin oluşturulmasında Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı çeşitleri esas alınmıştır. Bu deneyimsizlik, aslında eyalet yöneticilerine gönderilen tamimde de belirgindir. Çünkü onlara giden emirde, Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne'de ne yetiştiriliyorsa, bunlardan bir miktarının sergiye gönderilmesi şart koşulmuştur. Böylece sergiye katılımında egemen olan anlayış ticarî zihniyet değil, daha çok eşyanın fazlalığıyla göz doldurmak ve İngiltere'ye sempati göstermek için fırsat olarak değerlendirmektir. Ancak 1851 Sergisi son derece faydalı olmuş ve Batı âlemi ile siyasî ve iktisadî bir bağ kurulmasına zemin teşkil etmiştir. Türk ürünleri ilk kez toplu olarak bir arada bir fuarda teşhir edilerek

---

³⁹⁷ Nurcan Yazıcı, **a.g.m.**, s.21.

³⁹⁸ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.34.

Avrupa ülkeleri ile ticarî münasebetleri geliştirmede yeni bir döneme doğru adım atılmıştır.³⁹⁹

İmparatorluk içinde sergiye gidecek ürünler belirlenirken komisyon halkı doğru yönlendirmeye çalışmıştır. Daha evvelki yerel panayırlardan farklı olarak, ilk kez bir evrensel sergiye iştirak edileceği için, çeşitli bilgilendirmeler gerçekleştirilmiş, uluslararası sergilerin ne olduğu, niçin önemli olduğu, sergiye hangi mal ya da ürünlerin gönderilmesi gerektiği detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Bunun yanı sıra gönderilen ürünlerin 1267 (1851) senesinin Mart ayından önce Londra'ya yola çıkarılacağı hatırlatılarak, Şubat'ın ilk on günü içinde bütün ürünlerin Nafia Nezareti'ne teslim edilmesi istenmiştir. Ayrıca vaktinde yetiştirilmeyen ürünlerden mahalli meclis ve memurların sorumlu tutulacağı özellikle vurgulanmıştır.⁴⁰⁰

Mensucata dair olan eşyaların lekelenmeyecek şekilde, yiyecek ve hububata dair olan ürünlerin de birbirine karışmaması için paketlenerek, ayrı ayrı Ticaret Nezareti'ne gönderilmesi ve eşyaların üzerine üretildiği bölge, üreten kişi ve fiyatının yazılması uygun görülmüştür. Ticaret Nezareti'ne yani İstanbul'a ulaşan eşya ve ürünler gemiye yüklenmeden önce Ticarethane'de toplanarak düzenlenmiş ve bir hafta sergilenmiştir. Sergilenen eşyalar arasında, işlenmiş ya da ham madenler, tarım ürünleri, hayvansal ürünler, kök ve çiçek deri, kürk pamuk, yün, ipek ve bunlardan yapılmış ürünler, berber takımları, hamam takımları, yaprak ve kamıştan örülmüş eşyalar, bina yapımında kullanılacak sağlam ve güzel kokulu ağaçlar, dağlarda bulunan ince ve renkli taşlar, işlenmiş altın ve gümüş eşyalar, bahçe aletleri, silahlık ve palaska, ayakkabı, fildişi tarak, kehribar takım, ev eşyaları, kâğıt ve kâğıt ürünleri, tütün, gül yağı, ıtır yağı vb. ürünler bulunmaktadır.⁴⁰¹ Sergi Padişah, devlet erkânı, şehzadeler, Valide Sultan, esnaf ve tüccarlar tarafından farklı zamanlarda gezilmiş ardından 700 üreticiye ait olan

---

³⁹⁹ Şefik Memiş, **a.g.t.**, s.90.

⁴⁰⁰ Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, **a.g.e.**, s.33.

⁴⁰¹ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", ss.308-310.

ürünler düzenli bir şekilde toplanarak, 200 sandığa yerleştirilmiş ve Feyz-i Bahri isimli vapura yüklenmiştir. *Ceride-i Havadis* gazetesinden aldığımız bilgiye göre, vapur Londra'ya gitmek üzere 13 Nisan 1851 Pazar akşamı İstanbul'dan hareket etmiştir.⁴⁰² Birçok kaynakta elverişsiz hava şartları nedeni ile geminin Southamton'a ancak Nisan sonunda varabildiği ve bunun sonucu Osmanlı ürünlerinin Kristal Saray (Cyrstal Palace)'a açılışından sonra ve acele ile yerleştirildiği⁴⁰³ belirtilmektedir. Oysaki sergi 1 Mayıs 1851'de açılmış, Osmanlı ürünleri zamanında Londra'ya ulaşmış ve sergideki yerini almıştır.⁴⁰⁴ *Ceride-i Havadis* gazetesinde ürünlerin açılıştan beş gün önce Kristal Saray (Cyrstal Palace)'a ulaştığı ve yerleştirildiği yazmaktadır.⁴⁰⁵ Bu durumda vapur 26 Nisan 1851 tarihinde Londra'ya ulaşmıştır.

İlk kez evrensel bir platformda kendi kimliğini sergileyecek olan Osmanlının seçtiği ürünler ile temsil edileceği için bu ürünlerin neler olduğuna bakmak önemlidir. Batılı ülkelerin, gelişimlerini teknoloji, keşif ve buluşlar, endüstriyel makineler üzerinden sergiledikleri fuarda, Osmanlı Devleti gibi henüz sanayileşmemiş ülkelerin temsillerinin geleneksel el sanatları, tarım ürünleri ve hammaddeler ile yapılması, Batı ile aradaki farklılığı gösterir niteliktedir.⁴⁰⁶ Sergilenen mallar ağırlıklı olarak tarımsal ürünlerle tekstil üretimine ilişkindir. Ancak her ne kadar tekstil ürünleri yoğun olsa da sergilenen mallar arasında ilaçlar, silahlar, mangallar, zeytinyağı, fındık, sabun, sarrafiye gibi oldukça geniş perspektifte ürünler bulunmaktadır. Bu sergide yer alan ürünler temel olarak bitki, hayvan ve mineraller gibi üç ana kategori, ayrıca hammadde ve mamul kategorileri olmak üzere toplam beş kategoride 3.300 kadar objeden oluşmaktadır. Ürünlerin niteliği ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nin bu fuara yüksek düzeyde ve binlerce ürün çeşidiyle katılmış olması sanayileşme ve batıyla entegre olma

---

⁴⁰² *Ceride-i Havadis*, No. 527, 1 (12 C. 1267/14 Nisan 1851)

⁴⁰³ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.34.

⁴⁰⁴ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.311.

⁴⁰⁵ *Ceride-i Havadis*, No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851) (Bkz.: Ek:9)

⁴⁰⁶ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, s.228.

çabaları açısından önemli gelişmelerden biri olup; Osmanlı Devleti tarafından gönderilip sergide yer alan ürünlere ilişkin kategoriler ve bazı ürünler şöyledir;⁴⁰⁷

Bitkiler. Biber, yaban kekiği, zeytinyağı, beyaz ve kırmızı şarap, likör, bira, sakız, reçine, afyon, çeşitli bitki kökleri, fındık, ülkenin çeşitli bölgelerinden meyveler, kurutulmuş meyveler, bitki tohumları vd.

Hayvanlar. Kürkler, ipekböceği kozası, işlenmemiş ipek, balık dolması, kuzu derisi, geyik derisi, susamuru derisi, ayı derisi, tilki derisi, iç yağı, boynuzlar, çeşitli hayvan saçları, devekuşu kanatları vd.

Mineraller. Sülfür, reçine, kil, kömür, yeşim taşı, potasyum, kaya tuzu, kireç karbonatı vd.

Hammaddeler. Ağaç ve kereste, pamuk, tütün, sünger, çeşitli tahıllar, pirinç, keten vd.

Mamuller. İpekli ürünler, pamuklu ürünler, yünlü ürünler, çok sayıda tekstil ve hazır giyim ürünü, pamuklu ve ipekli ev tekstili ürünleri, havlu, halı ve kilimler, sabun, kaşık, altın-gümüş eşyalar ve takılar, saat kösteği, tabanca, bıçak, çanta, ayakkabı, terlik, nargile, süs eşyaları vd.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sergilediği ürünler arasında halı ve kilimler önde yer almıştır. Kaplan derisi ve ipek gibi doğal malzemeli ürünler ile birlikte abanoz ağacından üretilmiş sedef kakmalı tahta kaşıklar arka taraflarda görülebilmektedir. Gemi modelleri, nargile ve tütün örnekleri, ziller bu bölümde sergilenen en iyi ürünler olmuştur. Ayrıca Anadolu ve Balkanlar'dan getirilen çeşitli el yapımı ürünler, süslü eyerler, şal ve benzeri giyim eşyaları, süs işlemeli silahlar dikkatleri çekmiştir.⁴⁰⁸ Parfümeri alanında "attar-gül" adında bir koku, tüm fuar ziyaretçilerini kendine hayran bırakmış, ne var ki, "attar-gül"ü Avrupalı parfüm üreticilerini kendine hayran bırakan formülün gizemini korumayı başarmıştır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.180.

⁴⁰⁸ Aykut Berber-Mustafa Kurt, **a.g.m.**, s.178.

⁴⁰⁹ Şefik Memiş, **a.g.t.**, s.91.

Londra Büyük Sergisi'ne Osmanlı Devletince -prestij unsuru olarak- tümüyle yerli yapım bir iskelet saat de gönderilmiştir. Şinasi Acar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan kimi belgelerin, Ahmed Eflâkî Dede'nin bir iskelet saatinin 1851'de düzenlenen I. Uluslararası Londra Sergisi'ne götürülmesine ve saatle birlikte önce Londra'ya gönderilen, daha sonra meslekî bilgi ve görgüsünü artırmak amacıyla Londra'dan Paris'e yollanan Eflâkî Dede'nin -iki yıl kadar süren- uzun teknik gezisine ilişkin önemli bilgiler içerdiğini belirtmektedir. Ayrıca Şinasi Acar konuyla ilgili şu bilgilere de yer vermektedir; "Uzunca bir süre sonra Ticaret Nâzırı İsmail Paşa'nın, Sadâret'e sunduğu 12 Recep 1267 (13.5.1851) tarihli tezkireyle önerdiği, "İngiltere Ekspozisyonu'na konulmak için, yukarıda sözü edilen saatle birlikte Eflâkî Ahmed Dede Efendi'nin Londra'ya gönderilmesi ve bir müddet orada durduktan sonra "ba'zı sanayi" tahsîli zımnında (kimi sanayi öğrenimi için)" Paris'e geçmesinin -kendisinin yetiştirilmesi açısından- çok yararlı olacağı, bu süre içinde kendisine 1200 ve İstanbul'daki ailesine 500 kuruş maaş tahsisi ile Londra-Paris yol gideri olarak 10.000 kuruş, ayrıca Londra'da ikameti sırasında -öteki sergi memurları gibi- yatacak ve yemek giderlerinin Şehbender (konsolos) Mösyö Zohrap tarafından karşılanması hususları, Sadâret'çe de uygun görülmüş ve 24.5.1851'de padişah tarafından onaylanmıştır."⁴¹⁰

Osmanlı mamullerine tahsis edilen salon başta İngiliz Kraliçesi Victoria olmak üzere birçok ziyaretçi tarafından gezilerek, onların takdirini kazanmıştır. Özellikle tarım ürünleri ve el işleri gerek kalite gerekse çeşit bakımından dikkati çeken başlıca ürünler arasındadır.⁴¹¹ 1851 fuarının Türkiye pavyonunda sergilendiği bilinen el işi tekstil örneklerden biri Bebekli Ayşe Hanım tarafından işlenmiş bir banyo havlusudur.⁴¹² Bugün Victoria ve Albert Müzesi'nde bulunan ipek havlunun üzerinde metal iplikle işlenmiş Osmanlıca; "Bebek'teki Hasan Ağa'nın kızı Ayşe Hanım, Maaşallah" ibaresi

⁴¹⁰ Şinasi Acar, "Saatçi Eflâkî Dede", **Toprak İşveren Dergisi**, Sayı 90, Haziran 2011, ss. 12-15.

⁴¹¹ Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, ss.197-198.

⁴¹² Seza Sinanlar Uslu-Aynur Gürlemez Arı, **a.g.m.**, s.571.

okunur. Aynı aileye mensup farklı hanımlar tarafından işlendiği düşünülen başka birçok nakışın, 1851 sergisinde teşhir edildiği ve bu örneğe benzer el işçiliklerinin çoğunlukla Türkiye pavyonunda sergilendiği bilinmektedir.⁴¹³ Victoria ve Albert Müzesi'nde yer alan fuar kayıtlarına göre, pastel renklerin hâkim olduğu, çift örgülü ipek ve metal ipliklerle pamuklu beze işlenmiş bir havlunun dokuma biçimi daha sonra pavyonu ziyaret eden Manchester fabrikatörleri tarafından taklit edilerek sinai dokumayla imal edilmiştir.⁴¹⁴ Serginin olumsuz yanı olarak görülebilecek bu gelişme ile ülkelerin sergilemiş oldukları el yapımı ürünler Avrupalı ülkeler tarafından satın alınarak makine ile seri üretime tabi tutulacaktır.

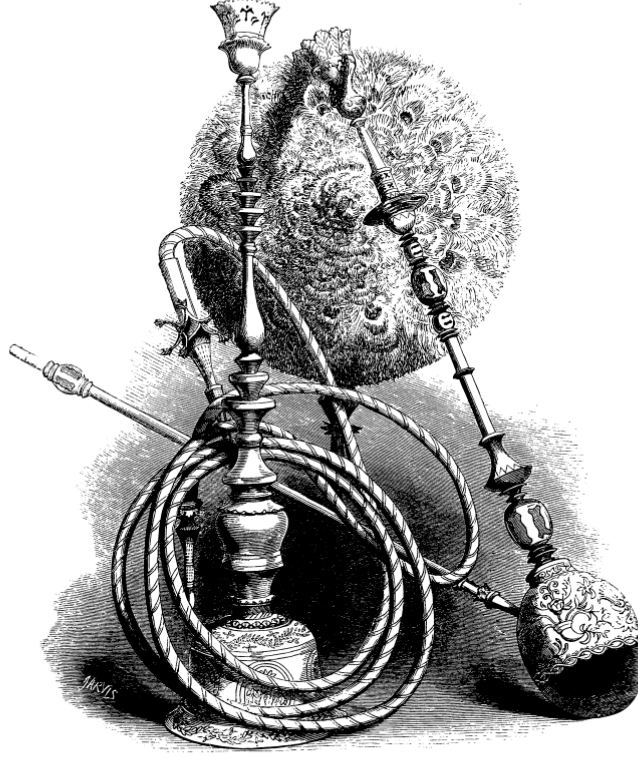
İngiltere'de hazırlanan sergi raporunda Osmanlı İmparatorluğu tarafından gönderilen halı ve kilimlerden çok, pavyonda yer alan nargile ve tütün, kayık tabaklar, çiniler, bardaklar ve zillerin bu alandaki en güzel nesnelere olduğu belirtilmektedir. Raporunda Mısır-Türkiye bölümünün baş odasını oluşturan çadır içinde altın işlemeli el yapımı hoş kıyafetlerin, benzer şekilde dekore edilmiş bazı ipek ve muslinlerin sergilendiği yazmaktadır. Odanın etrafında ise tasarımının zevkinden daha fazla kumaşının sağlamlığı dikkat çeken çeşitli giyim eşyaları bulunduğu belirtilmekte ancak özellikle narin ve transparan olan fakat henüz mukavemeti ölçülemeyen ipek kombinezonuna vurgu yapılmaktadır.⁴¹⁵

---

⁴¹³ Seza Sinanlar Uslu-Aynur Gürlemez Arı, **a.g.m.**, s.571.

⁴¹⁴ Yeşim Duygu Ergüney, **a.g.e.**, s.60.

⁴¹⁵ **A Guide to the Great Exhibition : Containing a Description of Every Principal Object of Interest-with a Plan, Pointing out the Content of the Crystal Palace,** George Routledge and Co., London 1851, s.171.

275.

ORNAMENTED HOOKAHS. TURKEY AND EGYPT.

Digitized by
UNIVERSITY OF MICHIGAN

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

Türkiye ve Mısır Pavyonun'dan Nargile Örneği ⁴¹⁶

Sergiyi gören dönemin Osmanlı aydını ise Sergi ve Osmanlı pavyonu için şöyle bir tasvirde bulunmaktadır; “Devletler ve hükümetler tarafından gönderilen emtia ve eşyanın başka başka mahalleri bulunuyor. Osmanlı Devleti emtiası, ikinci kata çıkan yerin yanında, ortada duruyor. Bu emtianın bulunduğu mahallin girişi Halife

---

⁴¹⁶ Robert Ellis (Ed.), **Official Descriptive ....**

hazretlerinin tuğrası ve bir örtüyle süslenmiş, sağda, solda silahlar, bir Arnavut elbisesi ve sırayla tertip edilmiş eşyalar olduğunu gördüm”.⁴¹⁷

Osmanlı Pavyonunun İç Kısmı ⁴¹⁸

Sergiden sonra yayımlanan “Dickinsons’ Compreheusive Pictures of The Great Exhibition of 1851” adlı eserde Osmanlı ve Mısır Pavyonuna yukarıdaki temsili resimle yer verilmekte ve Türkiye’nin bol miktarda sahip olduğu hammaddeleri ön plana çıkarması gerektiği, Avrupa ülkelerine göre üretim yapmak konusunda geride olduğundan ticari açıdan gelişmek için doğal ürünlerini geliştirmeye çaba sarf etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır.⁴¹⁹ Ancak sergilenen Osmanlı ürünlerinin bilhassa tekstil ürünlerindeki özgün tasarım ve farklı el işçiliği sebebiyle dikkatleri üzerinde toplamayı başardığı söylenebilir çünkü birçok tekstil ürünü özellikle Osmanlı kadınlarının el emeği olan ürünler ödüle layık görülmüştür. Ödüle layık görülen ürünler arasında sanayi ürünleri de yer almış, ödül kazananlar Osmanlı vatandaşı ya da azınlıklardan

⁴¹⁷ Erkan Serçe, **a.g.e.**, ss.29-30.

⁴¹⁸ Nash Joseph-Haghe Louis-David Roberts, **a.g.e.**, s.106.

⁴¹⁹ Nash Joseph-Haghe Louis-David Roberts, **a.g.e.**, s.108.

oluşmuştur. Sergi sonunda İmparatorluğun fabrikalarına ve başarılı katılımlarından ötürü mutasarrıflıklara madalyalar ve mansiyonlar verilmiştir. Tunus'tan gönderilen kılabledan, sırma ve şıb şıb işlemler, fes, şal ve kefyeler, ipekli, pamuk ve keten kumaşlar, İstanbul'dan Uzunçarşılı Hacı Naim Ağa'nın kehribar, Uzunçarşılı Said Ağa'nın yasemin çubukları, Beykoz Fabrika-i Hümayunu mamulleri, İstanbul'dan gönderilen tarak ve kaşıklar, gaşiye kese ve çevre işlemleri ve ıtriyat, Bursa ipekli dokumaları, Mısır'dan gönderilen gül ve çiçek suyu şişeleri ödül alan ürünler arasındadır.⁴²⁰ Sergi sonunda dağıtılan 3088 madalyadan 36'sı Osmanlı İmparatorluğuna verilmiş⁴²¹ olup, Osmanlı Devleti, sergi sonunda el ürünleri, ev tekstili, porselen ve tarım ürünleri dallarında dört adedi Mısır'a ait olmak üzere 86 adet nişan ve 42 adet aferinmeden oluşan ödül almıştır.⁴²² Netice olarak serginin konusunu sanayi devrimini müteakib Batı'da tarım, sanayi ve sanat alanlarında katedilen gelişmeler teşkil etmekle birlikte, Osmanlı tarım ürünleri ile bazı tekstil mamullerinin tanıtılması bakımından faydalı olmuştur.⁴²³

Büyük Sergi'nin sona ermesinin ardından bazı aksaklıklar da yaşanmıştır şöyle ki; serginin kapanmasından sonra, esnaftan alınan eşyaların bedeli ödenmemiş ve emaneten alınanlar da geri verilmemiştir. Bu yüzden ürün sahipleri içine düştükleri durumu bildiren şikâyet dilekçeleri yazmıştır. Bunun üzerine, gerekli işlemlerin yapılması için Ticaret Nezareti'ne tezkire yazılarak durum ile ilgilenilmesi istenmiştir. Ayrıca sergide satılan eşyaların bedelleri ile satılmayan eşyalarının bir an evvel gönderilmesi için Hariciye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne emir verilmiş eşyalardan satılmayanların, nakliye ücreti Maliye Hazinesi'nden karşılanmak üzere, 61 gün içinde uygun bir vapurla İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Söz konusu eşyaların geri

---

⁴²⁰ Semra Germaner, **a.g.m.**, s.34.

⁴²¹ Gökhan Akçura, **a.g.e.**, s.21.

⁴²² Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", s.312. (Ödül alan ürünler ve kişiler Ceride-i Havadis Gazetesi'nde yayımlandığı için ayrıntılara o kısımda yer verilecektir.)

⁴²³ Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, s.199.

gelmediği takdirde zararın hazineden ödenmesi kararı alınsa da yaklaşık bir ay sonra hala hiçbir işlem yapılmadığı görülmüştür. Nihayetinde Londra Sergisi'ne gönderilen mallardan satılmayanlar bir sandık içerisinde İngiltere Sefareti'ne gönderilmiş, İngiltere Sefareti de durumu Ticaret Nezareti'ne bir tezkire ile bildirmiştir. Sergi, Osmanlı Devleti üzerinde önemli etkiler bırakmış ve sanayileşme arzusunu arttırmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan fabrikalarda Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslararası sergilerin etkileri görülmüştür.⁴²⁴

Endüstri ve ticari amaçlı kurgulanan dünya fuarlarında güzel sanatlara ayrı bölümler ayrılmaya başlanmasıyla, dünya fuarları sanat üretimi açısından da ülkelerin ve sanatçıların kendilerini gösterdikleri ortamlar olarak önem kazanmaya başlayacaklardır.⁴²⁵ Büyük Sergi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kez tecrübe ettiği uluslararası bir sergi olması sebebiyle Osmanlı Hükümeti'nin temsiliyet konusunda bazı eksiklikleri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu 1851 Londra Sergisi'ne geleneksel tarım ürünleri ve el sanatlarıyla katılmıştır, gönderilen parçalar arasında sanat yapıtlarına rastlanmamıştır. Ancak Büyük Sergi'de diğer ülkelerin standlarında sanat eserlerini, teknolojik gelişme ve sanayileşme seviyelerini gösteren ürünleri gören Osmanlı İmparatorluğu yüzyıl içerisinde katılacağı sergilerde eksiklerini gidermeye çalışacak ve geleneksel el sanatı ürünlerinin yanı sıra güzel sanatlara yönelik ürünleri de listesine almaya başlayacaktır. Osmanlı'nın gözünde el sanatlarıyla güzel sanatların, Doğulu sanat kavramlarıyla Batılı anlayışın ayrılış noktasını somut olarak ve evrensel bir platformda ortaya koymuş olması açısından uluslararası sergilerin yadsınamaz bir yeri vardır. Bu katılımların ekonomik açıdan imparatorluğa beklenen yararı ne derecede getirmiş

---

⁴²⁴ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi...", ss.312-314; Belgelerin referansları şu şekildedir; BOA,A.MKT.NZD,56/29; BOA,A.MKT.NZD,65/72; BOA,HR.MKT.60/56; BOA,A.AMD,46/51; BOA,A.MKT.MVL,64/60; BOA,A.MKT.NZD,98/53; BOA,HR.MKT.69/30.

⁴²⁵ Seza Sinanlar Uslu-Aynur Gürlemez Arı, **a.g.m.**, s.571.

olduğu tartışmalı olsa bile gerek Osmanlılar gerekse Avrupa için kültürel alışveriş açısından azımsanmayacak bir önem taşıdığı açıktır.⁴²⁶

Doğu ve Batı arasında İslam dininin ortaya çıktığı VII. yüzyıla kadar inen karşılaşma, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki dünya fuarlarında “öteki”ne özgü öğelerin farklı şekillerde yorumlanmasıyla her iki coğrafyada kısa sürede kitlesel erişimli bir değişime neden olmuştur.⁴²⁷ Büyük Sergi sürecinde Batı’da Doğu ülkelerine karşı artan ilgi paralelinde Osmanlı geleneksel el sanat ürünleri, dönemin Oryantalist sanatçılarının oldukça ilgisini çekmiştir. XIX. yüzyılın sonuna kadar da Batı-dışı ülkelerin ve kolonilerin, egzotik Doğu’nun mimarisini, yaşam tarzını sergi alanlarına taşımak, her sergide farklı kültürlerin yer aldığı bir mikroevren yaratmak önemli bir hedef olacaktır.⁴²⁸

d-Gazetelerdeki Yansımalar

1- Osmanlı Gazeteleri

1.1-Takvim-i Vekayi

Osmanlı İmparatorluğunun katıldığı ve Dünya’da da ilk uluslar arası fuar olan 1851 Büyük Sergisi Osmanlı basınında büyük yer tutmuştur. Sergi öncesi gönderilen ürünlerden sergi sırasında olan gelişmelere, alınan ödüllerden ürünlerin ülkeye geri dönmesine kadar çok çeşitli habere gazetelerde rastlanmaktadır.

Takvim-i Vekayi’nin 446 numaralı nüshasının 14 C 1267 (16 Nisan 1851) Vukuat-ı Resmîye başlığı altında “Mücerred mu’amelât-ı umûmiye-i ticaretin teshîl ve tervici muradıyla âlemin her tarafının ma’mûlât-ı sînaiye ve mahsûlât arzîyesi konulmak üzere Londra’da açılacak exposizyona yani muayene-i umûmiyeye irsâl olunmak üzere memâlik-i mahrusa-i Osmaniye mahsûlât ve ma’mûlâtından olarak celb ve tedârik

⁴²⁶ Semra Germaner, **a.g.m.**, ss.34-40.

⁴²⁷ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, **a.g.m.**, s.239.

⁴²⁸ T.Didem Akyol Altun, **a.g.t.**, ss.101-146.

olunmakta ve şâyân buyurulan ruhsat-ı seniyye mûcibince gönderilmeye istekli bulunan bazı tüccar ve esnâf-ı mutebere caniblerinden dahi tehiyye kılınmakda olan eşya hazırlanmış olmasıyla seyr ve temaşâsına rağbet-i aliyye-i hazret-i padişahî sezavar buyurularak müteallik ve şeref-sudur buyurulan emr ve irade-i lütf-ade-i cenâb-ı cihan-bânî mukteza-yı âlisi üzere şehri cumade'l-evvelinin yirminci cumairtesi günü zat-ı hazret-i sadrazamî ve cenâb-ı fetva-penâhî ile devletlü siyâdetlü Şerif Abdülmuttalib Efendi Hazretleri ve bi'l-cümle vükelâ-yı fihâm ve me'mûriyetde bulunan sudur-ı izâm ve rical-i benâm hazerât evvelce Ticarethaneye bi'l-azime muntazır kudüm-ı meali-i melzûm hazret-i şehin-şâhî oldukları halde velî-ni'met-i biminnetimiz zât-ı şevket-simât efendimiz hazretleri bi'd-devle ve'l-ikbâl teşrif buyurub mukaddemce tehiyye olunmuş olan mahall-i âli-i mahsûsda bir mikdar âramdan sonra eşya-yı mürettebe yegân yegân seyir ve temaşâ buyurulmağın rehin-pesend ve tahsin buyurularak avdet-i âli-i şeref vuku'bulmuşdur doğrusu eşya-yı mezkûre pek güzel ve nadide şeyler olub az vakit içinde memalik-i mahrusa-i hazret-i şâhânede ma'mulat-ı sınıyiin ilerülemesi ancak velî-nimet biimtinanımız padişahımız efendimiz hazretlerinin sunuf-ı tebaa-yı saltanat-ı seniyyeleri hakkında şayan buyurulan müsaedât-ı mekârim-gâyât-ı cenâb-ı mülûkâneleri asar-ı bedihiyesinden olmağla da'vât-ı mefruzâ-i fizûnî-i eyyâm-ı ömr ü ikbâl ve şevket ve icbâl-i hazret-i zıllullahi yâd ve tekrarıyla teşekküren işbu mahalle derc olunarak keyfiyet ilan kılınmıştır"⁴²⁹ ifadelerine rastlanmakta ve Büyük Sergi'ye gönderilecek ürünlerin daha öncesinde İstanbul'da sergilendiği dönemde devlet erkanınca görüldüğü ve kısa sürede çok değerli ürünlerin hazırlanmış olmasının padişahın saltanatında yaşanan sınıai ilerlemenin sonucu olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

---

⁴²⁹ **Takvim-i Vekayi**, No. 446 (14 Cemazeyilahir 1267/16 Nisan 1851) (Bkz.: Ek: 2).

1.2-Ceride-i Havadis

Osmanlı İmparatorluğu 1851 Londra Sergisine katılma sebebi gazetelerde yer almıştır. 1851 exposuna katılmanın amacı 24 Zilkade 1266 (1 Ekim 1850) tarihli *Ceride-i Havadis* gazetesinde neşredilen bir hükümet bildirisinden anlaşıldığına göre, İmparatorluğunun sergiye katılmaktan amacı ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak, padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği gayreti ortaya koymaktır.⁴³⁰

24 Zilkade 1266 No.501 (1 Ekim 1850) tarihli *Ceride-i Havadis* gazetesi incelendiğinde “Havadisat-ı Dâhiliye” başlığı altında; “Gelecek 1851 sene-i miladiyesinde Londra’da feth ve küşad olunacak çarşuya vaz’ olunup halka irâ’e kılınmak için her memleket tarafından gönderildiği misillü memâlik-i devlet-i aliyyenin hâsılat-ı arziyye ve sinaiyesinin her nevinden birer mikdar irsali tasdim kılındığına mebni hâsılat-ı mezkûrenin toplanması için Nafia Nezaret-i behiyyesi tarafından taşra memurlarına irsal olunan defterin suretidir”⁴³¹ ifadesi yer almakta ve Nafia Nezareti’nin üretilen hem tarımsal hem de sinai her üründen birer numune topladığı bilgisi verilmektedir.

Gazetenin aynı sayfasında 1851 senesinde Londra’da düzenlenecek olan sergi için “1851 sene-i isevîyesi martı ibtidasında Londra’da expozisyon tağbir olunan bir büyük sergi-i küşad olunacak ve oraya konulup halka ibraz olunmak için her bir memlekette arzî ve sanaî her ne hâsıl olur ise celb kılınacak olmasından dolayı memalik-i vasiâ-ı Osmaniye ma’mulat ve mahsulâtından dahi birer miktar şey gönderilmesi hususunda haşmetli İngiltere Kraliçesi cenapları tarafından vuku bulan taleb üzerine müteallig ve şerefsudur buyurulan emr-i ferman isabet-nişan-ı cenâb-ı cihandarî mantuk-ı celîli vechle tertip olunan komisyonda hatırlara gelen bazı emtia ve eşyanın ecnası ve envainı mutazammın defteridir ki ber-vech-i âtî zikr ve beyan

⁴³⁰ Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, s.195.

⁴³¹ **Ceride-i Havadis**, No.501, 1 (24 Za 1266/1 Ekim 1850) (Bkz.: Ek: 3).

olunur”⁴³² denilmekte ve gönderilecek şeyler sıralanmaya başlamadan önce İngiltere Kraliçesi'nin böyle bir talepte bulunduğu ve bunun Osmanlı padişahı tarafından kabul gördüğü de anlaşılmaktadır.

Ardından sergi için gönderilecek olan ürünler anlatılmaya başlanmış; “yeni topraktan çıkup daha hal-i tabiiyesinde bulunan her dürlü ma'denden birer parça gönderilecektir, yeni topraktan çıkup ve arıdulup ancak daha kâl olunmamış her dürlü ma'denden birer parça gönderilecektir, yeni topraktan çıkup ve arıdulup ve kâl olunmuş her dürlü mağdenden birer parça gönderilecektir, zımpara mağdeni ve pûte toprağı madeni ve tebaşir mağdeni ve güherçile mağdeni ve pekmez toprağı ve nûşadır mağdeni ve lüleci ve çömlekçi çamuru toprağı ve çorak ve daha sâ'ir bunlara mümâsil hangi ve madeni şeylerden birer parça gönderilecektir. Pirinç ve buğday ve arpa ve mısır buğdayı ve nohud ve fasulye ve bakla ve mercimek ve burçak ve çavdar ve haşhaş ve susam ve hardal ve böğrölce ve darı ve yulaf ve maş ve daha sair bunlara benzer hububat-ı me'kule ve mezruadan birer kıyye mikdarı gönderilecektir”⁴³³ şeklinde devam eden listeye göre Londra Sergisine götürülecek yaklaşık 700 üreticiye ait olan ürünlerin cins ve miktarları şöyledir: Elvan kösele, meşin, sahtiyan, güderi, tirşe, boyalı-boyasız postaki ve kaplan postundan birer adet; envai şal, çuha şalı, sof, şayak, miska, kadife, aba ve kebe, yün keçeden mamul kepenek ve külah, deve ve keçi tüyünden dokunmuş çul ve çuval, işlemeli çuha, seccade, kilim, halı, heybe, torba, kuşak, kolan, kemer, dizgin, yular, çanta, şerit, yastık, sedir ve masa örtülerinden birer takım veya birer adet; canfes, ipekli ve pamuklu alaca, kuntu, ipekli ve pamuklu gömleklik kumaş, ince ve kalın çeşitli bezler, basma, yatak ve yorgan yüzleri, bir ve iki telli kuşak, başörtü, hakber ve seveyiden birer tane veya birer top; berber ve hamam takımları, futa, peşkir, peştamal ve elhavluları, mahrama, yağlık, mendil, çevre, uşkur, kese, sofrası bezi

---

⁴³² **Ceride-i Havadis**, No.501, 1 (24 Za 1266/1 Ekim 1850).

⁴³³ **Ceride-i Havadis**, No.501, 1 (24 Za 1266/1 Ekim 1850), Gazetede adlandırılan belgenin referansı şu şekildedir; A.MKT.NZD,64/26.

ve peşkiri, ipekli ve pamuklu çarşaf, yatak bağı, İngiliz ipliği alacası, sırmalı veya sade maşlahlar, sarık, takke, çorap ve bunlar gibi giyim eşyalarından birer takım, birer top veya ikişer tane; ibrişim, ipek, pamuk ipliği, keten ipliği, urgan, ip, kendir, yün ipi, halat, kaytan, şerit, kinnap, saçak, kemer, etek bağı, Leh kılaptanından şerit, kaytan ve oya, her türlü elbise harcı, çeşitli madeni tel ve tekstil hammaddelerinden birer okka veya birer top; hurma yaprağı, kamış saz, ot, söğüt dalı ve samandan örülmüş hasır sepet, seccade, yelpaze, sineklik ve bunlara benzer şeylerden birer tane; ağaç, kemik, balık pulu, sedef, bıynuz, kösele, meşin, sahtiyan, güderi ve tirşeden mamul silahlık, palaska, sepet, sandık, çetık, pabuç, kaşık, tarak, fildişi tarak, kehribar takımı, kira ve yasemin tütün çubukları, nargile, para kasaları, okka ve divitten birer tane; kılıç, bıçak, kama, balta, nacak, keser, testere, bıçkı, hızar, satır gibi kesici aletlere bel, kazma, kürek, çekiç, orak, tırpan gibi bağ-bahçe aletlerinden birer veya ikişer tane; fağfur, frenk ve Kütahya madenlerinden yapılmış billûr, cam, kâse, bardak, tabak, çay ibriği, su testisi, mürekkep hokkası, lüleci ve çömlekçi çamurundan imal edilmiş testi, bardak, çanak, çömlek, küp, kavanoz ve benzeri eşyalardan birer tane; altın gümüş gibi madenlerden mamul süs eşyalarından birer takım veya ikişer tane; İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden çıkartılan madenlere ait numuneler, bunlar arasında zımpara madeni, pota toprağı madeni, tebeşir madeni, güherçile madeni, pekmez toprağı, nişadır madeni, lüleci ve çömlekçi çamuru toprağından birer parça; bileği taşı, köstere taşı, balgami taşı, somaki taşı, mermer taşı, kireç taşı ve kara taştan birer veya ikişer hokka; sade, düz ve kabartmalı yazı kâğıtları, çiçekli ve renkli kâğıt, mukavva, karton ve duvar kâğıtlarından birer deste; pirinç, haşhaş, susam, darı, yulaf gibi hububat çeşitlerinden birer hokka, kırmızı siyah çekirdekli-çekirdeksiz kuru üzüm, incir, hurma, kestane, fındık, erik, armut, dut, vişne ve kayısı kuruları, keçiboynuzu, tulum, kaşar ve lor peyniri, kuru kaymak, pastırma, sucuk, pekmez, pestil, bal, tarhana, bulgur, erişte ve daha bunlar gibi gıda maddelerinin her türüsünden birer okka; gülyacağı, ıtıryacağı,

biberyağı, kekikyağı, çitlenbikyağı, pelinyağı, taflanyağı, çiçekyağı ve nane suyundan yüzer dirhem, karagünlük ve karagünlük kabuğu, katran, zift, çam sakızı, ada sakızı, kükürt ve benzerlerinden yarımşar okka; tereyağı, sadeyağ, içyağı, mum, balmumu, zeytinyağı ve haşhaşyağından birer okka; zank, palamut, çamkabuğu, beyaz ve yeşil mazı, çehri, alboya için asbur çiçeği, mahmuziye ve güherçile taşı, kalye taşı, göz taşı, boya yapılır toprak, nefit yağı bezir yağı, acı kireç, balık tutkalı, çarık tutkalı, ökse ve meyan kökünden birer okka veya yüzer dirhem; zeytin, keten tohumu ve kenevir gibi yağ elde edilen maddelerden birer okka.⁴³⁴

Ceride-i Havadis'in 9 Zilhicce 1266, No.503,1 (16 Ekim 1850) tarihli nüshasında İngiltere'deki sergi için diğere Avrupa devletlerinde yapılan hazırlıklardan bahsedilmektedir; "Gelecek 1851 sene-i miladiyesi ibtidasında Londra şehrinde açılacak sergiye eşyayı nadide vaz' eylemek üzere Fransa'dan 1200 kişi gidecek olup bunların ekserisi senebesene Fransa'da erbabı [] beyninde icra olunan usul-i imtihaniyede bulunarak icatgerdeleri olan alât ve eşya makbûl ve muteber olmasıyla her birerleri imtiyaz nişanelerine nail olmuş zümreden imiş".⁴³⁵

Ceride-i Havadis'in No. 524, 1 (21 Ca. 1267/24 Mart 1851) tarihli nüshasında "Havadisat-ı Dâhiliye" başlığı altında yer alan satırlardan *Takvim-i Vekayi*'de de bahsedildiği gibi toplanan eşyaların İstanbul'da gemiye yüklenmeden evvel sergilendiği, 22 Mart 1851'de Padişahın ve devlet erkânının sergiyi gezdiği ve ürünlerin burada kontrol edilip sınıflandırıldığı belirtilmektedir. Ayrıca 23 Mart'ta yabancı devlet sefirlerinin, 24 Mart'ta da esnaf ve tüccarın, sergiyi gezmesine izin verildiği de anlaşılmaktadır; "Londra'da feth ve küşâd-ı takarrüb eden büyük sergiye vaz' olunmak üzere her devlet ve hükümet memalikinden sinai ve arzi her gûna çıkan eşyadan birer numunelik irsal olunduğu misillü memalik-i devlet-i aliyyeden çıkan eşyayı

⁴³⁴ Rıfat Önsoy, **a.g.m.**, s.196 ; **Ceride-i Havadis**, No.501 (24 Zilkade 1266, 1 Ekim 1850).

⁴³⁵ **Ceride-i Havadis**, No.503,1 (9 Z 1266/16 Ekim 1850).

mütenevviyanın dahi numuneleri celb olunarak ticarethane-i âmirede cem ve tertib olunmuş ve eşyayı mezkureye ve istishâb-birle ba'zı numune getirüb bey' ve şiraya talib olunduğu halde ruhsat verilen tüccar ve esnafı götürmeye mahsus vapur ta'yin buyurulmuş ve gelecek hafta gitmek üzere bulunmuş olmağla şehri halin ondokuzuncu cumarirtesi günü zat-ı şevket-semat-ı hazret-i şehinşahi ba-şevket ve'l-iclâl ticarethane-i mezkureyi teşrife rağbet buyurup bilcümle vükelayı fihâm saltanat-ı seniyye ve ricali devlet-i âliye hazır oldukları halde eşyayı mezkureyi seyr ve temaşa ve cem ve tertibini tahsin buyurmuşlardır ertesi pazar günü dahi süferayı düvel-i ecnebiye ve iş bu pazartesi günü dahi tüccar ve esnaf takımı vesair gidüp seyr ve muayene etmişlerdir”⁴³⁶.

Ceride-i Havadis'in No.525,1(28 Ca. 1267/31 Mart 1851) nüshasında İstanbul'daki sergiyi 24 Mart tarihinde şehzadelerin ve daha sonra 25 Mart tarihinde Valide Sultan'ın gezdiği yer almaktadır; “Londra'da küşad olunacak sergiye vaz' olunmak üzere memalik-i devlet-i aliyyede çıkan mahsulât-ı sınaie ve arzıyyeden Der-saadet'e celb ve ticarethane-i âmirede cem ve tertib kılınmış olan numuneleri seyr ve temaşa buyurmak üzere mâh-ı hâlin yirmi birinci pazarirtesi günü şehzadegân [] efendilerimiz hazeratı ve ertesi salı günü dahi mehd-i ulya-yı saltanat devletlü ismetlü sultan-ı âliyyetü'ş-şân efendimiz hazretleri ticarethane-i mezkûru teşrife rağbet buyurmuşlardır”⁴³⁷.

Ticaretane'ye ürünleri görmek amacı ile yapılan bu ziyaretlerden sonra, 700 üreticiye ait olan ürünler düzenli bir şekilde toplanarak, 200 sandığa yerleştirilmiş ve Feyz-i Bahri isimli vapura yüklenmiştir. Bu vapur Londra'ya gitmek üzere 13 Nisan 1851 Pazar akşamı İstanbul'dan hareket etmiştir. *Ceride-i Havadis*'in, No. 527, 1 (12 C. 1267/14 Nisan 1851) tarihli nüshasında, yer alan “Ekspozisyon için geçen Pazar günü akşamüstü Der-saadetten hareketle Londra canibine giden Feyz-i Bahri nam vapur-ı hümayuna bu defa İngiltere elçisi tayin olunmuş olan Kostaki Bey dahi râkiben âzim

⁴³⁶ *Ceride-i Havadis*, No. 524, 1 (21 Ca. 1267/24 Mart 1851) (Bkz.: Ek: 4).

⁴³⁷ *Ceride-i Havadis*, No. 525, 1 (28 Ca. 1267/31 Mart 1851) (Bkz.: Ek: 5).

olmuştur”⁴³⁸ ifadesinden sergiye gidecek olan vapurun 13 Nisan 1851 tarihinde yola çıktığı düşünülmektedir.

Ayrıca aynı sayfadaki diğer bir haberde “Londra’ya her taraftan giden hububatın en a’lası ve pahası ehveniyette İngiltere fiyatından bir sülüs aşağı olduğu halde cümlesinden ucuzu Mısır ve Yafa taraflarından giden zehair idüğü anlaşıl原因arak bu defa gelen evraka derçle beyan eylemişlerdir” denilmektedir.⁴³⁹

Yine *Ceride-i Havadis*’in No.527 (12 C. 1267/14 Nisan 1851) tarihli nüshasının ikinci sayfasında serginin önemi ve yabancı devletler adamlarının ziyaretleri vurgulanmakta, alınan bir haber olarak “Londra sergisi pek ra’na ve menafi-i kesire-i şâmil bir şey olduğundan güzelce seyr ve temaşa ve keyfiyet ve usulleri tedkik ve muayene olunarak kendi memleketlerinde dahi inşa ve icra olunmak için Avusturya ve Prusya ve Rusya devletleri ve memaliki müctemi-i Amerika ve İsviçre cumhurları ve saire taraflarından mahsus memurlar gönderilmiş olduğu mesmu’dur”⁴⁴⁰ ifadelerine yer verilmektedir.

Ceride-i Havadis’in No.528 (17 C1267/19 Nisan 1851) nüshasında serginin yaklaştığı belirtilmekte ve şu bilgiler yer almaktadır; “Londra sergisinin hin-i feth ve küşadı yaklaşmış ve Fransa Kralı sabık müteveffa Lui Filipin familyası Londra’da bulunup Fransa ahalisinden sergi-i mezkûr için Londra’ya pek çok kimseler gideceğine mebni familyayı mezkûrun tekâlif-i resmiye-i layihası mecbur olacağı derkar bulunmuş olmağla şimdilik Almanya tarafına azimetle biraz müddet eylenmeleri hususuna dair İngiltere devleti canibinden bazı ifade-i mukteziye vuku bulduğu beyanındadır. Londra Sergisine azimet murad eden Fransa Cumhuriyeti zabıtan-ı askeriyesine müddet-i mahsusa ile ruhsat i’ta kılınmıştır. Fransa’nın cumhuriyete tahavvülünde İngiltere’ye giden ahalisinden amele takımından Londra Sergisine vaz’ olunan eşyayı masnuayı i’malde

⁴³⁸ **Ceride-i Havadis**, No. 527, 1 (12 C 1267/14 Nisan 1851) (Bkz.: Ek: 6).

⁴³⁹ **Ceride-i Havadis**, No. 527, 1 (12 C 1267/14 Nisan 1851).

⁴⁴⁰ **Ceride-i Havadis**, No. 527, 2 (12 C 1267/14 Nisan 1851).

İngilterelilerle beraber olanları kendilerine bildirmeleri için taraf-ı Cumhuriyetden tenbih vuku bulmuştur”.⁴⁴¹ Ayrıca sergi binası ve eşyaları için on bin kişinin çalıştığı bilgisi de devamında yer almaktadır; “Sergi-i mezkûrun ebniye ve edevâtının hitamı takarrüb edüb şimdi orada on bin kişi iş işlemekte bulunmuştur”.⁴⁴²

Ceride-i Havadis'in No.529,1 (25 C1267/27 Nisan 1851) tarihli nüshasında Londra'ya gönderilen Feyz-i Bahri fırkateyni hakkında kısa bir bilgi yer almaktadır; “Londra'ya irsal buyurulan Feyz-i Bahri nam vapur-ı hümayun Malta'yı geçmiş olduğu halde görüldüğü gelen havadis evrakına yazılmıştır”.⁴⁴³

Ceride-i Havadis'in No.530,2 (6 B 1267/7 Mayıs 1851) nüshasında Avrupa devletlerinden sergiye gönderilen eşyalar hakkında “Sergi-i mezbûre vaz' olunmak üzere her devlet ve hükümet canibinden sanai ve arazi gayet tuhaf şeyler gönderildiği der-kâr olub hele Belçika Devleti tarafından giden eşyanın hepsine müreccah görüldüğünü bu defa tahrir ediyorlar” sözleri yer almaktadır.⁴⁴⁴

Ceride-i Havadis'in No. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851) nüshasında yer alan satırlardan sergi için İngiltere'ye gönderilen ürünleri taşıyan Feyz-i Bahri vapurunun 26 Nisan 1851 tarihinde Londra'ya vardığı bilgisine ulaşılmaktadır; “Feyz-i Bahri nam vapur sefine-i hümayunu geçen ayın yirmi dördüncü günü Londra'ya muvasalat etmiştir”.⁴⁴⁵ Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun gönderdiği ürünler Sergi'nin açılışından önce Londra'ya ulaşmış olup bazı kaynaklarda yer alan Osmanlı İmparatorluğu'na ait ürünlerin Sergi'den sonra ulaştığı bilgisinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Ceride-i Havadis'in No. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851) nüshasında sergideki güvenlik durumu ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır; “Londra'da sergi

⁴⁴¹ **Ceride-i Havadis**, No.528,2 (17 C. 1267/19 Nisan 1851).

⁴⁴² **Ceride-i Havadis**, No.528,2 (17 C. 1267/19 Nisan 1851).

⁴⁴³ **Ceride-i Havadis**, No.529,1 (25 C1267/27 Nisan 1851).

⁴⁴⁴ **Ceride-i Havadis**, No.530,2 (6 B 1267/7 Mayıs 1851).

⁴⁴⁵ **Ceride-i Havadis**, No. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851),(Bkz.: Ek: 7),Gazetede adlandırılan belgenin referansı şu şekildedir BOA,HR.SFR,11/3.

münasebetiyle her taraftan ma'lum ve mechulü'l-ahval pek çok kimseler bulunacağından hırsızlık vesair [] eksik olmayacağına mebni kendi tebaalarının ahvaliyetini bilerek sui ef'al ikandan vikaye için Fransa ve Prusya taraflarından Londraya polis memurları gönderilecek imiş".⁴⁴⁶ Ayrıca yine sergi ile ilgili gazetenin aynı nüshasında sergide yer alan eşyaların muayanesi için gelen görevlilerden bahsetmektedir; "Londra sergisinde vaz' olunan eşyanın muayenesiyle sureti rüçhanlarına bakmak üzere ber-vech-i âti zikr olunan devlet ve hükümetlerden mahsus muallimler gönderilmiştir. 30 Fransalı, 21 Müctemi Amerikalı, 12 Almanyalı, 15 Avusturyalı, 8 Belçikalı, 6 Rusyalı, 6 İtalyalı, 4 İsviçreli, 4 İspanyalı, 4 Devlet-i Aliyeli, 3 Prusyalı, 2 Portekizli, 2 İsveç ve Norveçli, 1 Felemenkli, 1 Danimarkalı, 1 Yunanlı".⁴⁴⁷

Gazetenin aynı nüshasının ikinci sayfasında sergiye katılacak olan önemli devlet erkânından bahsedilmekte ve serginin önemine dikkat çekilmektedir; "Londra sergisini seyr ve temaşa etmek üzere bu defa bazı Avrupa kral ve kraliçelerinin Londra'ya gidecekleri derkâr olup hatta haşmetlü Flemenk Kralı cenabları dahi münteha-i esbab-ı azimet bulunmuş olduğunu resmi ilan edilmiştir".⁴⁴⁸

1 Mayıs 1851 tarihinde İngiltere Kraliçesi ve diğer devlet adamlarının bulunduğu sırada sergi açıldığı bilgisi ve daha da önemlisi Osmanlı İmparatorluğundan giden eşyaların açılıştan beş gün önce ulaştığı bilgisi *Ceride-i Havadis*'in No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851) nüshasından da elde edilmekte ve *Ceride-i Havadis*'in No. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851) nüshasında yer alan bilgiyi desteklemektedir; "Geçen şehr-i cumade'l-ahirenin yirmi dokuzuncu günü haşmetlü İngiltere Kraliçesi cenablarıyla orada bulunan büyük zatlar ve huzuru lazım gelen zevat hazır olarak Londra Sergisi feth ve küşad olunmak ve taraf-ı Devlet-i Aliyeden giden eşya-yı

---

⁴⁴⁶ **Ceride-i Havadis**, No. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851).

⁴⁴⁷ **Ceride-i Havadis**, No. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851).

⁴⁴⁸ **Ceride-i Havadis**, No. 531, 2 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851).

mütenevvia sergi-i mezburun yevm-i küşaddan beş gün evvel varub derhal mahalline vaz' ve tertîb kılınmış ve ba'dehu takım takım herkes seyr ü tamaşa ve küçük büyük izhar-ı surûr eyledikleri reside-i samia-i ihtiyar olunmuştur".⁴⁴⁹

Gazetenin aynı nüshasında İngiliz gazetelerinde çıkan haberlere de yer verilmekte "Londra Sergisi esnasında icra olunacak şenliklerden olarak Londra pişgahında bazı deniz talimleri icrası için İngiltere Devleti'nin Portekiz canibinde olan sefinelerinin celb olunacağı yazılmış ise de Portekiz Devleti'nde derkâr olan ihtilal şiddet bulursa sefayin-i mezkurenin Lizbon'da bulunması elzem görünmekle şimdilik mahallerinde bırakılmış olduğu İngiliz gazetelerinde murakkamdır" denilmektedir.⁴⁵⁰

Sergiyi ziyarete giden dönemin Avrupalı hükümdarları hakkında *Ceride-i Havadis*'in No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851) nüshasından şu bilgilere ulaşılmaktadır; "Sergiyi muayene eylemek üzere haşmetlü Rusya İmparatoru ve Prusya Kralı cenapları bu yakınlarda İngiltere'ye azimet edecek olduklarından müşarünileyhayı götürmek için İngiliz vapurlarından Bakigal? nam vapur ba'de't-tamir Senpetersburg'a revan olacak imiş. Müşarünileyhadan başka haşmetlü Belçika Kralı ve Saxsenburg Dükası ve Littez Prensi dahi azimet eyleyecekdir. Londra Sergisinin havi olduğu eşyayı mütenevviyanın muayene ve temizliğiyle ba'dema hususatı icabının icrasına bakılmak üzere Rusya Devleti tarafından bir Komisyon tertip [] olunarak Londra'ya izam ve tesrib olunmuş ve avdetinde Fransa'nın dahi memalik ve nevahisini görüb fabrikalar ve ticaretgahlarca tahsil-i ma'lumat etdirileceği evrak-ı varideye derc ve i'lan kılınmıştır".⁴⁵¹

Ceride-i Havadis'in No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851) nüshasında İngiltere Kraliçesine Büyük Sergi döneminde sunulan hediyeler hakkında bilgi yer almaktadır; "Sergi küşadı münasebetiyle birkaç kat atıyyeye nail olmak için haşmetlü İngiltere

⁴⁴⁹ **Ceride-i Havadis**, No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851), (Bkz.: Ek: 8).

⁴⁵⁰ **Ceride-i Havadis**, No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851).

⁴⁵¹ **Ceride-i Havadis**, No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851).

Kraliçesi cenablarına çok kimseler hediye takdim etmek emelinde bulunmuşlarsa da kâffesi kabul olursa başa çıkmayacağı der-kâr bulunduğundan büyük zevatın resmen verdikleri ve diğer bir iki nadide ve zarif hediyelerden başkasını müşarünileyha kabul etmeyeceğini bildirmiştir”.⁴⁵²

Ceride-i Havadis'in 25 Recep 1267, No.533,2 (26 Mayıs 1851) tarihli nüshasında sergiye birçok ülkeye ek olarak Çin'den dahi gözlemci geldiğinden bahsedilmektedir; “Sergi-i mezbure için her devlet ve hükümet taraflarından başka başka nüfus-ı muteaddidenin Londra'ya vardıkları ma'lum olub Çin Devleti'nden dahi bir iki nefer uşağıyla ancak bir memur gelmiş olduğu menkuldur”.⁴⁵³ Hemen devamında sergiye 22.000 eşya gönderildiği yazmaktadır; “Şimdiye değin her taraftan Londra Sergisi'ne yirmi iki bin şu kadar denk emtia ve eşya gidüp Rusya ve Fransa'dan dahi pek çok eşya isal kılınmış ise de bazıları sezavar tahsin olamayacağından red olunmuş ve birazı dahi vaktiyle yetişememiş olduğundan bundan sonra gidenlerin kabul olunacağı pek malum değildir”.⁴⁵⁴

Ceride-i Havadis'in No. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851) nüshasında; “sergi-i mezburda olan eşyanın muayenesiyle bazı mevadda istihsal-i malumat ve bazı gûna emtia iştirat etmek için haşmetlü Papa cenabları tarafından bir ehli hüner hendese muallimi ve zabitan-ı askeriyeden bir zat geçenlerde Londra'ya gönderilmiştir”.⁴⁵⁵ ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca hemen devamında serginin kapandığı bilgisine ulaşılmakta olup zaten birçok kaynakta kapanış tarihi 11 Ekim 1851 olarak geçmektedir; “...sergi-i mezburun mine'l-bedâye ilâ nihaye varidat ve masarîf ber-vech-i âti beyan olunur” denilmektedir.⁴⁵⁶

---

⁴⁵² **Ceride-i Havadis**, No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851).

⁴⁵³ **Ceride-i Havadis**, No.533,2 (25 B 1267/26 Mayıs 1851).

⁴⁵⁴ **Ceride-i Havadis**, No.533,2 (25 B 1267/26 Mayıs 1851).

⁴⁵⁵ **Ceride-i Havadis**, No. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851).

⁴⁵⁶ **Ceride-i Havadis**, No. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851), Gazetede adlandırılan belgenin referansı şu şekildedir; BOA,HR.SFR.3,12/24.

Yine *Ceride-i Havadis*'in No. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851) tarihli nüshasında sergi gelirleri beş kalemdede yazılmış ve toplam 455.120 lira gelir elde edildiği, sergi için harcanan tutarlarsa altı kalem olarak belirtilip toplam 179.743 lira masraf edildiği belirtilmektedir.⁴⁵⁷ Ayrıca “varidat-ı mezkureden masarifat-ı mezbure tenzil olunduktan sonra iki yüz yetmiş beş bin üç yüz yetmiş yedi riyal yani altmış bin altıyüz şu kadar kise fazla hâsılat görünüp bu akçenin ne masraf olunacağına henüz karar verememişler” ibaresi de yer almaktadır.

Ceride-i Havadis'in No.554,2 (17 Muharrem 1268/12 Kasım 1851) nüshasında sergiden elde edilecek gelirin açılacak okul ile eğitime yönelik kullanılacağı bilgisi yer almaktadır; “Londra sergisinin masarifat-ı vakıası ba'de't-tenzil zuhur eden fazla-yı hâsılat olan altmışaltı bin kiseye masaraf tedariki tedbir olunmakta idüğü geçen defa yazılmış idi bu kere yazdıklarına göre bundan sonra her görülen şeyin sureti a'malini ekleyüb suret-i aherle dahi yapılmak ve yeniden şeyler icat ve ibda' kılınmak için bir mekteb tertibiyle meblağ-ı fazla-yı mezkûrun ona sarf olunmasına karar vermişlerdir”⁴⁵⁸ denilmektedir.

Aynı nüshada Sergi'nin giriş ücreti, giren kişi sayısı ve elde edilen gelire yer verilmektedir; “Sergi-i mezburun duhuliye akçesi adam başına beş buçuk kuruş olduğu halde en az para olduğu vakit yüz şu kadar bin ve en ziyadesi altıyüz altmış bu kadar bin kuruş istihsal olunmuş ve bidayetinden nihayetine değin altı milyon altmışaltı bin altıyüz kırküş bin kişi dâhil olduğu münderiç-i defter bulunmuştur.”⁴⁵⁹

Serginin sonuna doğru kurulan komisyonlar tarafından 170'i büyük olmak üzere 3088 madalya dağıtılmış olup madalyalar hakkında *Ceride-i Havadis*'in bu nüshasında Osmanlı İmparatorluğu'nun aldığı ödüllere yer verilerek “İrsal olunmuş ve nişanlar dahi teslim olunmak üzere bulunmuş olmağla defter-i mezkur ber-vech-i âti derc olundu.

⁴⁵⁷ *Ceride-i Havadis*, No. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851).

⁴⁵⁸ *Ceride-i Havadis*, No.554,2 (17 M. 1268/12 Kasım 1851), (Bkz.: Ek: 9).

⁴⁵⁹ *Ceride-i Havadis*, No.554,2 (17 M. 1268/12 Kasım 1851).

Devleti Aliye'nin mahsulât-ı arziyesine nişane-i şükranne olarak büyük madalya sınaî ve arzi mahsulât-ı Mısıriyenin imtiyaz için Mısır Valisi fehâmetlü devletlü Abbas Paşa Hazretlerine ve kezalik Tunus Valisi devletlü Ahmed Paşa Hazretlerine bâlâ nişanlarından birer madalya verileceği" belirtilmiştir. Devamında ödüle layık görülenler şöyle sıralanmaktadır; "gaşiye ve kese işlemleri için Osmanlı İmparatorluğu'na, kılâbdan ve sırma işlemleri için Tunus'a, çevre işlemleri için Sofyalı Anakadın'ın kızlarına, Arnavut kesimi elbiseler için Osmanlı İmparatorluğu'na, şıb şıb işlemleri için Bohçacı Hanım'a, kehribar çubuk takımı için Dersaadette Uzunçarşılı hacı naim Ağa'ya, şıb şıb işlemleri için Hoca Karabettin'in zevcesine, yine şıb şıb imali için Ayşe Hanım ve gelinine, Tunus'tan gönderilen şıb şıblar için Tunus Valiliği'ne, fes, şal ve kefiyeler için Tunus Valiliği'ne, kâğıt makasları için Hasan ve Tahir Ağalar ile Hoca Kirkor Zımmiye, Sofya'da imal edilmiş makaslar için Sofya Sancığı'na, Mısır'dan gönderilen gül ve çiçek suyu şişeleri için Mısır Valiliği'ne, Beykoz Fabrika-i Hümayunu mamulleri için Fabrika yönetimine, Tunus'da imal edilen ve çeşitli makine ve değirmenlerde kullanılan demir kanatlar için Tunus Valiliği'ne, İstanbul'dan gönderilen tarak ve kaşıklar için ilgili esnaf teşkilatına, kehribar imali için Hoca Mihran Bazergan'a yine kehribar imali için İstanbul'dan Uzunçarşılı Said Ağa'ya, yasemin çubuk, Edirne sabunu, mum ve Yemen şekeri için Osmanlı İmparatorluğu'na, itriyat için Tunus Valiliği'ne, Bursa ipekli dokumları için ilgili fabrika ve atölyelerin yönetimine, inşaat taşları için Mısır Valiliği'ne, beyaz ve yumuşak buğday için Mısır Valiliği'ne, sert buğday, bal ve tütün için Osmanlı İmparatorluğu'na, tütün için Mustafa Haydar'a, diğer bazı toprak mahsülleri için Abdülhamit'e, aynı şekilde bazı tarım ürünleri için Tunus'tan Mahmuddin'e, pamuk için Abdurrahim Oğlu'na, Mısır'da yetiştirilen sarı mısır ürünü için Mısır Valiliği'ne, deri nûmuneleri için Üsküdarlı Debbağ ustalarından Hacı Ali Ağa'ya, rugan deri için Midlli Adası sakinlerinden Pinto'ya, yapağı için Yüzbaşı Mehmet Ağa'ya, çatma yastık için Üsküdarlı Hacı

İbrahim Ağa'ya, bürüncekle için Hacı Mustafa Ağa'ya, kâğıt mamulleri için Düzoğlu'na, Mısır'dan gönderilen Arapça, Farsça ve Türkçe 165 kitap için Mısır Valiliği'ne çeşitli teşvik ödülleri"⁴⁶⁰

2-İngiliz Gazeteleri

2.1-The Times Gazetesi

Büyük Sergi ile ilgili olarak Londra'da çıkan haberleri incelemeye önce, o dönemde basın durumuna bakmak gerekir ki dönemin Londra'sına şahit olan bir Osmanlı aydını dönemin gazeteleri hakkında şöyle söylemektedir; "Herkes gazeteleri okuyarak malumat sahibi olduğundan bu ahalinin olaylar hakkındaki havadisleri başkalarından duymaya ihtiyacı yoktur. İstanbul'daki gazeteler gibi başlıca müşterileri olmadığından tek tek satılmaktadır. Tek tek satılması ise gazetelere şu faydayı sağlar; gazeteciler kimse duymazdan evvel havadisleri yazmaya, diğer gazetecilerden daha fazla koşturup daha çok gazete satmaya çalışırlar. Onlar için mühim olan havadislerin yazılmasında kitabet külfetine girmeden, mümkün olduğunca çok havadisi birkaç defa bazı ilavelerle belirginleştirip âleme neşr ve ilan etmektir. Bunun dışında gazeteler devlete havadis de verir. Mesela "Filan elçilikte şu gün bir müzakere yapılacak" diye üç gün evvelden ihtarda bulunurlar". Aynı eserden alınan bilgilerde Londra'da yaşanan gelişmeler kadar, diğer ülkelerden Londra'ya gelen haberlere de önem verildiği yazmakta, Londra'ya yabancı ülkelerden günde yüz elli kadar vapur geldiği ve hepsi beraberinde havadis de getirdiği, gazetecilerin vapurlara gidip havadis almak üzere tuttıkları özel adamların vapurun geldiğini görür görmez daha kıyıya yanaşmadan kayıkla gidip havadis evrakını alıp, vapur kıyıya yanaşır yanaşmaz da aldıkları havadisi yayınladıkları belirtilmektedir. Bu dönemde Londra'da birçok gazete olup, basının etkin

---

⁴⁶⁰ **Ceride-i Havadis**, No.554,2 (17 M. 1268/12 Kasım 1851); Rifat Önsoy, **a.g.m.**, ss.198-199; Gazetede adlandırılan belgenin referansı şu şekildedir; BOA,İ.HR.81/3976.

güç sahibi olduğunu belirten aydın; bir gazete, istediği zaman bakanlardan bir zatı, makamından azletmek derecesinde nüfuzkârdır demektedir.⁴⁶¹

Londra'da dönemin en önemli gazetesi bu önemini günümüzde de koruyan Times Gazetesidir. Doğal olarak dönemin diğer gazetelerinden daha fazla tiraja sahiptir ve halk birçok konuda habere bu gazeteden ulaşmaktadır. Dönemin Londra'sına şahit olan Osmanlı aydını *Times Gazetesi* için ise şunları söylemektedir; “Times adlı gazete günde altmış bin kuruş ve daha üç dört meşhur gazete de on beş yirmi bin kuruş kadar kazanır. Bunların üçte ikisi masraf olup üçte biri gazeteciye kalır. Meşhur gazetelerin ekseri hissedarlık usulü üzere olup sözünü ettiğimiz *Times Gazetesi*, her hissesi bin kese olmak üzere yirmi dört hissedir. Ancak Velele adında bir zat, gazetenin on altı kadar hissesini almış ve kalanı parça parça almakta olduğundan gazetenin, hâsılatı bütün bütün bu adama ait gibidir. Bu gazetelerde havadis o kadar çoktur ki mesela *Times Gazetesi* her sayfası yirmi üçer satır olarak, altı yüz sayfalı bir kitap olur. Günde on beş yirmi bin mühim havadis olduğu halde otuz kırk bin nüsha basılır ve bu hesaba göre senede elli cilt kamus kadar olur.”⁴⁶²

Times Gazetesi birçok önemli konuya sayfalarında yer verdiği gibi, dönemin en önemli gelişmelerinden biri olan 1851 Büyük Sergisi'ne de ilgisiz kalmamıştır. Serginin hazırlıklarından kapanışına kadar birçok haber yıl boyunca gazetenin farklı sayılarında yer almıştır. İlk olarak 1851 yılı Ocak ayına bakıldığında gazetenin 14 Ocak 1851 tarihli No.20.698 numaralı nüshasında Liverpool Komitesinin Büyük Sergiye yaptığı katkıdan bahsedilmektedir. Sahip olduğu liman modeliyle ülkenin rıhtımlara ve tüccarlarına sunduğu olanakları, ayrıca ülkeye 1.500-2.000 farklı ürünün geldiğini bu ürünlerden bazı örnekler vererek açıklamaktadır. Komitenin gelen ürünleri aldığını ve Kraliyet Komisyonu yerel temsilcilerinden David Graham ve Raffles Brown'ın da burada görev

---

⁴⁶¹ Erkan Serçe, **a.g.e.**, ss.75-85.

⁴⁶² Erkan Serçe, **a.g.e.**, ss.84-85.

arak büyük katkı sağladıklarını ve buradaki çalışmaların Serginin başarısını destekleyeceğini umduklarını yazmaktadırlar.⁴⁶³

Gazetenin 18 Ocak 1851 tarihli No.20.702 nüshasında Komite yöneticilerine sergide yer alacak olan pamuklular, kimyasallar ve makineler hakkında sorulan 38 soru ve verilen cevaplar yer almaktadır. Sorular içinde ürün gruplamalarının nasıl yapılacağı (aynı tür ürünlerin beraber gruplanacağı cevabı verilmiştir), sergi görevlilerinin kendi ürünlerini kendilerinin mi düzenleyeceği, ürünlerin hangi tarihe kadar gönderilmesi gerektiği (1 Nisan'a kadar uzatıldı mı sorusuna olumsuz cevap veriliyor), pamuklu, yünlü ve ipekli ürünlerin beraber sergilenip sergilenemeyeceği (tamamen ilgili olmayanlar dışındakilere izin verilmiştir), sergi alanlarının genişletilip genişletilemeyeceği, makinelerin hangi tarihe kadar gönderilmesi gerektiği (28 Şubata kadar cevabı veriliyor), makineler sergilenirken yanında bulunacak görevlinin nasıl belirleneceği, hangi saatler arasında bulunması gerektiği, sergi görevlisi yollayamazlarsa komitenin ürünlerin güvenliği için bir görevli ayarlayama şansının olup olmadığı (bu soruya Komitenin görevli ayarlayamayacağı ama polisin bu ürünler için dikkatli olabileceği cevabı veriliyor), ürünlerin ulaşımı (demiryolu şirketleriyle makinelerin ulaşımı için düşük ücrette anlaşılıp anlaşılmadığı sorulmuş ve cevap olumsuz olmuştur) ve konaklama ile ilgili Komitenin hangi tür yardımlarının olabileceği (Komitenin belirli bir miktar yardımda bulunabileceği tüm sorumluluğun alınamayacağı cevabı verilmiştir) gibi sorular yer almaktadır.⁴⁶⁴

Gazeteye 20 Ocak 1851 tarihinde iletilen ve gazetenin 22 Ocak 1851 tarihli nüshasında yer alan mektupta binanın halkın dikkatini çektiği, tasarımı ve büyüklüğüyle çekici bir bina olup, iç dekorasyonunun Granada'daki Elhamra kadar başarılı olduğunu yazmaktadır.⁴⁶⁵ Ocak ayı içerisinde sergi ile ilgili olarak 30 Ocak 1851 tarihinde çıkan

---

⁴⁶³ **The Times**, 14 Ocak 1851, No.20.698, s.8.

⁴⁶⁴ **The Times**, 18 Ocak 1851, No.20.702, s.6.

⁴⁶⁵ **The Times**, 22 Ocak 1851, No.20.705, s.6.

bir diğer haber ise Kristal Saray'ın büyük oranda bitmiş bir görüntüsünün olduğu ve birkaç gün içinde binanın tamamlanıp ürünleri almaya başlayabileceği yazmaktadır. O haftanın bitimine kadar galerilerin yer döşemelerinin yapılabileceği, sadece kuzey-doğu köşesinin bazı yapım ve döşeme işlemlerinin kaldığı, diğer bölgelerin büyük oranda bittiği ve doğu kısmı için mavi ve beyaz renklerin kullanılmasına karar verildiği belirtilmektedir. Binanın iç dekorasyonunun yanında dış dekorasyonu içinde Owen Jones'un planının uygulandığı ve boya sayesinde binanın parlak ve transparan efektinin arttığı, çatının ise bayraklarla donatılacağı yazmaktadır. İç dekorasyon ile ilgili Owen Jones'un planında yapılan değişikliklerle çatının üstünde kırmızı yerine mavi ve sarı yerine beyaz kullanılacağı ayrıca yangın için gerekli önlemlerin alınacağı, sadece Fransa'nın göndereceği ürünler için tek başına 800.000£ sigorta istediği vurgulanmaktadır. Haberin devamında, Kristal Saray gelecek ürünleri kabul etmeye başladığında Yürütme Komitesinin gerekli alanlara göre bir düzenleme yapacağı, yabancı ülkeler arasında Fransa'nın en büyük katılımı sağlayacağı, ardından Zollverein, Avusturya ve Belçika ve onların ardından da Rusya, Türkiye ve İsviçre'nin geldiği, Hollanda'nın küçük bir yer kaplayacağı, Zollverein hariç Almanya'nın kuzey şehirlerinin, Mısır, İspanya, Portekiz, Brezilya ve Meksika, Çin, Arabistan ve İran'ın binanın doğu kısmında küçük yerlere sahip olacağı bilgisi yer almaktadır.⁴⁶⁶

3 Şubat 1851 tarihli gazetede yer alan Büyük Sergi başlıklı haberde halkın artık düzenlenecek olan Dünya Fuarına aşına hale geldiği ve halkın Yürütme Komitesi'nin sergi ile ilgili olarak hangi aşamaları kat ettiği ve gelecek üç ay için geriye ne kadar iş kaldığı hakkında bilgi sahibi olmak istediklerine yer verilmektedir. Halka işbirliğinin oluşturulması, üreticilerin güvenliğinin sağlanması, ürünlerin sınıflandırılması, alanların tahsisi edilmesi, iç ve dış güvenliğinin sağlanması, sergi görevlilerinin durumu ve giriş kuralları Komisyona bağlı Yürütme Komitesi'nin görevleri arasında sayılmakta ve

---

⁴⁶⁶ **The Times**, 30 Ocak 1851, No.20.712, s.4.

komite üyelerinin üç kişiden Colonel Reld, Sir Cole ve Sir Dilke'den oluştuğu belirtilmektedir. Ayrıca serginin düzenlenmesinde bitkisel ürünler için Dr. Lindley ve Dr. Royat, hayvansal ürünler için Profesör Owen, genel jeoloji için Sir Anstead ve metalürji için Robert Hunt'tan yardım alındığı yazmaktadır. Sir Cole'un tekstil ürünlerinin denetimini üstelendiği ve kendisine Kaptan Owen, H. Crossman, Sir Thompson ve Sir Wallace tarafından yardım edildiği ayrıca Londra'nın her tarafında yerel komite oluşturulduğu ve Komisyon tarafından kabul edilen ürünlerin sınıflandırılması konusunda Sergiye katkı sağladığı bilgiler arasında yer almaktadır. Serginin farklı bölümleri için verilecek ödülleri belirlemek için oluşturulacak jürinin belirlenmesinde Dr. Lyon Playfair'in görevlendirildiği ve kendisine Lientenant Colonel Liloyd'un yardım edeceği, tüm bu yardımlar sayesinde Yürütme Komitesi'nin işlerinin hafiflediği yazmaktadır. Sergiye katılan tüm ülkelerin ürünlerinin sınıflandırılması ile ilgili önemli bir konu olarak tüm ürünlerin 4 büyük sınıfa ve onların da 30 kategoriye ayrıldığı bilgisi haber içerisinde yer almaktadır. Sergi'nin ulusların sanayilerini sergilemeleri için zemin sunacağı ve ülkeler arasında kârlı bir yarışın bile olabileceği vurgulanmaktadır. Haberin sonunda ziyaretçiler için giriş ücretinin Cumartesi günü (8 Şubat 1851) Komite tarafından belirleneceği ancak sonucun Komisyon ve Prens Albert tarafından onaylanana kadar gizli tutulacağı belirtilmiştir.⁴⁶⁷

Gazetenin 5 Şubat 1851 tarihinde Büyük Sergi ile ilgili çıkan haberinde sergi görevlilerine uyarıda bulunarak zamanında Yürütme Komitesi'ne başvurmaları gerektiği aksi takdirde Kristal Saray'a girişte sıkıntı yaşayacakları ve kalacak yer konusunda yardımcı olunmayacağı vurgulanmaktadır. Her ülkenin kendi sanayi ürünlerini kendine ait alanda sergileyeceği belirtilmekte bunun açıklanmasının sebebi olarak ise doğu kanadında yer alacak olan bazı yabancı ülkelerin ajanslarından şikâyetler gelmeye başladığı gösterilmektedir. Yürütme Komitesi'nin ülke dışından

---

⁴⁶⁷ **The Times**, 03 Şubat 1851, No.20.715, s.5.

gelen katılımcılara ayırım gözetmeksizin sahip olduğu imkânlar çerçevesinde ev sahipliği yapacağı belirtilmekte, Yürütme Komitesi'ne 2 konuda sıkıntı ulaştığına değinilmektedir. Bunlardan ilki, yatay mekân üzerinde önde olma isteği ki dikey anlamda 900 feet yükseklikte bir alana ve raflara da sahip olunacak olup üreticilerin kendi alanlarını ve camlarını etkileyici ürünleri ile donatarak kullanabilecekleri bilgisi verilmekte, ikinci olarak yerel komitelerin yer tahsisi konusunda göndermeleri gereken belgeler için geç kalmaları gösterilmekte ve uyarıda bulunmaktadır. Ayrıca binanın dekorasyonu ile ilgili sergilemek istedikleri ürün bulunan kişilerin Yürütme Komitesi'ne başvurmaları gerektiği buradan duyurulmakta ve ürünün çeşidine göre (resim, cam heykel...) Yürütme Komitesi'ne ilgili oldukları alanın belirtilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁴⁶⁸

13 Şubat 1851 tarihinde sergi ile ilgili çıkan gazete haberinde açılışın Mayıs'ta olacağı ve ülkelerin ürünlerinin istiflenmeye başladığı bilgisi verilmektedir. Daha önce kendi yerel ürünleri dâhil tüm ürünlerin 30 bölüme ayrıldığı bilgisinin verildiği hatırlatılarak, ürünlerin Yürütme Komitesi tarafından binada farklı alanlara yerleştirileceği ve planlamanın bitirildiği söylenmektedir. Buna göre bitkisel ürünler doğu kısmında büyük yer kaplayacak, inşaat mühendisliğine katkı sağlayacak olanlardan hafif olanlar en kuzeyde, ağır olanlar ise zemin katın kuzey kısmında yer alacaklar, felsefi ve medikal aletler batı galeride sergilenecekler, gemi inşaat mühendisliği ile ilgili olanlar kuzeye bakan tarafta, kıymetli madenler ön galeride merkezin güneyinde yer alacak olup bu kısım duvar halıları, dantel ve işleme koleksiyonlarını da içerecektir ve yer planlamaları bitirilmiştir. İpekler güneydeki galeride, toprak kaplar ve camlar kuzeydeki galeride, bitkisel ve hayvansal ürünler

---

⁴⁶⁸ **The Times**, 05 Şubat 1851, No.20.717, s.6.

güneye bakan kısımda, ham maden ve metaller zemin katın güneyinde, pamuklu ve deri ürünler ise kuzey kanadın ortasında sergileneceklerdir denilmektedir.⁴⁶⁹

Gazetenin farklı nüshalarında reklamlar arasında, Büyük Sergi için hazırlanacak olan Sergi Resmi Kataloğu'na dair ilanlar yer almakta ve ayrıntılı şekilde sergide yer alacak ürünleri tanıtabacak olan bu katalogda ürünlerinin yer almasını isteyen sergi görevlilerine seslenilerek başvuruda bulunmaları gerektiğinin duyurusu yapılmaktadır.⁴⁷⁰ Times'ın 26 Şubat 1851 tarihli nüshasında birkaç güne kadar binanın güney kısmının biteceğı, Yürütme Komitesi'nin işlerinin çok fazla yoğunlaştığı, Owen Jones'un serginin dekorasyon bölümündeki işleri tamamlamak üzere olduğu bilgileri verilmekte ayrıca 30 farklı grupta ürünün yerleştirildiğı zaman muhteşem bir görüntünün ortaya çıkacağından bahsedilmektedir. Muazzam heykeller, devasa bir teleskop, büyük süs havuzları, granit ve kömür sütunları, olağandışı cam ve demir kubbe ve birçok özellik sıralanmaktadır. Günden güne binaya giren ürün paketlerinin arttığı, özellikle Zollverein'in ⁴⁷¹ kısmında paket yığınının oluştuğunun görüldüğü ancak yerel üreticilerin gönderilerinin daha yavaş ilerlediğı vurgulanmaktadır. Ancak bunun sebebinin Yürütme Komitesi'nin onlar için yer tahsisini kesin olarak yapmaması gösterilmekte ve Yürütme Komitesi güvence vermediğı takdirde 28 Şubattan önce yerlerini alamayacakları ve bu durumda geç kalabilecekleri için 1 Martta yayımlanması planlanan katalogda yer alması için ürünlerinin tanıtımını da göndermeyeceklerine dikkat çekilmektedir. Bir diğere sorun olarak yabancı ülkelerin temsilcileri ile Yürütme Komitesi'nin bazı sorunlar yaşadığını duydukları ve düzenlenecek olan Dünya Fuarı'na davet edilenlere karşı konuksever olamama ve adaletsiz davranma ile ilgili bir kanının oluşmamasını umduklarını belirtmektedirler. Haberin sonunda ise halka sezon biletlerini

---

⁴⁶⁹ **The Times**, 13 Şubat 1851, No.20.724, s.5.

⁴⁷⁰ **The Times**, 15 Şubat 1851, No.20.726, s.1.

⁴⁷¹ Prusya önderliğinde 1818 ile 1834 yılları arasında Avusturya'yı dışarıda bırakan şekilde oluşturulan Alman Gümrük Birliği'dir. Bu birliğe 1836'da Güney Almanya devletleri de katılmıştır. Kuzey'in devletleri ise 1853'de katılacaktır.

Sanat Birliği (Society of Arts) ofislerinden temin etmeye başlayabilecekleri duyurulmaktadır.⁴⁷²

5 Mart 1851 tarihli *The Times Gazetesi*'nde Büyük Sergi başlığı altındaki haberde yabancı ülkelerden komisyonerlerin çoğunun Londra'ya varmış olduğu, ziyaretçilerin sirklyonu ve serginin idaresi ile ilgili olarak genel bir düzenlemenin yapılması gerektiğine değinilmektedir. Sergiye lkelerinin güzel katkılarının bulunabileceğini düşünen yabancı katılımcılara yerel katılımcılara sağlanan her türlü eşit düzeyde olanağın sağlanacağından bahsedilerek; düzenlenecek olan Dünya Fuarının sanayi alanında dostça bir rekabete dayalı olarak düzenlendiği belirtilmektedir. Kristal Saray'ın bir gümrük ambarı haline geldiğini ve herhangi bir karışıklık olmaması için gerekli önlemlerin alındığını ve sergi sonrasında da gümrük personelinin görevlerini yerine getirmeye devam edeceğini belirten cümleler haber içerisinde görülmektedir. Doğu transeptte (serginin yapısı ha şeklinde planlandığı için yan kanat anlamında kullanılmaktadır) düzenlemelerin n hazırlıklarının yapıldığı, farklı ülkelerin yerlerinin belirlendiği, i düzenlemedeki plana sadık kalındığı belirtilmektedir. Zollverein'den çok çeşitli ve farklı büyüklükte ürünün geldiğinin belirtildiği haberde Sardinya'dan gelen paketlerle Zollverein ve Rusya'dan gelenler karşılaştırılarak Baltık'tan gelenlerin soğuğa karşı daha dayanıklı olacak şekilde paketlenildiğinin görüldüğü, önceki hafta yurtdışından gelen ve hala kapalı olan toplam 1.800 paket bulunduğu, bunlardan 289 adedin Belçika'dan, 33 adedin Çin'den, 659 adedin Prusya'dan, 135 adedin Saksonya'dan, 45 adedin Bavyera'dan, 195 adedin Hollanda'dan 70 adedin Sardunya'dan, 4 adedin Meksika'dan, 19 adedin İsvet ve Norvet'ten, 39 adedin İspanya'dan, 118 adedin İsviçre'den, 1 adedin Peru'dan gelmiş olduğu bilgileri haberde yer almaktadır. Ayrıca Fransa'ya ayrılan büyük alana rağmen henüz 18 parti ürünün, Avusturya bölümünde ise 1 parti ürünün bulunduğu Amerika'nın ise diğer ülkelere göre

---

⁴⁷² **The Times**, 26 şubat 1851, No.20.735, s.5.

çok gecikmiş olduğu vurgulanmaktadır. Kolonilerinde yer alacağı transeptin batı kısmı için önceki hafta Güney Avustralya'dan 15, Kanada'dan 314, Ümit Burnu'ndan 32, Yeni İskoçya'dan 23, Bahamalar'dan 2, Guernsey'den 10, Honkong'dan 19 olmak üzere toplam 417 paketin geldiği yine önceki hafta ülke içinden gelenler ile beraber o ana kadar toplam 1.505 paketin ulaştığı yazmaktadır. Haberin sonunda Majestelerinin ve Prens Albert'ın gizli tutularak pazartesi günü sergiye bir ziyaret gerçekleştirdikleri, bu ziyarette özellikle transeptin kuzey kesimindeki ağaçların pozisyonları ve nasıl etkilendikleri ile ilgilendikleri bilgisi verildikten sonra eğer kullanışlı ya da süsleyici değillerse kaderlerinin değişmeyeceğini düşündükleri belirtmektedir.⁴⁷³

24 Mart tarihindeki Büyük Sergi başlıklı haberde yabancı ülkelerin yer alacağı doğu kısmında yerleşme planı ile ilgili bazı memnuniyetsizliklerin olduğu, Yürütme Komitesinin ise olumlu bir yaklaşımla sorunları çözdüğünden bahsedilmektedir. Norveç, İsveç ve Kuzey Almanya'nın bazı eyaletlerinin kendi alanlarını dolduracak kadar fazla ürünleri olmadığı için gönüllü bir şekilde kendi alanlarından Amerika'ya vermeleri örnek olarak gösterilmektedir. Ayrıca Fransa, Belçika, Avusturya ve Zollverein'in Yürütme Komitesi'nin ek olarak düzenlediği alanlardan yararlandıkları bilgisi de verilmektedir. Binanın batı kısmında işlerin hızlı olmasının sevindirici olduğu belirtilirken doğu kısmında ise binanın tamamlanması ile ilgili bazı sorunların bulunduğu belirtilmekle birlikte 1 Mayıs öncesi işlerin bitirilerek yerel sanayilerini denetlemeleri için tüm dünyanın korkusuzca davet edilebileceği yazmaktadır. Nisan'ın ikisinden itibaren yük arabaları ve vagonları için binaya girişin tamamen kapatılacağı, döşenmemiş yerlerin bitirileceği ve altı feet ve altı inç geçmeyen ürünler hariç bu tarihten sonra herhangi bir ürünün kabul edilmeyeceği, Nisan'ın üçü ve onu arasında binaya götürülecek her şeyin götürülmesi gerektiği duyurulmaktadır.⁴⁷⁴

---

⁴⁷³ **The Times**, 05 Mart 1851, No.20.741, s.5.

⁴⁷⁴ **The Times**, 24 Mart 1851, No.20.757, s.8.

25 Mart tarihinde Kristal Saray'daki ağaçların durumu ile ilgili kısa bir haber yer almıştır. Bu habere göre K. Seymer Ağaç ve Orman Komisyonu ilk sorumlusu olan lorda Kristal Saray'ın ortasında yer alan ağaçların kaldırılıp kaldırılmayacağını sormuştur. Lord Seymour ise ağaçların kaldırılması konusunda birçok başvuru geldiğini ayrıca sergi görevlilerinin de alanlarını daralttığı için benzer başvuruda bulduklarını belirterek, bu nedenler doğrultusunda bazı ağaçların kaldırılması gerektiğini düşündüğünü ve bu fikri görüşmek üzere Hazine'ye sunacağını söylemektedir.⁴⁷⁵

Serginin açılış zamanın yaklaşımaya başlamasıyla birlikte gazetede çıkan haberlerinde artmaya başladığı görülmekte olup 3 Nisan 1851 tarihli gazetede Kraliçe ve Prens Albert'ın gelecek ay açılacak serginin hazırlık durumunu görmek için önceki gün sergiyi ziyaret ettikleri yazmaktadır. Bu ziyaret sırasında makine, tarımsal ürünler, heykeller ve güzel sanatlar bölümleri ile batı galerisinin yapım durumunu kontrol ettikleri belirtilmektedir. Transeptin karşı kısmında yer alan yabancı ülkeler bölümüne geçerek Avusturya, İspanya ve diğer birçok bölme yi ziyaret ettikleri ve buralarda yer alan sergi görevlileri tarafından saygıyla karşılandıkları yazmaktadır.⁴⁷⁶ Gazetenin 5 Nisan 1851 tarihinde çıkan nüshasında "Akdeniz" başlığı altında çıkan haberde Ganj Nehri'nden 50 paket ile birçok yolcunun Büyük Sergi için geldiği bunun yanında İstanbul'dan Southampton limanına Büyük Sergi için Türk ürünlerini getirecek olan Feyz-i Bahri gemisinin neredeyse hazır olduğu haberinin alındığı bilgisi yer almaktadır. Londra'daki Türk Genel Konsolosu E. Zohrab ve Büyük Serginin Osmanlı Komisyonerlerinin önceki gün Southampton'ta oldukları ve Feyz-i Bahri gemisi için ön hazırlıkları yaptıkları yazmaktadır. Southampton limanında ilgi ile beklenen Feyz-i Bahri gemisinde 1.500 ton yük bulunduğu ve geminin İstanbul'dan ayın 26'sında

---

⁴⁷⁵ **The Times**, 25 Mart 1851, No.20.758, s.3.

⁴⁷⁶ **The Times**, 03 Nisan 1851, No.20.766, s.5.

ayrılacağı ve gemide Southampton limanında yetkililerce karşılanacak olan Mustafa Paşa, Cemalettin Paşa ve Salih Efendi'nin de olacağı bilgilerine yer verilmektedir.⁴⁷⁷

9 Nisan 1851 tarihli Büyük Sergi haberinde yerli ve yabancı sergi görevlilerine serginin Mayıs'ta açılacağına duyurusu yapılmaktadır. Aslında binanın iç kısmının boyamasının önceki ayın 20'sinde bitecek şekilde planlandığı ancak gerçekleştirilemediği, sergi görevlilerinin hazırlıklarını hızlandırmaları konusunda ise temizlenmiş alana ihtiyaç duyduğu vurgulanmaktadır. Haberin devamında hava koşulları binanın boyanmasında bazı sıkıntılar çıkardığı için en erken Cumartesi günü yani 12 Nisan tarihinde iç kısmının bitirilerek binanın sergi görevlilerine bırakılacağı bilgisi verilmekte ve bunun onların hazırlıklarının ilerlemesi açısından olumlu olmasının beklendiği vurgulanmaktadır. Ayrıca haber içerisinde kesin bir açıklama yapılmamış olsa da halkın 1 Mayıs günü sergiyi Kraliçe'nin açmasını beklediğine yer verilmektedir.⁴⁷⁸ Gazete'nin 16 Nisan tarihli nüshasında ise serginin açılışı ile ilgili kısa bir habere yer verilerek Kraliyet Komisyonu'nun 15 Nisan öğleden sonra Kristal Saray'da toplandığı ve Prens Albert tarafından 1 Mayıs günü Sergi'yi Kraliçe'nin açmaya karar verdiğinin duyurulduğu, törenin ayrıntılarının ise henüz kesinleşmediği bilgisi yer almaktadır.⁴⁷⁹

21 Nisan 1851 tarihli gazetenin Büyük Sergi başlıklı haberine bakıldığında açılış töreninin 15,000 kişi tarafından izleneceğinin tahmin edildiği, Yürütme Komitesine ve Lord Granville'ye de halkın minnettarlığını sunmak isteyeceği ifade edilmektedir. Haberde açılış programı için hiçbir şey tam anlamıyla net olmasa da hazırlıkların en kısa sürede başlaması gerektiği ve bu görkemli törene uygun şekilde o geniş alanı dolduracak müziğin büyük ve güçlü aletlerle yapılmasının gazetenin önerisi olarak sunulduğu belirtilmektedir. Ayrıca haberde Kraliçenin sergiyi saat 10'da açacağı ve

---

⁴⁷⁷ **The Times**, 05 Nisan 1851, No.20.768, s.5.

⁴⁷⁸ **The Times**, 09 Nisan 1851, No.20.771, s.8.

⁴⁷⁹ **The Times**, 16 Nisan 1851, No.20.777, s.4.

Hyde Park'ın köşesinden ilerleyerek izleyiciler transeptin güney kısmında bulunurken onun doğu kısmından giriş yapabileceği bilgisi yer almaktadır.⁴⁸⁰

Bir sonraki gün yani 22 Nisan Salı günü çıkan *The Times Gazetesi*'nde daha çok sergide yabancı ülkelerin yer alacağı bölüm için gelen paketler hakkında bilgi verilmekte, cumartesiye kadar gelen paketler içinde Türkiye'den henüz 2 paketin gelmiş olduğunun görüldüğü ve gelecek olan büyük parti ürünün hala transitte olduğunun buradan anlaşılacağı belirtilmektedir. Rusya'dan sadece 250 paket ürünün geldiği ve bu kadar geniş alana sahip bir ülkenin ürünlerinin standlarını ancak doldurabilecek kadar olmasındaki ironiye vurgu yapmaktadırlar. Diğer ülkelere göre daha büyük alana sahip olan Fransa'nın ürünlerinin gelmeye devam ettiği ve benzer şekilde Almanya ve İsviçre'nin de hazırlıklar bakımından iyi durumda olduğunu söyleyen gazete, eğer Türkler ürünlerin sergiye alımı sırasında geç kalırlarsa Belçika ve Fransa da diğer düzenlemelerinde geç kalabilir şeklinde uyarıda bulunmaktadır. Serginin en önemli yabancı ülke kısımlarının 1 Mayıs'taki açılışa hazır olmasının mümkün görünmediğine dair endişelerini belirten gazete ancak hepsine merkezi koridorun yanında yer tahsis etmek için çaba gösterilirse, binanın bazı döşenmemiş kısımların bu sayede gözden kaçabileceğini söylemektedir. Haberin devamında ülkelere gelen paketlerin sayılarına yer verilerek bir tablo şeklinde de haberin altında "19 Nisan'a Kadar Yabancı Ülkelerden ve Kolonilerden Gelen Ürünler" başlığı altında verilmiştir.⁴⁸¹

24 Nisan 1851 tarihli gazetede Majeste'nin açılışı yapacağını halka açıklanmış olduğu ve Kraliyet Komisyonu tarafından haberin devamında yer alan programın yayımlandığı belirtilmiş ve ayrıntılı bir program sunulmuştur. Tören programına göre Yürütme Kurulu'nun, sergi görevlilerinin ve halkın alana saat kaçta gireceğinden, Kraliçe'nin, Prens Albert ve kraliyet ailesinin, Başbakan, Dışişleri Bakanı gibi devlet erkânının, Kraliyet Komisyonu'nun ve yabancı konukların saat kaçta geleceğinden,

⁴⁸⁰ **The Times**, 21 Nisan 1851, No.20.781, s.5.

⁴⁸¹ **The Times**, 22 Nisan 1851, No.20.782, s.3 (Bkz.: Ek: 10).

halkın selamlanmasına, koronun söyleyeceği şarkıya ve son olarak Kraliçe'nin Buckingham Saray'ına dönüşüne kadar tüm ayrıntılar sunulmaktadır.⁴⁸²

28 Nisan 1851 Pazartesi gününe ait *The Times Gazetesi*'nde yer alan "Türk Feyz-i Bahri Gemisinin Gelişi" başlıklı haberde Mustafa Paşa ve Kaptan Salih Bey'in bulunduğu geminin Cumartesi günü Southampton limanına vardığı yazmaktadır. Hyde Park'taki Büyük Sergi'ye Türk ürünlerini taşıyan bir kargo gemisi olduğu belirtilmektedir. Feyz-i Bahr'ın İngiltere'yi ziyaret eden ilk buharlı gemi olduğuna dikkat çekilerek İstanbul'dan 14 günlük bir yolculuk ile geldiğine yer verilmektedir. İstanbul'da Türk tersanesinde üretilen geminin 1.600 ton ağırlığında olduğundan ve Türk deniz mühendisliğinin gelişimini gösteren övgüye değer bir örnek olduğundan bahsedilmektedir. 450 beygir gücünde, kabin düzenlemeleri çok güzel ve rahat olan geminin mürettebatının 320 kişiden oluştuğu bunların iki İngiliz mühendis hariç yetkililer, denizciler ve makine görevlilerinin hepsinin Türk olduğu belirtilmektedir. Geminin yolcuları arasında sultanın kayınbiraderi olan Cemalettin Paşa, Büyükelçi Musurus Paşa, Sefaret Komisyon üyesi M. Aleko Bogoridis, Büyükelçilik sekreteri Ziya Efendi, Amedi Odası üyeleri Salih Efendi, Rıfat Paşa'nın oğlu Rauf Bey ve Hisan Bey, İsmail Bey, Divan üyesi Emir Bey ve Nesip Bey, Avukat Hüseyin Vehbi Efendi, Hasan Bey, Rıfat Efendi, Lütfi Efendi ve Ticaret Bakanı sekreteri Cevdet Efendi ve Saray'dan izin alan birçok kişinin yer aldığı, sergi için 207 paketin bulunduğu ve Sultan'ın şahsen Londra'daki Büyük Sanayi Sergisi'nin bütün detayları ve aşamalarıyla ilgilendiği ve ülkesinin layıkıyla temsil edilmesi konusunda istekli olduğu yazmaktadır.⁴⁸³

Sonraki gün çıkan gazetede Southampton'dan gelen bir mektuba yer verilmekte ve mektupta Türk Feyz-i Bahri gemisinin limana vardığı ve Sergi için gemiye yüklenmiş olan ürünlerin indirilmesi, tartılması ve sevkiyatı gibi işlemlere başlandığı ve bu durumdan Türk yetkililerin çok memnun olduğu bilgisi verilmekte ayrıca ürünlerin

⁴⁸² **The Times**, 24 Nisan 1851, No.20.784, s.5 (Bkz.: Ek: 11).

⁴⁸³ **The Times**, 28 Nisan 1851, No.20.787, s.3.

Sergi binasına Salı sabahı teslim edileceği belirtilmektedir.⁴⁸⁴ 30 Nisan tarihinde “Toplantı Yönergesi” başlığı ile yer alan haberde Buckingham Saray’da önceki gün Kraliçe’nin bir toplantı düzenlediği ve dinleyicileri arasında Türk sultanını temsilen Musurus Bey’in ve Avusturya imparatorunu temsilen ise Baron Köller’in yer aldığı ve kendilerinin Kraliçe’nin Dışişleri Bakanlığı Baş Sekreteri Viscount Palmerston tarafından takdim edildiği bilgisi yer almaktadır. Haberin devamında Kraliçe ve Prens Albert’ın önceki gün programları dâhilinde Hyde Park’taki Sergi Binası’nı da ziyaret ettiği yazmaktadır. Sergi ile ilgili olarak yapılan görüşmelere de yer verilen haberde 1851 Sergisi katılımcılarının delegeleri ile Sir George Grey’in ofisinde büyük katılımlı bir görüşme yapıldığı, birkaç saat içerisinde yaklaşık 1.000 sergi sorumlusu tarafından imzalanan ve Kraliçe’ye ithafen bir arzuhalin sunulduğu yazmaktadır. Dilekçede Kraliçe’den Kraliyet Komisyonu’na bütün yabancı ve İngiliz sergi görevlilerinin Büyük Sergiye açılışından itibaren ücretsiz girebilmeleri için talimat vermesi istirham edilmektedir.⁴⁸⁵ Bu haber ile bağlantılı bir habere *The Times Gazetesi*’nin 1 Mayıs 1851 tarihli nüshasında “Sergi-Görevlilerinin Giriş Ücreti” başlığı altında rastlanmaktadır. Yer alan haberde sergi görevlilerinin ücretsiz girip giremeyeceği ve dilekçenin Kraliçeye ulaşip ulaşmadığının merak edildiği belirtilmektedir. Buna göre Kraliçenin konuyla ilgili Kraliyet Komisyonunu görevlendirdiği ve tüm sergi görevlilerinin ücretsiz şekilde sergiye alınması konusunda talimat verdiği açıklanmaktadır.⁴⁸⁶

Gazetenin aynı tarihli nüshasının sekiz ve dokuzuncu sayfalarında Büyük Sergi ve açılış ile ilgili haberler yer almakta olup, “Büyük Sergi’nin Açılışı” başlıklı haberde Tüm Ulusların Sanayi Ürünleri Sergisi’nin o gün haberin devamında yer alan program doğrultusunda açılacağı duyurusu yapılmaktadır. Programa göre sezon biletleri doğu, batı ve güney kapılarından saat dokuz ile onbir buçuk arası edinilebilecek, Yürütme

---

⁴⁸⁴ **The Times**, 29 Nisan 1851, No.20.788, s.7.

⁴⁸⁵ **The Times**, 30 Nisan 1851, No.20.789, s.5.

⁴⁸⁶ **The Times**, 01 Mayıs 1851, No.20.790, s.3.

Komitesi'nin onaylamasıyla sergi görevlileri saat sekiz ile dokuz arası giriş yapabilecek, Kraliçe'nin Delegeleri onbir buçukta transeptte Yürütme Komitesi üyeleri ve Dışişleri Delegelerinin karşısında yerlerini alacak, yine onbir buçukta Cantebury Başpiskoposu, Kraliçe'nin Bakanları, Üst Devlet Yetkilileri, Yabancı Ülkelerin Büyükelçileri ve Bakanları ile Yabancı Ülkelerin Delegeleri hazır bulunacaktır. Kraliçe ve Kraliyet ailesi sergi binasının kuzey girişinden saat 12'de giriş yapacak ve Kraliçe yerini aldıktan sonra Prens Albert Kraliyet Komisyonuna katılarak sergilenecek ürünlerin kataloguyla beraber hazırlanan ve daha sonra Kraliçe'ye teslim edilecek olan kısa bir raporu okuyacak, ardından Cantebury Başpiskoposu dua edecek ve en son olarak Kraliçe serginin açıldığını ilan edecektir. Haberde tören alayının hangi sıra ile yer alacağı da unvanlar ve isimler belirtilerek açıklanmıştır.⁴⁸⁷ Yine 1 Mayıs tarihli gazetenin sekizinci sayfasında başlayıp dokuzuncu sayfasında devam eden "Büyük Sergi" başlıklı haberde o gün açılan sergiye dair tüm ayrıntılar; sergiye katılan ülkelerden buldukları yerlere, sergilenen ürünlerin sınıflandırılmasından, sergi binasının planına kadar birçok şey ayrıntılı şekilde anlatılmakta olup 9. sayfada yer alan sergi planında ülkelerin yerleri ve sergiledikleri ürünlerin bilgisine yer verilmektedir. Haberin sonunda ise sergilenen ürünlerin sınıflandırılmasına (30 sınıfa ayrılmıştı) dayalı olarak jüri üyelerinin isimleri bulunmaktadır.⁴⁸⁸

2 Mayıs tarihinde çıkan Büyük Sergi haberinde de yine Kristal Saray'da düzenlenen serginin planı ülkelerin yerlerini ve sergiledikleri ürünleri içerir şekilde yer almakta ayrıca sergilenen ürünler 20 başlık altında tek tek açıklanmaktadır.⁴⁸⁹ 5 Mayıs Pazartesi günü çıkan gazetede Kraliçe, Prens Albert, Prens Alfred, Prenses Alice, Prusya Prensi ve Prensesi ile Prens Frederick William'ın sergiyi Cumartesi sabahı erken bir saatte ziyaret ettikleri, yaklaşık iki saat kaldıkları sergide zamanlarının büyük

---

⁴⁸⁷ **The Times**, 01 Mayıs 1851, No.20.790, s.8 (Bkz.: Ek: 12).

⁴⁸⁸ **The Times**, 01 Mayıs 1851, No.20.790, s.9 (Bkz.: Ek: 13).

⁴⁸⁹ **The Times**, 02 Mayıs 1851, No.20.791, s.6 (Bkz.: Ek: 14).

kısmını mücevherlerin ve altınların olduğu güney galerisinde geçirdikleri yazmaktadır. Binanın halka öğleden sonra açıldığı ve kötü hava şartlarına rağmen önceki günden daha fazla ziyaretçinin bulunduğu ve hem nefin hem de transeptin insan dolu olduğu vurgulanmaktadır. Sergi giriş fiyatlarının düştüğü ve ziyaretçilerin acele etmesi gerektiğinin söylendiği haberde serginin içeriklerin anlatılacağı belirtilerek, elektrikli telgraf, makine bölümü, perçinleme makinesi, boş çerçeve makineleri ve suni aydınlatma gibi başlıklar altında icatlar hakkında geniş açıklamalar yapılmıştır.⁴⁹⁰

6 Mayıs 1851 tarihli gazete haberinde de önceki gün giriş ücretinin düştüğü buna bağlı olarak kapılardan alınan gelirin arttığı (50£ dan 1.500-1.600£a kadar) söylenmektedir. Sezon biletlerinden Komisyonun gelirin gün boyunca 2000£'u aştığı ve Sergi'nin ekonomik başarısının onu destekleyenlerin istediği gibi çıktığı, açılışın yarattığı heyecan ve serginin tümüne olan hayranlık ile tüm sezon biletlerinin satılmış olduğu vurgulanmaktadır. Haberin sonunda 3 Mayıs'a kadar yabancı ülkelere ve kolonilerden gelen ürünlere bakıldığında yurtdışından yapılan katkının, bir kaç eksik hariç, nerdeyse tamamlanmış olduğu söylenmektedir. Rusya'dan gönderilen ürünlerin bazılarının hala buzla kaplı olduğu için açılmadığı, Hindistan'dan gelen ürün sevkiyatının tamamlanmadığı ve Türkiye'den gönderilen sevkiyatın tüm paketleri içerdiğinden emin olmadıklarını yazmaktadırlar. Bu haberde sunulan verilere göre sergiye Türkiye'den 210 paket ulaşmıştır.⁴⁹¹

8 Mayıs Perşembe günü çıkan gazetenin yine "Büyük Sergi" başlıklı haberinde Kraliçe'nin önceki gün sabah dokuzdan sonra sergiyi ziyaret ettiği ve bir saatten fazla kaldığı yazmaktadır. Kraliçe'nin özellikle Tunus, Çin ve Hindistan koleksiyonları ile ilgilendiği belirtilmektedir. Havalanın düzelmeye başlamasıyla halkın sergiye ilgisinin daha da arttığı, hatta Sergi'nin eğitim amaçlı olarak kullanıldığı söylenmekte ve Profesör Cowper'in birçok dersini burada yaptığı örnek gösterilmektedir. Açılışa

⁴⁹⁰ **The Times**, 05 Mayıs 1851, No.20.793, s.3.

⁴⁹¹ **The Times**, 06 Mayıs 1851, No.20.794, s.8 (Bkz.: Ek: 15).

hazırlıkları bakımından geç kalmış olan ülkelerin kendilerine ait birçok bölümü düzenlemek için büyük gayret sarf ettiği vurgulanmakta ve Türkiye bir veya iki güne hazır olacaktır denilmektedir.⁴⁹² 12 Mayıs pazartesi gününe ait gazetede Kraliçe'nin Prens Albert ile beraber Cumartesi sabah Sergi'yi ziyaret ettiği ve yaklaşık 2 saat kaldığı, nefin güney kısmında Fransa bölümünde sergilenen İspanya Kraliçesine ait mücevherleri dikkatlice incelediği ayrıca İsviçre koleksiyonu ile ilgilendiği ve Konstantin tarafından yapay çiçekler ile yapılan sunuma hayran kaldığı yazmaktadır. Ayrıca pamuklu ve keten koleksiyonlar ile renklerin parlaklığını artırmak için Mercer tarafından uygulanan yeni patentli metodu inceledikleri bilgisi de verilmektedir. Sergide bulunduğu süre içerisinde tarım aleti kısmına geçen Kraliçe'nin özellikle yayıklar ve arı kovanları ile ilgilendiği ve ziyaretlerinden memnun şeklide ayrılarak serginin saat 12'de halka açıldığı yazmaktadır. Gazete sergi hakkında bazı bilgileri sunmak istediğinden bahsederken Kristal Saray'da binanın batı kısmının sonunda nefin kuzeyinde 2 bölümün araçlarla dolu olduğunu söylemekte ve burada Kanadalıların atlı kızağını, Doğu Hindistan Şirketi'nin tahtirevanını, Türklerin "Araba"larını, Belçikalı, Avusturyalı ve Almanların en sevdikleri taşıtlarını, İngiltere içinden katılanların faytonlarını, Prens Albert'ın vagonlarını ve iki tekerlekli at arabalarının iskeletlerini sergiledikleri bilgisi yer almaktadır.⁴⁹³

19 Mayıs Pazartesi günü çıkan gazete haberinde Kraliçe ve Prens Albert'ın yine Cumartesi sabah sergiyi ziyaret ettiği bu defa ise İspanyol, İtalyan ve Fransız standlarını gezdikleri söylenmektedir.⁴⁹⁴ Aynı tarihli gazetenin sekizinci sayfasında yayımlanan ve Southampton'dan gelen bir mektuba yer verilen haberde Türk Sefareti'nden gelen tezkereye göre M. Konstantine Musurus, Amiral Mustafa Paşa, Korgeneral Cemalettin

---

⁴⁹² **The Times**, 08 Mayıs 1851, No.20.796, s.3.

⁴⁹³ **The Times**, 12 Mayıs 1851, No.20.799, s.5.

⁴⁹⁴ **The Times**, 19 Mayıs 1851, No.20.805, s.5.

Paşa, M. H. Zohrab ve Feyz-i Bahri gemisinin birçok Türk yetkilisinin gelecek Cuma günü için Belediye Başkanınca davet edildiği bilgisi verilmektedir.⁴⁹⁵

22 Mayıs tarihli gazetede Kraliçe ve Kraliyet ailesinin önceki gün saat dokuzda yaptığı sergi ziyaretinde Fransız, İspanyol, Türk ve Mısırlı kompartımanları gezdiği ve buralarda yaklaşık iki saat kaldığı yazmaktadır.⁴⁹⁶ 24 Mayıs günü çıkan Sergi haberi içerisinde yabancı ülkelerin bölümlerinde sergi boyunca hala bazı düzenlemelerin bitmediğinden bahsedilmekte ve Hindistan'ın henüz tüm ürünlerini sergilemeyi başardığı, Türkiye'nin endüstri ürünlerini açmakla uğraştığı, Fransa'nın son örneklerini yerlerine yerleştirmek üzere olduğu ve Rusya'nın hızla malzeme kaynaklarının çizimlerini alıp düzenlediği belirtilmektedir. Bugüne değin halkın ilgisinin büyük kısmını Hindistan'ın ve diğer yabancı ülkelerin çektiğini belirten gazete, kendilerine ait bölümlerde Güzel Sanatların, heykel, seramik ve mücevher kısımlarının daha çok dikkat çektiğini söylemektedir. Yabancı katılımcıların en dikkat çekenleri arasında sırma işlemeli kostümler ve pazarı andıran yerleştirme tarzıyla Tunuslular, nakış işlemeleri, sırma işlemeleri, Şam eşarpları, halıları, nargileleri ve amber taşlı ağız başlığı ile Türkler, duvar kilimleri, mücevherleri, yapay çiçekleri, mobilyaları ile Fransızlar, möbleli evleri, Milan heykel galerileri ile Avusturyalılar, Wurtemberg'den dolgu oyuncak ve porselen ile döşenmiş sekizgen salonları ile Almanlar sayılmaktadır.⁴⁹⁷

28 Mayıs günü çıkan gazetede Sergi ile ilgili yer alan haberde serginin sunduğu imkânlar sonucu ziyaretçi sayısının her geçen gün nasıl arttığından bahsedildikten sonra, Kraliçe ve Prens Albert'ın önceki gün yaptığı ziyarette ziyaretçiler gelmeye başladıktan sonrada bir müddet kaldığı ve transept⁴⁹⁸ bakan kuzey galeriden sergiyi

---

⁴⁹⁵ **The Times**, 19 Mayıs 1851, No.20.805, s.8.

⁴⁹⁶ **The Times**, 22 Mayıs 1851, No.20.808, s.7.

⁴⁹⁷ **The Times**, 24 Mayıs 1851, No.20.810, s.8.

⁴⁹⁸ Transept Latin haç planlı bir klisede iki yan koldan her birini simgelemektedir. Kristal Saray'da benzer şekilde planlanmıştır ve uzaktan bakıldığında haç şeklinde görülmektedir. Bkz.: Sayfa 130'daki Kristal Sarayın havadan görünüşü isimli resim.

büyük bir ilgi ile gezen halkı memnuniyetle izlediği belirtilmektedir.⁴⁹⁹ 29 Mayıs tarihinde çıkan haberde giriş ücretlerinin düşmesiyle Kristal Saray'ı ziyaret edenlerin sayısının arttığı, kapıdan sağlanan gelirin 1.347£'dan 1.859£'a yükselmesinin serginin popülaritesinin arttığına göstergesi olduğunu yazmakta, sezon bilet sahibi kişiler dâhil 40.000 ziyaretçiyi bulabileceğinin tahmin edildiği belirtilmektedir. Ayrıca Kraliçe'nin Salı sabahı Sergi'yi ziyaret ettiği ve her zamanki gibi saat 11'e kadar kaldığı haber verilmektedir. Soylu sınıfın birçok kıymetli üyesinin de kraliyetin halk içinde yer alan endüstriyel sınıfa karşı hissettiği güveni ve onlara olan ilgisi gösterdiği o anları izlediği anlatılmaktadır. Bu durumun dünyanın en eski ve köklü soylu sınıfının kendini halktan koparmadan saygınlığını nasıl korumaya devam ettiğinin yabancılara gösterilmesi açısından güzel bir örnek olduğu belirtilmektedir. Haberde İngiltere'nin mekanik zekâsının dünyada bu alanda süren yarışta kendini sergi sayesinde gösterdiği ve özellikle rakipsiz İngiliz çiftçiliği ile yarışacak herhangi bir yabancı ülkenin bulunmadığı, bu alanda yurtdışından gelen iki veya üç makine hariç listede İngiliz tarım aletleriyle yarışacak ürün bulunmadığı övünülerek anlatılmaktadır. Tarımsal ürünlerin yarıştığı alanda yaklaşık 300 sergi görevlisinin Hyde Park'taki bu yarışa girebileceği ve bunlardan çoğunun İskoçya'dan geldiği söylenmektedir.⁵⁰⁰

5 Haziran 1851 tarihli *The Times Gazetesi*'nde çıkan Büyük Sergi haberinde İngiltere'nin endüstriyel alandaki gelişmişliğini anlatmak için diğer ülkelerin henüz daha endüstriyel ürünlerini anlatmaya çalışırken, kendilerinin ucuz ve kullanışlı ürünlerini sunduklarından bahsedilerek, Avrupa'da bu alanda en üst düzeyde olduklarını vurgulamaktadırlar. Diğer taraftan kendilerinden gelişmişlik alanında çok geride olsalar da Türkiye, Tunus, Hindistan gibi ülkelerin halıları ve kilimlerine yaklaşamayacaklarını da söylemektedirler.⁵⁰¹

---

⁴⁹⁹ **The Times**, 28 Mayıs 1851, No.20.813, s.6.

⁵⁰⁰ **The Times**, 29 Mayıs 1851, No.20.814, s.8.

⁵⁰¹ **The Times**, 07 Haziran 1851, No.20.822, s.5.

11 Haziran tarihli gazetede serginin hava muhalefeti nedeniyle son iki gündür daha az ziyaretçiye sahip olduğu kapılardan alınan gelirin 2.272 £ olduğu ve polisten alına bilgiye göre 49,697 kişinin binaya giriş yaptığı yazmaktadır. Teknik Okulun en popüler derslerinin Kristal Saray'da bulunan endüstri ürünleri sayesinde burada yapıldığı ünlü profesörlerin kataloglar, el kitapları, bilgilendirici gazete yayınları yardımıyla yaptıkları derslerin halkın belleğinde memnuniyet verici bir düşünce oluşturduğuna da yer verilmektedir.⁵⁰² Gazetenin 14 Haziran tarihli nüshasında Sergi ile ilgili çıkan haberde Devonshire Dükü'nün Kristal Saray'a değerli taşlarla süslü bir şahin heykeli gönderdiği, büyük ilgi çekebileceği düşünülen heykelin belki nefe Hollanda standının yanına yerleştirilebileceği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca Fransa'nın eski Kraliçe'sinin Orleans Düşesi ve eski kraliyet ailesinden birçok üye refakatinde önceki gün Sergi'yi ziyaret ettiği ve özellikle ülkelerinin sergilenen endüstri ürünleri ile ilgilendikleri belirtilmektedir.⁵⁰³

17 Haziran tarihli *The Times Gazetesi*'nde önceki gün hem Dünya Fuarı'nın popülerliğinin artması hem de hava koşullarının düzelmesi nedeniyle ziyaretçi sayısının 63,769'e ulaştığı yazmaktadır. Yine önceki gün Kraliçe ve Prens Albert'ın makine bölümündeki incelemelerini devam ettirdikleri sabah sergi görevlileri ile görüşme yaptıkları bilgisi verilmektedir. Yün üretim makinesi, kalas kesme makinesi, bina yapımında kullanılan çerçeve çıtası makinesi ve zıvana makinesi özellikle ilgilendikleri makinelerdir. İçinde kendi mürekkebi olan el basım makinesini kısa bir süre inceledikleri, eski moda döküm yerine basım tekniğini ilgilerini çektiği ve renklerde litografik baskıyı sağlayan makineyi inceledikleri yazmaktadır. Ayrıca sigara makinesi, çikolata makinesi, bisküvi makinesi, kâğıt kesme makinesi gibi diğer makinelere de zaman ayırdıkları haberde yer almaktadır.⁵⁰⁴ Sonraki gün çıkan gazetede yer alan

---

⁵⁰² **The Times**, 11 Haziran 1851, No.20.825, s.5.

⁵⁰³ **The Times**, 14 Haziran 1851, No.20.828, s.5.

⁵⁰⁴ **The Times**, 17 Haziran 1851, No.20.830, s.5.

haberde 17 Haziran günü 70.000'e yakın kişinin Sergi'yi ziyaret ettiği hatta Londra Yetimler Yurdu'ndan 300 çocuğun James Capel ve Norbury'nin takdire şayan icazetiyle Kristal Sarayı gezmeye getirildiği ve bu ziyaretlerinden büyük zevk aldıkları yazmaktadır.⁵⁰⁵

4 Temmuz 1851 tarihli *The Times Gazetesi*'nde önceki gün sergiye katılımın çok fazla olduğu ve polisin 55.638 ziyaretçi sayısı verdiği yazmakta özellikle çocukların sayısının normale göre çok fazla olduğu ve çevredeki okullardan en az dokuzunun çocukları sergiye getirdiği ifade edilmektedir. Haberin devamında gazete verilecek olan ödüller hakkındaki endişelerini aktarmakta ve ödüllerin tamamen jüri üyelerinin kararı altında olmasının kaygı verici olduğunu söylemektedirler. Endişelerine göre; jüri üyeleri sadece ürünlere bakarak kararlarını verecek ve onları sergileyenlere bakmayacaklardır çünkü hükümetlerin sergiyi hangi tarzda destekledikleriyle ilgilenmeyeceklerdir. Bu durum gazeteye göre ödüller konusunda bir sıkıntı oluşturmaktadır.⁵⁰⁶ 22 Temmuz tarihinde çıkan haberde bir önceki günki katılımcı sayısına dikkat çeken gazetede Kristal Sarayı 70.640 kişinin ziyaret ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca Yürütme Komitesi tarafından sergi görevlileri için önemli bir yönerge ilan edildiği söylenmekte ve Komisyon tarafından gelecek müzakereler ve işbirliği daveti için Sergi'de bulunan ürünleri hakkında kayıt formu doldurmaları konusunda sorumlu tutuldukları bildirilmektedir.⁵⁰⁷

5 Ağustos Salı günü yayımlanan gazetede Kristal Saray'ın Sergi'den sonra ne olacağı konusundaki fikirlere yer vererek Devonshire'dan Earl Fortescue'nun Kristal Saray'ın kış bahçesi olarak korunmasını desteklediği belirtilmektedir. Yorkshire'dan Lord Beaumont'un ise Kristal Saray'ı destekleyen tüm dilekçelerin uzak mesafelerden geldiğini sadece birkaç tanesinin metropolisten gelmiş olduğunu belirttiği ve kendisinin

---

⁵⁰⁵ **The Times**, 18 Haziran 1851, No.20.831, s.5.

⁵⁰⁶ **The Times**, 04 Temmuz 1851, No.20.845, s.5.

⁵⁰⁷ **The Times**, 22 Temmuz 1851, No.20.860, s.8.

de Sergi'den sonra binanın korunması gereken bir güzelliğinin olmadığını düşündüğü ifade edilmektedir.⁵⁰⁸

16 Ağustos tarihli *The Times Gazetesi*'ndeki "Büyük Sergi" başlıklı haberde: birkaç gün içinde binanın batı kısmında tarımsal ürünlerin sergilenmesine son verilerek buranın Manchester üretimlerinin örnekleri ile doldurulacağı böylece Kristal Saray'da yerli üretim ürünlerinin sergilenmesi konusundaki eksikliğin giderilmiş olacağı söylenmektedir.⁵⁰⁹ 20 Ağustos 1851 tarihli gazetede çıkan haberde bir önceki gün ziyaretçi sayısının 57.059 olduğu ve binanın artık halka sabah dokuzda açılıp akşam altıda kapanacağına duyurusunun yapıldığı yer almaktadır. Kraliyet Komisyonunun Prens Albert'ın başkanlığında önceki gün Kristal Saray'da önemli bir toplantı gerçekleştirdiği ve Kuzey İskoçya'ya hareketinden önce karar verilmesi için baskı yapılan bazı sorunların tam olarak çözülmüş olduğunu görmek istediği belirtilmektedir. Sorunlar; binanın akıbetinin ne olacağı ve fazla kaynakların tahsisi konularıdır. Alınan kararlardan bazıları şunlardır; Kraliyet Komisyonu 11 Ekim Cumartesi günü Sergi'nin halka kapanmasına, 15 Ekim Çarşamba günü saat 12'de jüri üyelerinin raporlarının alınmasına ve yabancı komisyon üyeleri ile vedalaşmak için binada bir toplantı düzenlenmesine karar vermiştir. Bu bağlamda sergi görevlilerinden, jüri üyelerinden, yabancı ve yerel komisyon üyeleri ile yerel komite üyelerinden hazır bulunmaları istenmektedir. Kapanıştan sonra sergi görevlilerine ürünlerini almaları için izin verilecek ve düzenleme Yürütme Komitesi tarafından yapılacaktır. Jüri üyelerinin raporları ve ödüle layık görülenlerin isimleri daha sonra Londra Gazetesi'nde yayımlanacaktır. Kraliyet Komisyonu'nu isteği sadece jürinin ödüle layık gördüklerine değil ayrıca Sergi'de emeği bulunan sergi görevlileri, jüri üyeleri, yabancı ve yerli komisyon üyeleri, genel başkan, veznedarlar, yerel komite sekreterleri ve emeği geçen diğer kişilere kalıcı bir anı olarak madalya, sertifika ve jüri üyelerinin raporlarının birer

⁵⁰⁸ **The Times**, 05 Ağustos 1851, No.20.872, s.3.

⁵⁰⁹ **The Times**, 16 Ağustos 1851, No.20.882, s.5.

örneğini vermektir. Üç farklı madalya tasarlanacak olup, Leonard Wyon jüri tarafından seçilen ödül sahipleri için, M. Bonnardel Başkanlar Konseyi tarafından önerilenler için, Adams ise jüri üyelerine verilmesi için tasarım yapacaktır. Bunlara ek olarak Komisyon sergi görevlileri ve sergiye diğer işlerde katkı sağlayanlar için iki madalya daha hazırlanmasını önermiştir.⁵¹⁰ Madalyalarla ilgili bir haberde 29 Ağustos tarihinde gazetede bir İngiliz sergi görevlisinin gazeteye gönderdiği mektubun yayınlanması şeklindedir. İngiliz sergi görevlisi madalyalarla ilgili düşüncelerini belirttiği mektubunda halkın da görüşünün sorulmasını istemektedir.⁵¹¹

2 Eylül 1851 tarihli gazetede çıkan haberde önceki gün sergiyi 50.233 kişinin ziyaret ettiği bilgisi verildikten sonra giriş ücretinin düşürülmesi gerektiği çünkü Sergi'nin endüstriyel yapısının oluşmasında emeği bulunan şehirdeki işçi sınıfının henüz Sergi'yi ziyaret edemediği ve onlar için bir düzenleme yapılmasını ümit ettikleri yer almaktadır. Ayrıca Kristal Saray'a bir işçi eğer yalnız giderse ücretin kendini belki zorlamayacağı ancak bu heyecanı ailesi ile paylaşmak isterse mümkün olmayacağı ifade edilmektedir. Sergi'nin halka açık kalma süresi azalmış olmasına rağmen yurtdışından yapılan katkıların devam ettiği ve İsveç'ten yüklenen bir geminin bir iki gün içinde geleceğinin duyurulduğu, diğer taraftan son zamanlarda övgüye değer sanat ürünlerinin sergiye geldiği söylenmektedir. İçlerinde nefe yerleştirilerek çok fazla ilgiyi üzerine çeken Hollandalı heykeltıraş Van der Ven'in Havva'nın Günaha Daveti adlı eserinin de bulunduğu belirtilmektedir. Gazete plastik sanatların fazla gelişmediğini söylediği ülkede Roma'da yaşayan Spense isimli İngiliz bir artistin yaptığı ve hayranlık duyulan bir eser olan Burn'ün heykelinin Sergi'ye eklendiğini de yazmaktadır. Yürütme Komitesi'nin daima reddetmesine rağmen hala İngiliz bölümüne ürünlerinin eklenmesi için birçok başvuru gelmeye devam ettiğine de dikkat çekilmektedir.⁵¹²

---

⁵¹⁰ **The Times**, 20 Ağustos 1851, No.20.885, s.4.

⁵¹¹ **The Times**, 29 Ağustos 1851, No.20.893, s.4.

⁵¹² **The Times**, 02 Eylül 1851, No.20.896, s.8.

Serginin olumlu yansımalarının örneklerine de yer veren *The Times Gazetesi*'nin 3 Eylül 1851 tarihli nüshasında “Fransız Cumhuriyeti” başlıklı haberde Londra Sergisi’nden dönen Parisli üreticilerin önceki hafta çok sayıda sipariş aldığı ve komisyoncu acentelere satış yaptıkları aynı şekilde Paris’e gelen birçok İspanyol komisyoncu acentenin büyük oranda mücevher ve bronz satın aldıkları ifade edilmektedir. Ayrıca sergiyi görmek için beklide ilk defa ülkelerinin dışına çıkan kalabalık insan gurubunun oradan Paris’i görmek için ikinci bir seyahat daha yaptığını yılın önemli bir olayı olarak vurgulamaktadır.⁵¹³ 4 Eylül Perşembe gününe ait nüshada 80 esnafın Sardinya’dan sergiyi görmesi için gönderildiğini ve masraflarının Kral tarafından karşılanacağını duydukları yazmaktadır. Haberin devamında Kristal Saray’daki güvenlik önlemlerinin iyi düzeyde olduğundan bahsedilmekte sergide özellikle kaybolan çocuklar için polis istasyonunun bulunduğu, yaklaşık 80 veya 90 kaybolma vakasının gerçekleştiği bunlardan 18-20 çocuğun adresine teslim edildiği 60 civarında çocuk için ise ailelerinin istasyona başvurduğu anlatılmaktadır.⁵¹⁴

6 Eylül tarihinde Sergi ile ilgili olarak çıkan haberde Kristal Saray’ın ne olacağı hakkındaki genel tartışmaya dikkat çekilmekte ve Kraliyet Komisyonu’nun binanın kaldırılması konusuna ağırlık verdiği ve hemen uygulayacaklarını düşündükleri belirtilmektedir.⁵¹⁵ 10 Eylül Perşembe günü çıkan gazetede Norfolk Dükü’nün 60 kadar çiftlik işçisine izin verdiği ve öncelikle Arundel’de kahvaltı yapan işçilerin Londra köprüsü son durağı olan hızlı trenle seyahat ettikleri, tarımsal kıyafetleri ve şapkalarında hasatı tamamladıklarını gösteren yeşil rozetleriyle sergiye girdikleri bilgisi yer almaktadır.⁵¹⁶

17 Eylül’de çıkan “Büyük Sergi” başlıklı haberde serginin kapanışına yaklaşıldığı belirtilerek gelecek ayın 11’inden önce açılış kadar görkemli olmasa da ona

⁵¹³ **The Times**, 03 Eylül 1851, No.20.897, s.6.

⁵¹⁴ **The Times**, 04 Eylül 1851, No.20.898, s.5.

⁵¹⁵ **The Times**, 06 Eylül 1851, No.20.900, s.5.

⁵¹⁶ **The Times**, 10 Eylül 1851, No.20.903, s.5.

uygun bir törenin yapılmasının beklendiği dile getirilmektedir.⁵¹⁷ 19 Eylül Cuma günü bir önceki günün ziyaretçi sayıları 58.600 olarak verilmekte ve binada gün içerisinde en az 15 okulun bulunduğu belirtilerek okulların isimleri, katılımcı sayıları ve ödedikleri tutarlar haber içerisinde yer almaktadır. Haberin devamında Amerika'nın standında yer aldığı ancak gözden kaçmış olduğu belirtilen bir dahilik örneğinden bahsedilmekte ve yat inşasında ve takma bacak üretiminde kendilerinin geçilmiş olduğu söylenmektedir. Takma bacak patentinin aslında Palmer'da olduğunu ve kendisinin her yıl Filedelfiya'da bu konuyla ilgili bir dergi çıkardığını belirten gazete, Palmer'ın patentiyle ilgili oradan çok fazla sipariş aldığını yazmaktadır.⁵¹⁸

16 Ekim 1851 tarihli Perşembe gününe ait *The Times Gazetesi*'nde aylardır süren ve tarihi öneme sahip olan Ülkelerin Sanayi Ürünlerinin Büyük Sergisi'nin kapanmasından duyulan üzüntüye yer verilerek serginin yaptığı önemli katkılardan bahsedilmektedir. Cumartesi günü düzenlenen törenden bahseden gazete töreni 20.000-25.000 arası insanın izlediği söylenmekte ardından yine Çarşamba günü düzenlenen kapanış törenine 25.000'e yakın insanın geldiği belirtmektedir. Sadece Prens'in yer aldığı törende oturma düzeninin nasıl olduğu, sergi görevlilerinin, yerel komite üyelerinin, Sanat Topluluğu üyelerinin nerede durduğuna değinildikten sonra saat 12'de Kraliyet Komisyonu ve Londra Piskoposu'nun yerini aldığı söylenmekte ve Prens'in konuşması ile Piskoposun duasının tamamına haberde yer verilmektedir. Binanın ne olacağı konusunda kesin bir kararın hala verilmediğini belirten gazete haberinde kimlere hangi madalyaların verildiğine dair liste çok uzun olduğu için bir kısmına yer verildiği belirtilerek madalyalarla ilgili listeyi sunmaktadır. Jürilerin verdiği madalyalar sıralanmadan önce "sınıflandırılmamış konsey madalyaları" başlığı altında Mısır'ın üretim ve doğal kaynaklarını içeren çok değerli ve geniş koleksiyonu için Mısır Paşa'sının, Tunus'un üretim ve doğal kaynaklarını içeren çok değerli ve geniş

---

⁵¹⁷ **The Times**, 17 Eylül 1851, No.20.909, s.5.

⁵¹⁸ **The Times**, 19 Eylül 1851, No.20.911, s.4.

koleksiyonu için Tunus Bey'inin ve Türkiye'nin doğal kaynakları ile hammaddelerini içeren çok değerli ve geniş koleksiyonu için Türkiye Hükümeti'nin ismi anılmaktadır. Ayrıca 3. Jüri tarafından verilen ödül madalyaları arasında Mısır'dan Abbas Paşa yumuşak beyaz buğday ile ödül madalyasına layık görüldüğü, farklı dönemlere ait koleksiyonu ile Tunus'tan Etteib Mehmen'in ödül madalyası aldığı görülmektedir.⁵¹⁹

17 Ekim 1851 tarihli *The Times Gazetesi*'nde Büyük Sergi başlığı altında gazete önceki gün Majesteleri Prens Albert'ın Albay Reid, Bay Cole, Bay Dike, Dr. Lyon Playfair ve Albay Lloyd'a övgü dolu sözler içeren mektuplar gönderdiği ve Sergi'nin başarılı kapanışı için minnetlerini sunduğu yazmaktadır. Ayrıca Prens'in hepsine altın madalya verilmesi buna ek olarak Dr. Lyon Playfair'e Lordlar Meclisinde bir pozisyon ve Albay Reid'e Malta Valiliği'nin verilmesi niyetinde olduğu yazmaktadır. Haberin devamında Kristal Saray'dan bütün beklentilerin karşılandığı duygusu ile taşınma işlerinin başladığı, onbeş çıkış kapısının ürünlerin çıkarılması için açıldığı hatta İngiliz Standındaki hızlı nakliyenin tamamlanmasının etkileyici olduğu belirtilmektedir. Yabancıların gümrük prosedürleri ve yerel sergi görevlilerinden istenmeyen ama onlardan istenen ek prosedürler yüzünden yavaş hareket ettiği, önceki gün tüm gün binanın farklı büyüklükte yük araçları ile dolu olduğu ve bunun açılıştaki manzaraya benzediği söylenmektedir.⁵²⁰

20 Ekim 1851 tarihli gazetede yer alan Büyük Sergi ile ilgili haberde öncelikle Kraliçe'nin Bay Cole, Dr. Lyon Playfair ve Sir Stafford Northcote'un kraliyete hizmet edecek olmasından duyduğu memnuniyet dile getirilmektedir. Haberin devamında serginin ardından ülkenin sanat üreticileri için kendilerini geliştirmelerine yönelik bir etki sağlamış olan ürünlerin Sergide satışından elde edilen 5.000 £ bütçe ile bir Tasarım Okulunun yapılmasına yönelik Lord Grandville'in isteğinden bahsedilmektedir. Gazete İngiltere'nin önde gelen tüccarlarının Kraliyet Komisyonundan ürünlerin

⁵¹⁹ **The Times**, 16 Ekim 1851, No.20.934, s.2 (Bkz.: Ek: 16).

⁵²⁰ **The Times**, 17 Ekim 1851, No.20.935, s.5.

koleksiyonlarının sunulmasının ticareti geliştireceği ve yayacağı doğrultusundaki taleplerinin yerine gelmiş olduğunu Büyük Sergi sayesinde hammadde, hayvansal ve bitkisel ürünler, madenlerin sergilendiği ve bilim adamları, tüccarlar ve üreticilerin aynı ortamda buluşmasına zemin hazırlanmış olduğu anlatılmaktadır.⁵²¹

29 Ekim 1851 tarihinde çıkan gazetede Kristal Saray'ın tören yapılmadan tamamen kapatılmasının ona duyulan ilgiliyi azaltacağı vurgulanmakta ve bu konu ile ilgili Kraliyet Komisyonunun toplanağı ancak hemen kesin bir sonuç beklenmese de eğer ittifak içerisinde iseler konu üzerinde düzenleme yapılarının gerekliliği belirtilmektedir. Halkın fuara sahip çıktığı belirtilerek Tüm Ulusların Sanayilerinin Sergisi Yürütme Kurulu'na başlıklı altında tüccarlardan gelen mektuba yer verilmektedir. Mektubta birçok ülkeden hammaddenin yer aldığı serginin müzeye çevirilmesinin ticaretin gelişmesine katkı sağlayacağı bu nedenle böyle bir koleksiyonla Londra'da uygun bir yerde açılacak serginin ticari amaçlara çok uygun olacağı ifade edilmektedir.⁵²²

3 Kasım 1851 tarihinde çıkan nüshada yer alan kısa haberde Kraliyet Komisyonu'nun yabancı katılımcılara hizmetlerinden dolayı para desteğinde bulunmak için genelge yayınladığı yazmaktadır.⁵²³ 7 Kasım'da çıkan gazetede Kraliyet Komisyonunun önceki gün Kristal Saray'da toplandığı belirtilerek Prens Albert'ın imzasını taşıyan ve Kraliçeye Komisyon tarafından sunulan rapor yer almaktadır. Raporla 3 Ocak 1850 tarihinde kraliyet emri ile Bütün Ülkelerin Endüstri Ürünlerinin Sergisi'ni düzenlemek üzere atanan ve 15 Ağustos 1850 tarihinde kraliyet tüzüğü ile birleştirilen komisyon üyeleri olarak bu raporu sunduklarını belirtmektedirler. Sergi'nin 15 Ekim 1851 tarihinde kapandığını ve madalyaların jüri üyeleri tarafından üretimlerinin değeri doğrultusunda sergi katılımcılarına verildiği ifade edilmektedir.

---

⁵²¹ **The Times**, 20 Ekim 1851, No.20.937, s.5.

⁵²² **The Times**, 29 Ekim 1851, No.20.945, s.5.

⁵²³ **The Times**, 03 Kasım 1851, No.20.949, s.5.

Ardından sergi ile ilgili tüm işlemlerin bitirildiğinden bahsedilerek bütün masraflar düşüldükten sonra elde edilen gelirin 505.000£⁵²⁴ olduğu bunun 57.400£'unun aboneliklerden, 424.400£'unun giriş ücretlerinden ve 13.200£'luk kısmınınsa yan gelirlere elde edildiği açıklanmaktadır. Raporda giriş ücretlerine bakıldığında büyük bir kısmının yabancı ziyaretçiler tarafından ödendiğine ve serginin çektiği ziyaretçi sayısının 6.000.000'den⁵²⁵ fazla olduğuna dikkat çekilmektedir.⁵²⁶

12 Kasım 1851 tarihli gazetede çıkan haberde, ürünlerin dağıtımının neredeyse bittiği şimdi halkın Kristal Saray'ın nasıl korunacağı ve yerinin neresi olacağı hakkında merak içinde olduğu ifade edilmektedir. Ülkelerin bölümlerinin boşalmaya başladığı, hatta bazı ülke bölümlerinin tamamen temizlendiği belirtildikten sonra bu süreçte Kraliçe'nin binayı gelip ziyaret ettiği ve bu sayede Kraliçe'nin binadan ürünlerin taşınması sırasındaki kargaşayı gördüğü yazmaktadır. Gazete bu ziyaretin doğru bir zamanda yapıldığını ve bu ziyaretin Kraliçe'nin binanın korunmasına yönelik bir ilgisinin olduğunu gösterdiğini söylemektedir.⁵²⁷

Kristal Saray 1854 yılında prefabrik yapısı sayesinde Büyük Sergi'nin ardından kaldırılarak yeni yeri olan Sydenham bölgesindeki geniş araziye kurulacaktır. Çeşitli sergi ve etkinliklere sahne olan yapı 1936 yılında çıkan bir yangında tümüyle yanarak ortadan kalkacaktır.

---

⁵²⁴ Ceride-i Havadis'in No. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851) nüshasında sergiden 275.377 riyal hâsılat elde edildiği belirtilmektedir.

⁵²⁵ Ceride-i Havadis'in No.554,2 (17 M. 1268/12 Kasım 1851) nüshasında ziyaretçi sayısı olarak 6.066.643 (altı milyon altmışaltı bin altıyüz kırküç) kişi olarak verilmektedir.

⁵²⁶ **The Times**, 07 Kasım 1851, No.20.953, s.4.

⁵²⁷ **The Times**, 12 Kasım 1851, No.20.957, s.4.

SONUÇ

1851 Tüm Ulusların Endüstri Ürünlerinin Büyük Sergisi birçok yönden bir ilke imza atmış ve o ana kadar düzenlenen ilk uluslar arası sergi olma özelliğiyle yeni bir fuar tipi olarak Dünya Fuarları (Expolar)'nın öncülüğünü yapmıştır. Dünya çapında ilk kez birçok ülke çeşitli ve eşsiz koleksiyonları ile Büyük Sergi'ye katılım sağlamış hem kendi kültürünü, kaynaklarını, sanayisini ve teknolojisini tanıtma imkânı bulmuş hem de o dönem çerçevesinde diğer ülkelerle karşılaştırmalarda bulunma şansına sahip olmuştur. Her alanda ülkeler arası etkileşimlerin sağlanması, yapılan önemli buluşların sergilenmesi ve böylece teknolojik gelişmelerin Dünya çapında duyurulmasına olanak sağlamış olan Büyük Sergi çok önemli bir eksikliği gidermiştir. Büyük Sergi ile başlayan tarihsel süreç içerisinde artık sergiler dönemin önemli toplumsal ve kültürel iletişim mekânları oldukları için XIX. yüzyılın ekonomik, kültürel ve toplumsal yapısının şekillenmesine ve yeni icatların da ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Bir anlamda uluslar arası katılımlı bu sergiler ilk kez büyük kitlelere ulaşabilen tanıtım araçları olmuş ve katılımcılar telefon, telgraf, televizyon gibi iletişimsel icatlardan haberdar olmuşlardır. Buna ek olarak sergiler düzenledikleri bölgeye hem altyapısının hızla gelişmesi hem de çektiği binlerce ziyaretçi sayesinde ekonomik katkısı ile olumlu yansımalarda bulunmuştur.

Büyük Sergi'nin Dünya çapında yakaladığı başarının ardından diğer ülkeler de uluslararası boyutta bir sergiye ev sahipliği yapmak istemiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenlenmeye başlayan Dünya Fuarları (Expolar) bir anlamda ülkelerin ekonomik, teknolojik ve sınaî gelişmelerini sergileme, üretim fazlası malları için pazar arama ve kendilerini dünyaya kanıtlama amaçları için birer araç olmuşlardır. Expolar üreticiler, tüccarlar ve tüketiciler arasında dolaysızda olsa bir ilişki kurulmasına ev sahipliği yapan organizasyonlar oldukları için ülkeler arası rekabet savaş alanlarından uluslararası katılımlı Dünya Fuarları (Expolar)'na kaymıştır. Zaten bu

değişimi önceden fark eden İngiltere bu alanda da öncü olmayı başarmış Sanayi Devrimini de gerçekleştiren ilk ülke olarak kendi sınaî ve teknolojik gelişimini düzenlediği ilk uluslar arası sergi olan 1851 Tüm Ulusların Endüstri Ürünlerinin Büyük Sergisi sayesinde tüm Dünya'nın gözleri önüne sermiştir.

Paxton'ın tasarımının kabul edilmesi üzerine Hyde Park'ta, 20 metre yüksekliğinde ve 565 metre uzunluğunda, içindeki asma katlarla birlikte yaklaşık 75.000 m2 sergi alanına sahip dev bir sergi binası olarak inşa edilen Kristal Saray, tümüyle cam kaplı bir bina görünümüne kavuşmuştur. Hyde Park'da birleştirilmek üzere dokuz ayda imal edilen İngiltere'nin bir yıllık cam üretiminin 1/3'ünü oluşturan 18.000 adet cam panel kullanılan yapının inşasında 550 ton işlenmiş demir, 3.500 ton dökme demir ve gezi yollarının inşası için ise 200.000 metreden fazla döşemelik kalas ve tahta kullanılmıştır. Sergi salonları için model işlevi üstlenmiş olan Kristal Saray cam ve demir malzemeyi ilk defa bu kadar büyük boyutlarda bir araya getiren, prefabrikasyon tekniğinin ilk olarak kullanıldığı; cam-demir birlikteliği, yalnlık, transparanlık, gün ışığının mekânsal kullanımı gibi kavramları mimariye ilk kez sokan ve modern akıma öncü olan bir yapı olmuştur.

İç tasarımı İslam Mimarisi'nden; özellikle Granada'daki Elhamra Sarayı'ndan esinlenerek hazırlanmış olan Kristal Saray ülkeler için hazırlanmış pavyonlarda ülkelerin kendi seçtikleri koleksiyonlarla ürünlerini sergilemelerine olanak sağlamıştır. Londra'daki en önemli gazetelerinden olan *Times Gazetesi* iç dekorasyonunun Granada'daki Elhamra kadar başarılı olduğunu yazmış ve Kristal Saray'dan övgüyle bahsetmiştir. Ayrıca bir ilke imza atması nedeni ile serginin hazırlıkları, işleyiş süreci, farklı zamanlarda yabancı ülkelere gelen sergi malzemeleri, serginin Kraliçe tarafından yapılan görkemli açılış programı, sergiye katılan ülkeler, koleksiyonları ve yerleşim planları, sergideki tüm ürünlerin sınıflandırılması ve dekorasyonu, sergiye tüm Dünya'dan gösterilen büyük ilgi, Kral ve Kraliçe'nin sergiye birçok kez yaptığı önemli

ziyaretler, serginin günlük ziyaretçi sayıları ve elde edilen hâsılatlar, ücreti değişiklik gösterebilen giriş biletleri, düzenlenen kapanış töreni ve Prens Albert'ın yaptığı konuşma, dağıtılan madalyalar gibi birçok konu nerdeyse 1851 yılı boyunca Times gazetesinde günlük çıkan haberlerde yer almıştır.

İşlenmemiş madenlerden tarımsal ürünlere, sanayi makinelerinden küçük el sanatı ürünlerine kadar çok çeşitli ürünün sergilendiği Büyük Sergi büyüleyici sergi sarayı ve bu sarayın içinde barındırdığı dünyanın dört bir köşesinden gelen hammadde ve endüstri ürünleriyle bir anlamda Endüstri Devrimi'nin genel bir özet tablosunu ortaya koymuş; bu kadar çok ülkeden gelen insanların ilk kez tek bir mekânda bulunduğu renkli ortamıyla ziyaretçileri ve katılımcıları adeta büyülemiştir. Büyük Sergi, Kraliçe Victoria'nın yapmış olduğu bir konuşmayla ziyaretçilere açılmış ve ilk günün biletleri açılışın çok öncesinden tükenmiştir. 1 Mayıs 1851 tarihinde Kraliçe Victoria tarafından yapılan serginin açılışı öncesi toplam 200.000 İngiliz Pound'u değerinde bilet satılmıştır.

Büyük Sergisi (The Great Exhibition) tüm dünyada büyük ses getirmiştir. Prens Albert ve Henry Cole tarafından düzenlenen sergi on hektarlık alan üzerinde beş ay sürmüş olup yaklaşık altı milyondan fazla kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Sergi açık kaldığı süre boyunca dünya çapında büyük ilgi görmeyi başarmış, farklı dil, kültür ve sosyal yapıdan insanları buluşturmuştur. Kendinden sonra düzenlenecek olan sergiler için ilham kaynağı olmuştur. Büyük Sergisi ile artık birçok farklı ülkenin halkı ve hükümdarları savaş ortamının dışında barışçıl bir platformda bir araya gelinebileceğini görmüş ve insanlar üzerinde çok farklı bir bakış açısının oluşmasına olanak sağlamıştır. Büyük Sergi dönemin yabancı devletler adamları ve birçok hükümdar tarafından ziyaret edilerek XIX. yüzyılın en önemli olaylarından biri olduğunu da gözler önüne sermiştir. Avrupa kral ve kraliçeleri, Rusya İmparatoru, Prusya Kralı, Belçika

Kralı, Sachsenburg Dükası, Littez Prensi Orleans Düşesi, eski Fransa Kralının ailesi ve Flemenk Kralı dahi Londra'ya gitmiş ve sergiyi ziyaret etmiştir.

Fransa, Almanya, Avusturya, Prusya, Rusya, Belçika, Amerika, İtalya, İsviçre, İspanya, İsveç, Norveç ve birçok ülkeden memurların sergiye görevli olarak gönderildiği, Fransa ve Rusya tarafından gönderilen komisyonların sergide bulunan ürünleri inceleyerek kendi ülkelerindeki fabrikalarda üretimi için çalışmalar yapacağı, incelemeler yapmak için Papa tarafından bir öğretmen hatta Çin'den gözlemcilerin sergiye gönderildiği haberleri, dönemin önemli Osmanlı gazetelerinden olan *Ceride-i Havadis*'te yer almıştır.

İngiltere'nin lideri olduğu Sanayi Devrimi'nin yansıması olarak ortaya çıkmış olan Büyük Sergi'ye diplomatik kanallarla davet edilen 34 ülke; Avusturya, Belçika, Brezilya, Bremen, Şili, Çin, Danimarka, Mısır, Fransa, Almanya (Zollervein Devletleri), Yunanistan, Hamburg, Hannover, Hollanda, Lubeck, Meksika, Mecklenburg-Strelitz, Yeni Granada, Oldenburg, İran, Peru, Portekiz, Roma, Rusya, Sardunya, Schleswig-Holstein, Sosyete Adaları, İspanya, İsveç, İsviçre, Tunus, Osmanlı Devleti, Toskana ve Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Biri batı diğeri doğu yönüne doğru iki kanat şeklinde uzayan bir yapı olarak inşa edilmiş olan Kristal Saray'ın batı kanadında Britanya ile kolonileri ve bağlı topraklarından gelen katılımcılara ait pavyonlar yer alırken, yabancı ülkelere gelen katılımcılar ise sergi alanının doğu kanadında yer almıştır.

Sanayileşme süreçleri çoktan başlamış olan Avrupalı ülkeler teknolojik ve sınaî ilerlemelerini kendilerine ait pavyonlarda sergileme fırsatı bulurken, sanayileşme hamlelerini henüz tamamlayamamış ülkelere doğal kaynaklarını, geleneksel üretimlerini ve kültürlerini seçtikleri koleksiyonlarla tanıtmışlardır. Avrupa devletlerinden sergiye gönderilen eşyalar arasında yer alan yeni icat edilmiş makine alet ve cihazlar ile modern makinelerde imal edilmiş dokumalar ilk kez uluslararası bir

platformda sergilenerek tüm ziyaretçileri hayretler içinde bırakmıştır. Yaklaşık 15.000 üreticiye ait 100.000'i aşkın endüstriyel ürün ve eser ziyaretçileri karşılamış, onları sergiyi gezdikleri süre boyunca adeta dünyanın birbirinden farklı köşelerine götürmüştür. Öyle ki tabancalar, takma dişler ve telgraf gibi buluşlar sergide yer almış, kumaş dokuma makineleri, gazlı ocaklar, en ileri teknoloji ile üretilmiş saatler, mutfak eşyaları, farklı kalınlıklarda ve renklerde kumaşlar, uzak ülkelerden gelen egzotik ürünler, kolonya çeşmesi, çikolata pınarı, birbirinden değerli mücevherler, halılar, buhar makineleri ve daha binlerce eşya ve endüstriyel ürün görenleri büyülemiştir.

Fuarda en çok İngiltere ile Fransa'nın ürünü sergilenmiş; İngiltere ve kolonilerine 210 bin feet karelik alanı kullanırken, Fransa'ya 65 bin feet karelik yer tahsis edilmiştir. Bir diğer büyük grup ise Alman Zollverein olmuş ve onlara da 30 bin feet karelik alan ayrılmıştır. Fransa'nın sergiye en geniş içerikli koleksiyona sahip ülke olması ve bu koleksiyonun içerdiği gelişmiş sanayi ürünleri tüm dünyanın dikkatini çekmiş o dönemde Osmanlı basınında Fransa'dan 1200 kişinin sergiye gideceği ve gönderilen yeni icatların ödüle layık olduğu yazılmıştır.

İngiltere Kraliçesi Viktorya, Sultan Abdülmecid'e Osmanlı İmparatorluğu'nu da Londra Sergisi'nde görmek arzusunu bildirmiş, Sultan 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Tanzimat Dönemi'nde gelişen Osmanlı-İngiliz yakınlaşması teklifi kabul etmesinde etkili olmuştur. Diğer taraftan Ceride-i Havadis gazetesinde neşredilen bir hükümet bildirisine göre, İmparatorluğunun sergiye katılmaktan amacı ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak, padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği gayreti ortaya koymaktır. Özellikle Tanzimat sonrası en belirgin başarılarından biri olan tarım alanından numuneler sergi için seçilen ürünler arasında yer almıştır. Bu doğrultuda sergi öncesinde Osmanlı hükümeti gönderilecek ürünlerin tespit edilmesi ve hazırlanması için Nafia Nezareti bünyesinde bir komisyon oluşturmuştur. Nafia

Nezareti tarafından oluşturulan komisyon sergiye gidecek ürünlerin listesini tutmaya başlamış; tarım ürünlerinden madenlere ve kumaşlara, halı, kilim, çini, el işlemleri gibi ürünlerden bulgur ya da pastırmaya kadar çeşitlilik gösteren ürünler listede yer almıştır. İlk kez bir evrensel sergiye iştirak edileceği için, vilayetlerde çeşitli bilgilendirmeler gerçekleştirilmiş ve gönderilecek ürünlerin Şubat'ın ilk on günü içinde Nafia Nezareti'ne teslim edilmesi istenmiştir. Nafia Nezareti'nce ülkede üretilen hem tarımsal hem de sinai her üründen birer numune toplanmış ve bu konudaki talebin dönemin önemli basın organı olan *Ceride Havadis*'te İngiltere Kraliçesi'nden geldiği ve Osmanlı padişahı tarafından da kabul gördüğü belirtilmiştir.

Ticaret Nezareti'ne yani İstanbul'a ulaşan eşya ve ürünler gemiye yüklenmeden önce Ticarethane'de toplanarak düzenlenmiş ve bir hafta kadar İstanbul'da sergilenmiştir. Sergiyi Padişah, devlet erkânı, şehzadeler, valide sultan, yabancı devlet sefirleri, tüccar ve esnaf sınıfı farklı günlerde ziyaret etmiştir. Kısa sürede çok değerli ürünlerin hazırlanmış olması dönemin Osmanlı gazetelerinde övgüye değer bulunmuş, Ticarethane'ye ürünleri görmek amacı ile yapılan bu ziyaretlerden sonra, 700 üreticiye ait olan ürünler düzenli bir şekilde toplanarak, yaklaşık 200 sandığa yerleştirilmiş ve Feyz-i Bahri isimli vapura yüklenmiştir. 1.600 ton yük bulunan vapur Londra'ya gitmek üzere 13 Nisan 1851 Pazar akşamı İstanbul'dan hareket etmiş, 26 Nisan 1851 tarihinde yani serginin açılışına beş gün kala Londra'ya ulaşmıştır. Türkiye'yi sergide temsil eden Sir Edward ve Londra'daki Türk Genel Konsolosu E. Zohrab ön hazırlıklarda görev alarak ülkelerin ürünlerinin ilk ulaştığı yer olan Southampton limanında hazır bulunmuşlardır ve 29 Nisan 1851 tarihinde Osmanlı İmparatorluğuna ait sergi ürünlerinin Kristal Saray'a sevkiyatı işlemleri başlamıştır.

Feyz-i Bahri fırkateyni ile giden görevliler arasında Mustafa Paşa, Kaptan Salih Efendi yer almakta olup, Times gazetesinde ayrıca geminin yolcuları arasında sultanın kayınbiraderi olan Cemalettin Paşa, Büyükelçi Musurus Paşa, Sefaret Komisyon üyesi

M. Aleko Bogoridis, Büyükelçilik sekreteri Ziya Efendi, Amedi Odası üyeleri Salih Efendi, Rıfat Paşa'nın oğlu Rauf Bey ve Hisan Bey, İsmail Bey, Divan üyesi Emir Bey ve Nesip Bey, Avukat Hüseyin Vehbi Efendi, Hasan Bey, Rıfat Efendi, Lütfi Efendi ve Ticaret Bakanı sekreteri Cevdet Efendi ve Saray'dan izin alan birçok kişinin yer aldığı belirtilmiş, sergi için 207 paketin bulunduğu ve Sultan'ın şahsen Londra'daki Büyük Sanayi Sergisi'nin bütün detayları ve aşamalarıyla ilgilendiği ve ülkesinin layıkıyla temsil edilmesi konusunda istekli olduğu dile getirilmiştir.

Zemin kattaki doğu kanadında yer alan Mısır ve Türkiye ortak pavyonu Yunanistan ve İran pavyonlarının ortasında yer almış, İngiliz Kraliçesi dâhil binlerce kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Mısır'dan, Tunus'tan ve ülkenin farklı birçok noktasından toplanan ürünlerle geniş bir koleksiyon sergileyen Osmanlı pavyonu İngiltere içinden olduğu kadar farklı ülkelerden gelen insanların da ilgisini çekmiş, sergilediği el emeği ürünler ve doğal kaynakları ile Osmanlı İmparatorluğu birçok ödüle de layık görülmüştür. Serginin sonuna doğru kurulan komisyonlar tarafından 170'i büyük olmak üzere 3088 madalya dağıtılmış olup, madalyadan 36'sı Osmanlı İmparatorluğuna verilmiştir. Osmanlı Devleti el emeği ürünleri, ev tekstili, porselen ve tarım ürünleri dallarında dört adedi Mısır'a ait olmak üzere 86 adet nişan ve 42 adet aferin nameden oluşan ödül almıştır. Hatta Osmanlı pavyonunda yer alan tekstil ürünleri özgün tasarım ve farklı el işçiliği sebebiyle dikkatleri üzerinde toplamayı başarmış ve Manchester fabrikatörleri tarafından taklit edilerek sınaî dokumayla imal edilmiştir.

Kendisi için önemli bir deneyim olan Büyük Sergi'nin ardından Osmanlı İmparatorluğu toprak kayıplarına karşın, halen büyük dünya güçleri arasında olduğunu gösterme kaygısıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki diğer uluslararası sergilere katılma çabası içinde olmuş ve Büyük Serginin ardından 1855 Paris Evrensel Sergisine, 1862 Londra Evrensel Sergisine, 1867 Paris Evrensel Sergisine, 1873 Viyana Evrensel

Sergisine, 1893 Chicago Evrensel Sergisi ve 1900 Paris Evrensel Sergisine katılmış, 1863 yılında kendisi de Sergi-i Umumi Osmani'yi düzenlemiştir.

Açık kaldığı beş ay boyunca yani 1 Mayıs 1851-11 Ekim 1851 tarihleri arasında hem yurt içinden hem de yurt dışından olmak üzere toplam 6.000.000'dan fazla kişi tarafından ziyaret edilen Büyük Sergi tüm Dünya'nın ilgi odağı olmuş ve halka kapanışı 11 Ekim 1851'de gerçekleştirilmiştir. 15 Ekim günü kraliyet ailesinin de katıldığı törende Prens Albert bir konuşma yaparak sergilerin uluslararası birlik ve barış için önemini vurgulamasının ardından madalyalar sahiplerine verilmiştir. Sergiyi ziyaret eden yabancıların sayısı yaklaşık 60 bin olup hemen hemen yarısı Fransa'dan gelmiştir. Londra Sergisi'nden dönen Parisli üreticilerin serginin etkisiyle aldıkları sipariş sayısı artmış, 1851 yılının ikinci önemli olayı olarak sergiyi görmek için beklide ilk defa ülkelerinin dışına çıkan kalabalık insan gurubunun oradan Paris'i görmek için ikinci bir seyahat daha yapmıştır.

1851 Londra Sergisi'nden 200.000 paundluk mali bir kazanç elde edildiği kaynaklarda geçse de Times gazetesi sergi ile ilgili tüm işlemlerin bitmesinin ardından, bütün masraflar düşüldükten sonra elde edilen gelirin 505.000£ olduğunu bunun 57.400£'unun aboneliklerden, 424.400£'unun giriş ücretlerinden ve 13.200£'luk kısmınınsa yan gelirlerden elde edildiğini açıklamaktadır. Sergiden elde edilen gelir ile İngiliz meslek ve sanat kollarına büyük katkı yapılarak bu alanlarda eğitim veren okulların açılması sağlanmış, ayrıca Londra'nın South Kensington bölgesinde Victoria ve Albert Müzesi, Bilim Müzesi ve Doğa Bilimleri Müzesi kurulmuştur.

Büyük Sergi için özel olarak tasarlanan Kristal Saray döneme damgasını vurmuş prefabrik yapısı sayesinde serginin kapanışının ardından kaldırılarak 1854 yılında Sydenham bölgesinde tekrar kurulmuş ve 1936 yılındaki yangında yok olana kadar birçok etkinliğe ev sahipliği yapmıştır. İngiltere'yi takip ederek kendi ülkelerinde uluslararası sergilere ev sahipliği yapan Avrupa devletleri düzenledikleri sergiler için

isimlerinden söz ettirecek özel yapılar inşa etmişlerdir. Bu doğrultuda dünya fuarları, dönemin sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin temalar ile kurgulanmışlardır. Geçici yapılar olarak düzenlenmiş olsalar da; dünya fuarlarının yapıları, ulaştıkları kitlenin çeşitliliği ve dönemin popüler yayınlarında sürekli yer almaları sebebiyle, inşa amaçlarının çok ötesinde bir ün elde etmişlerdir. Hatta bazı yapılar geçici olarak inşa edilseler dahi daha sonra kaldırılmamasına karar verilerek günümüze değin önemlerini korumuşlardır. Söz konusu sergiler için inşa edilen bu yapılar marka kentler oluşmasını sağlamışlardır. Örneğin düzenlenecek olan sergi için inşa edilmiş özel ve anıtsal yapılar olan Paris'deki Eyfel Kulesi (La Tour Eiffel) ve Brüksel'deki Atomium bunlardan bazılarıdır.

Sonuç olarak tam adıyla 1851 Tüm Ulusların Endüstri Ürünlerinin Büyük Sergisi çok boyutlu olarak birçok ilki içinde barındırmış, dünya fuarlarının (expoların) oluşum serüvenine zemin oluşturmasının yanında hem İngiltere tarihine hem de sergide katılımcı olarak yer almış olan ülkelerin tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Bunun yanında sergiyi dünyanın çok çeşitli yerlerinden gelerek ziyaret eden 6 milyon kişi ve onların ülkelerine götürdükleri yansımalar sayesinde derinden etkileyen bir olay olarak tarihsel süreçte yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Gazeteler

- **Ceride-i Havadis**, No.501, 1 (24 Za 1266/1 Ekim 1850).
- **Ceride-i Havadis**, No.503,1 (9 Z 1266/16 Ekim 1850).
- **Ceride-i Havadis**, No. 524, 1 (21 Ca. 1267/24 Mart 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No. 525, 1 (28 Ca. 1267/31 Mart 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No. 527, 1 (12 C. 1267/14 Nisan 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No.528,2 (17 C. 1267/19 Nisan 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No.529,1 (25 C1267/27 Nisan 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No.530,2 (6 B 1267/7 Mayıs 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No.533,2 (25 B 1267/26 Mayıs 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851).
- **Ceride-i Havadis**, No.554 (17 M. 1268/12 Kasım 1851).
- **Takvim-i Vekayi**, No. 446 (14 Cemazeyilahir 1267/16 Nisan 1851).
- **The Times**, 14 Ocak 1851, No.20.698.
- **The Times**, 18 Ocak 1851, No.20.702.
- **The Times**, 22 Ocak 1851, No.20.705.
- **The Times**, 30 Ocak 1851, No.20.712.
- **The Times**, 03 Şubat 1851, No.20.715.
- **The Times**, 05 Şubat 1851, No.20.717.
- **The Times**, 13 Şubat 1851, No.20.724.
- **The Times**, 15 Şubat 1851, No.20.726.
- **The Times**, 26 Şubat 1851, No.20.735.
- **The Times**, 05 Mart 1851, No.20.741.

- **The Times**, 24 Mart 1851, No.20.757.
- **The Times**, 25 Mart 1851, No.20.758.
- **The Times**, 03 Nisan 1851, No.20.766.
- **The Times**, 05 Nisan 1851, No.20.768.
- **The Times**, 09 Nisan 1851, No.20.771.
- **The Times**, 16 Nisan 1851, No.20.777.
- **The Times**, 21 Nisan 1851, No.20.781.
- **The Times**, 22 Nisan 1851, No.20.782.
- **The Times**, 24 Nisan 1851, No.20.784.
- **The Times**, 28 Nisan 1851, No.20.787.
- **The Times**, 29 Nisan 1851, No.20.788.
- **The Times**, 30 Nisan 1851, No.20.789.
- **The Times**, 01 Mayıs 1851, No.20.790.
- **The Times**, 02 Mayıs 1851, No.20.791.
- **The Times**, 05 Mayıs 1851, No.20.793.
- **The Times**, 06 Mayıs 1851, No.20.794.
- **The Times**, 08 Mayıs 1851, No.20.796.
- **The Times**, 12 Mayıs 1851, No.20.799.
- **The Times**, 19 Mayıs 1851, No.20.805.
- **The Times**, 22 Mayıs 1851, No.20.808.
- **The Times**, 24 Mayıs 1851, No.20.810.
- **The Times**, 28 Mayıs 1851, No.20.813.
- **The Times**, 29 Mayıs 1851, No.20.814.
- **The Times**, 07 Haziran 1851, No.20.822.
- **The Times**, 11 Haziran 1851, No.20.825.
- **The Times**, 14 Haziran 1851, No.20.828.

- **The Times**, 17 Haziran 1851, No.20.830.
- **The Times**, 18 Haziran 1851, No.20.831.
- **The Times**, 04 Temmuz 1851, No.20.845.
- **The Times**, 22 Temmuz 1851, No.20.860.
- **The Times**, 05 Ağustos 1851, No.20.872.
- **The Times**, 16 Ağustos 1851, No.20.882.
- **The Times**, 20 Ağustos 1851, No.20.885.
- **The Times**, 29 Ağustos 1851, No.20.893.
- **The Times**, 02 Eylül 1851, No.20.896.
- **The Times**, 03 Eylül 1851, No.20.897.
- **The Times**, 04 Eylül 1851, No.20.898.
- **The Times**, 06 Eylül 1851, No.20.900.
- **The Times**, 10 Eylül 1851, No.20.903.
- **The Times**, 17 Eylül 1851, No.20.909.
- **The Times**, 19 Eylül 1851, No.20.911.
- **The Times**, 16 Ekim 1851, No.20.934.

Kitaplar

- **A Guide to the Great Exhibition : Containing a Description of Every Principal Object of Interest-with a Plan**, Pointing out the Content of the Crystal Palace, George Routledge and Co., London 1851.
- Ahmed Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-2**, Genel Yayın Yönetmeni: Ahmet İzci, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016.
- AKÇURA, Gökhan, **Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.
- AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

- AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2837, Eskişehir 2013.
- AKYILDIZ, Ali, **Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- BABBAGE, Charles, **The Exposition of 1851:Or Views of The Industry, The Science, and The Government of England**, John Murray, London, Albemarle Street 1851.
- BENEVOLO, Leonardo, **Modern Mimarlığın Tarihi 1. Cilt: Sanayi Devrimi**, Çevre Yayınları, İstanbul 1981.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, YKY Yayınları, İstanbul 2002.
- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye- Ülke Yönetimi**, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitapevi, Ankara 2007.
- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ÇELİK, Zeynep, **Şarkın Sergilenişi, 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- DEANE, Phyllis, **İlk Sanayi İnkılâbı**, Doç. Dr. Tevfik Güran (çev), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- EKİCİ, Ekrem Buğra, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004.
- ELLIS, Robert (Ed.), **Official Catalogue of The Great Exhibition Of The Works Of Industry Of All Nations,1851 (by Authority of the Royal**

- Commission**), Spicer Brothers, Wholesale Stationers; W. Clowes&Sons, Printes, London 1851.
- ELLIS, Robert (Ed.), **Official Descriptive and Illustrated Catalogue of The Great Exhibition Of The Works Of Industry Of All Nations, 1851 (by Authority of the Royal Commission)**, Part V. Foreign States-Division II and Index, Spicer Brothers, Wholesale Stationers; W. Clowes&Sons, Printers, London 1851.
  - ERGÜNEY, Yeşim Duygu, **Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Dünya Fuarları ve Osmanlı Devleti'nin Mimari Temsili**, Der Yayınları, İstanbul 2018.
  - ERYILMAZ, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul 2010.
  - FLEICHER, H. Cornell, **Tarihçi Mustafa Ali - Bir Osmanlı Aydını ve Bürokrati**, (Çeviren: Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
  - GÜRAN, Tevfik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
  - HAYTA, Necdet-ÜNAL, Uğur, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara 2015.
  - HOBSBAWM, Eric, **Devrim Çağı 1789-1848**, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2003.
  - HOBSBAWM, Eric, **Sermaye Çağı 1848-1875**, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2017.
  - IŞIKLI, Aytaç-BALKAN, Mümin, **Türk Fuarçılık Tarihi**, İstanbul Fuar Merkezi Expo Center, İstanbul 2007.
  - İNALCIK, Halil, **Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
  - İNALCIK, Halil, **The Ottoman Empire and Europe, The Ottoman Empire and Its Place in European History**, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

- İNALCIK, Halil, **Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- JOSEPH, Nash-LOUIS, Haghe- ROBERTS, David, **Dickinsons’ Comprehensive Pictures of The Great Exhibition of 1851**, Dickinson Brothers Her Majesty’s Publisher, London 1852.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Ş.Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2008.
- KARPAT, Kemal H., **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- KUBALI; Hüseyin Nail, **Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri**, Tan Matbaası, İstanbul 1960.
- MATTIE, Erik, **Dünya Fuarları**, Çev. Canan Bilgin, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.
- MCNEILL, William H., **Avrupa Tarihinin Oluşumu**, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2011.
- MCNEILL, William H., **Dünya Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2015.
- MCCLELLAN III, James E.-DORN, Harold, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2016.
- MERRIMAN, John, **Rönesans’tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul 2018.

- ORTAYLI, İlber, **İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfusu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi: 24, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- ORTAYLI, İlber, **Yakın Tarihin Gerçekleri**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- ORTAYLI, İlber, **Avrupa ve Biz**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- ORTAYLI, İlber, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- ROBERTS, J.M., **Avrupa Tarihi**, İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ., İstanbul 2015.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.
- SERÇE, Erkan, **Bir Osmanlı Aydınının Londra Seyahatnamesi**, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vela (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II-Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975**, Çeviren: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2017.

- VIRTUE, George, **The Art Journal Illustrated Catalogue: The Industry of All Nations**, Published for the proprietors, Breadbury and Evans (Printers Extraordinary to The Queen), Whitefriars, London 1851.
- ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Makaleler ve Bildiriler

- ACAR, Şinasi, "Saatçi Eflâkî Dede", **Toprak İşveren Dergisi**, Sayı 90, Haziran 2011, s.12-19
- AKYILDIZ, Ali, "Meclis-i Vükelâ", **TDV İslam Ansiklopedisi C: 28**, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s.251-53.
- AKYILDIZ, Ali, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", **TDV İslam Ansiklopedisi C: 28**, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s.250-51.
- AKYOL, Esra DEMİRCİ, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", **Sosyal Politika Çalışmaları**, Sayı 31, Temmuz-Aralık 2013, s. 33-47.
- ASLAN, Seyfettin-YILMAZ, Abdullah, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2001, s.287-297.
- AYSAL, Necdet, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri", **ÇTTAD**, x/22, 2011/Bahar, s.3-32.
- BERBER, Aykut-KURT, Mustafa "İşletmecilik Tarihi Bağlamında İlk Dünya Fuarı (Londra, 1851)", **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, Vol/Cilt: 45, Special Issue/Özel Sayı 2016, s.174-181.

- BERKES, Niyazi, “Türkiye’de Çağdaşlaşma Olgusu”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa 2009, s. 159-190.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri”, **İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı 8, 1999, s.25-64.
- ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, **Bellekten**, Sayı 203, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.601-626.
- DEMİREL, Demokaan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma (1839 - 1923)”, **Türk İdare Dergisi**, Sayı: 473, Aralık 2011, s. 97-111.
- ERGÜNEY, Yeşim Duygu-KARA PİLEHVARİAN, Nuran, “Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti”, **Megaron**, 2015, Cilt Vol. 10, Sayı No.2, s.224-240.
- GERMANER, Semra, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları”, **Tarih ve Toplum**, Cilt 16, Sayı 95, İletişim Yayınları, Kasım 1991, s.33-40.
- GÜLER, Tahsin, “Osmanlı’da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.19, S.4, 2014, s.311-336.
- İNALCIK, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Düzeni Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.343-359.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Maliye Nazırları (1838-1922)”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s. 97-114.
- MURATOĞLU, Tahir, “Almanya Federal Cumhuriyeti’nde Devlet Yapılanması”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XVIII, Sayı 2, 2014, s.291-366.

- ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu”, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Dora Yayınları, Bursa 2009, s.91- 117.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), Dora Yayınları, Bursa 2009, s.319- 358.
- ÖNSOY, Rıfat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", **Belleten**, Cilt XLVII, Sayı 185, 1983 Ocak, s.195-235.
- PAMİR, Aybars, “Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.53 Sa.2, Ankara 2004, s.61-82.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:28, Sayı:46, 2009, s.53-69.
- SİNANLAR USLU, Seza-GÜRLEMEZ ARI, Aynur,“Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Fuarlarındaki Güzel Sanatlar Temsilleri”, **Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science**, Yıl: 5, Sayı: 31, Aralık 2018, s.570-579.
- TEKDEMİR, Aziz, “1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz’in Sergiyi Ziyareti”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:6, Edirne Temmuz-2013, s.1-19.
- TEKDEMİR, Aziz, “1851 Londra Sergisi ve Osmanlı Devleti’nin Katılışı”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1, Nisan-2018, s.291-321.
- YAZICI, Nurcan, “Uluslararası Sergilerde Osmanlı Mimarisi’nin Sunumu”, **Arkitekt**, Yıl 71, Sayı 500, Ocak-Şubat 2004, s.18-31.
- ZİYÂDE, Hâlid, (2003), "Osmanlı Devleti'nin Laikleşmesinde Bürokratların Rolü", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çev. Eyüp Baş, Cilt 44, Sayı 2, 2003, s.301-323.

Tezler

- AKYOL ALTUN, T.Didem, **Dünya Fuarlarının/Expoların Mimari Değerlendirmesi: Türk Pavyonları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı**, İzmir 2003.
- TEKDEMİR, Aziz, **Ticaret Nezareti (1839-1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul 2010.
- BALCI, Sezai, **Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı**, Ankara 2006.
- MEMİŞ, Şefik, **19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği**, Doktora Tezi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı**, İstanbul 2015.
- ÖZCAN, Lütfi, **Tanzimat Dönemi Yönetim Anlayışı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı**, Sakarya Ekim 2013.
- ÖZÇERİ, Ece, **Displaying The Empire: A Search For Self Representation Of The Ottoman Empire In The International Exhibitions Of The Nineteenth Century (İmparatorluğu Sergilemek: Ondokuzuncu Yüzyıl Uluslararası Sergilerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Temsili)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Doğu Araştırmaları Programı**, Ankara Ağustos 2014.
- ÜNAL AÇIKGÖZ, Merve, **Tanzimat Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Devletinde Padişahlık Makamı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Eskişehir**

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim

Dalı, Eskişehir Ağustos 2016.

ÖZET

Tüm Ulusların Endüstri Ürünlerinin Büyük Sergisi ile başlayan Dünya Fuarları, katılımcı ülkeler için birer temsil alanı olmuş, yapılan icatların, teknolojik ve sınaî gelişimlerin sergilendiği, Sanayi Devrimi'nin etkisiyle elde edilen sermaye birikimleri için pazar arandığı, yeni uluslararası boyutlu etkileşim mekânları haline gelmişlerdir. Her ülkenin kendi temsilini güçlü, dikkat çekici vurgularla ön plana çıkarmak istediği bu platformların ilki ve öncüsü olan 1851 Londra Büyük Sergisi'nde Batı ve Doğu ülkeleri farklı sunumlarla kendilerini göstermiş, Batılı ülkeler sanayilerine ve ilerleyen teknolojilerine vurgu yaparak diğer ülkelere meydan okurken, Doğu toplumları sahip oldukları doğal kaynaklara, geleneksel üretimlere ve kültürel öğelere dikkat çekmeye çalışmışlardır. Düzenlenen ilk uluslararası tarihi sergi olan 1851 Büyük Sergisi yeni bir fuar tipi olan Dünya Fuarları'nın (Expolar) nüvesi olmuş ve birçok yönden ilklere imza atmıştır. Dünya çapında ilk kez birçok ülke çeşitli ve eşsiz koleksiyonları ile sergiye katılım sağlayarak hem kendi kültürünü, kaynaklarını, sanayisini ve teknolojisini tanıtmaya imkânı bulmuş hem de o dönem çerçevesinde diğer ülkelerle kendini kıyaslama şansına sahip olmuştur. Bir anlamda Büyük Sergi ülkeler arası etkileşimlerin ilk kez sağlanmasına olanak sunması ve teknolojik gelişmelerin ilk kez dünya çapında duyurulmasına zemin hazırlaması ile çok önemli bir eksikliği gidermiştir. Söz konusu sergiler üreticiler, tüccarlar ve tüketiciler arasında, dolaysız da olsa, ilişki kurulmasına imkân sağlamış; ülkeler arası rekabet savaş alanlarından Dünya Fuarlarına (Expolar) kaymıştır. Bu değişimi önceden fark eden İngiltere bu alanda da öncü olmayı başarmış, Sanayi Devrimini de gerçekleştiren ilk ülke olarak kendi sınaî ve teknolojik gelişimini düzenlediği ilk uluslararası sergi olan Tüm Ulusların Endüstri Ürünlerinin Sergisi sayesinde tüm Dünya'nın gözleri önüne sermiştir.

Büyük Sergi için Hyde Park'da sergi binası olarak inşa edilen Kristal Saray cam ve demir malzemeyi ilk defa bu kadar büyük boyutlarda bir araya getiren ve prefabrikasyon tekniğinin ilk olarak kullanıldığı mimarisi ile modern akıma öncü olan bir yapı olmuştur. İç tasarımı İslam Mimarisi'nden; özellikle Granada'daki Elhamra Sarayı'ndan esinlenerek hazırlanmış olan Kristal Saray ülkeler için hazırlanmış pavyonlarda ülkelerin kendi seçtikleri koleksiyonlarla ürünlerini sergilemelerine olanak sağlamıştır. Büyük Sergi'ye diplomatik kanallarla 34 ülke davet edilmiş olup bunlar; Avusturya, Belçika, Brezilya, Bremen, Şili, Çin, Danimarka, Mısır, Fransa, Almanya (Zollervein Devletleri), Yunanistan, Hamburg, Hannover, Hollanda, Lubeck, Meksika, Mecklenburg-Strelitz, Yeni Granada, Oldenburg, İran, Peru, Portekiz, Roma, Rusya, Sardunya, Schleswig-Holstein, Sosyete Adaları, İspanya, İsveç, İsviçre, Tunus, Osmanlı Devleti, Toskana ve Amerika Birleşik Devletleri'dir.

1 Mayıs 1851 tarihinde açılışı Kraliçe Victoria tarafından yapılan bu özel serginin ilk gün biletleri açılış öncesi tükenmiş ve toplam 200.000 İngiliz poundu değerinde bilet satılmıştır. Yaklaşık beş ay açık kalan sergi altı milyon civarında kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Kral ve Kraliçe sergiye birçok kez önemli ziyaret gerçekleştirdiği gibi sergiye tüm dünyadan büyük ilgi gösterilmiş ve birçok ülkenin hükümdarı ve halkı sergiyi ziyarete gitmiştir. Büyük Sergi'de ilk kez insanlar barışçıl bir platformda bir araya gelinebileceğini görmüş ve sergi dönemin yabancı devletler adamları ve hükümdarları tarafından ziyaret edilerek XIX. yüzyılın en önemli olaylarından biri olduğunu gözler önüne sermiştir. Avrupa kral ve kraliçeleri, Rusya İmparatoru, Prusya Kralı, Belçika Kralı, Sachsenburg Dükası, Littez Prensi, Orleans Düşesi, eski Fransa Kralının ailesi ve Flemenk Kralı dahi Londra'ya gitmiş ve sergiyi ziyaret etmiştir. Fransa, Almanya, Avusturya, Prusya, Rusya, Belçika, Amerika, İtalya, İsviçre, İspanya, İsveç, Norveç ve birçok ülkeden memur sergiye görevli olarak gönderilmiş, Fransa ve Rusya tarafından gönderilen komisyonlar sergi ürünlerini kendi ülkelerindeki fabrikalarda üretmek amacıyla incelemiş, Çin'den sergiye gözlemciler gönderilmiştir.

1.400 sergi görevlisi tarafından sergilenen yaklaşık 15.000 üreticiye ait 100.000'i aşkın endüstriyel ürün ziyaretçileri sergiyi gezdikleri süre boyunca adeta dünyanın birbirinden farklı köşelerine götürmüştür. Sergide en fazla İngiltere ve kolonilerine ait ürün sergilenmiş, ardından Fransa'nın ürünleri ve daha sonra Alman Zollverein'in ürünleri gelmiştir. Fransa'nın sergide en geniş içerikli koleksiyona sahip ülke olması ve bu koleksiyonun içerdiği gelişmiş sanayi ürünleri tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. Ayrıca sergiye Fransız halkı da ilgi göstermiş ve ziyaret eden yabancıların sayısı yaklaşık 60.000 olup hemen hemen yarısı Fransa'dan gelmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde gelişen Osmanlı-İngiliz yakınlaşması ve 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın etkisiyle Sultan Abdülmecid İngiltere Kraliçesi Viktorya tarafından gelen teklifi kabul etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu da Büyük Sergisi'de yer almıştır. Daha çok geleneksel ürünler, doğal zenginlikler ve kültürel öğeler içeren bir koleksiyon oluşturan Osmanlı İmparatorluğu'nun sergiye katılma amacı ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak, padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği gayreti ortaya koymak olmuştur. Bu doğrultuda sergi öncesinde Osmanlı hükümeti gönderilecek ürünlerin tespit edilmesi ve hazırlanması için Nafia Nezareti bünyesinde bir komisyon oluşturmuş ve tarım ürünlerinden doğal madenlere ve tekstil endüstrisi için hammaddelere, kumaşlara, halı, kilim, çini, el işlemleri gibi ürünlere kadar çeşitlilik gösteren ürünlerden geniş bir koleksiyon hazırlamıştır. Zaten ürün çeşitliliğinin fazla olması isteği de İngiltere Kraliçesi'nden gelmiş ve Osmanlı padişahı tarafından kabul edilmiştir. 700 üreticiye ait olan ürün İstanbul'a ulaştıktan sonra bir hafta kadar İstanbul'da sergilenerek Padişah, devlet erkânı, şehzadeler, valide sultan, yabancı devlet sefirleri, tüccar ve esnaf sınıfı tarafından incelenmiştir. Ardından ürünler düzenli bir şekilde toplanarak, yaklaşık 200 sandığa yerleştirilmiş ve Feyz-i Bahri isimli vapura yüklenmiştir. 1.600 ton yük bulunan vapur Londra'ya gitmek üzere 13 Nisan 1851 Pazar akşamı İstanbul'dan hareket etmiş, 26 Nisan 1851 tarihinde yani serginin açılışına beş gün kala Londra'ya ulaşmış ve 29 Nisan 1851 tarihinde ürünlerin Southampton limanından Kristal Saray'a sevkiyatı işlemleri başlamıştır. Mısır'dan, Tunus'tan ve ülkenin farklı birçok noktasından toplanan ürünleri sergileyen Osmanlı İmparatorluğu pavyonu İngiliz Kraliçesi dâhil binlerce kişi tarafından ziyaret edilmiştir.

Halka kapanışı 11 Ekim 1851'de gerçekleştirilen sergi için 15 Ekim günü düzenlenen törende Prens Albert bir konuşma yaparak sergilerin uluslararası birlik ve barış için önemini vurgulamasının ardından madalyalar sahiplerine verilmiştir. Komisyonlar tarafından 170'i büyük olmak üzere 3088 madalya dağıtılmış olup, 36'sı Osmanlı İmparatorluğuna verilmiştir. Osmanlı hükümeti el emeği ürünleri, ev tekstili, porselen ve tarım ürünleri dallarında dört adedi Mısır'a ait olmak üzere 86 adet nişan ve 42 adet "aferin name"den oluşan ödül almıştır. İngiltere'de Büyük Sergi'den elde edilen yaklaşık 500.000 paundluk gelir ile İngiliz meslek ve sanat okulları açılmış, ayrıca Londra'nın South Kensington bölgesinde Victoria ve Albert Müzesi, Bilim Müzesi ve Doğa Bilimleri Müzesi kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: 1851, Londra, Sergi, Osmanlı, Sanayi, Expo

ABSTRACT

The World's Fairs (Expos), which started with the Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations, have become a spaces of representation for the participating countries and have become new places for exhibiting inventions, technological and industrial developments, looking for markets for capital accumulation that obtained under the influence of the Industrial Revolution, and new international spaces of interaction. In the London Great Exhibition of 1851, which was the first and pioneer of these platforms, where each country wanted to emphasize its representation with strong, remarkable emphasis, Western and Eastern countries showed themselves with different presentations; while Western countries challenged other countries by emphasizing their industries and advancing technologies, Eastern societies tried to draw attention to their natural products, traditional goods and cultural elements. The Great Exhibition of 1851, which was the first international historical exhibition of time, became the essence of a new exhibition type that is the World's Fairs (Expos), and was the first in many ways. For the first time, many countries participated in the exhibition with their diverse and unique collections, and had opportunity to promote their culture, resources, industry and technology and also had opportunity to compare themselves with other countries of their time. In a sense, The Great Exhibition filled the very important deficiency by providing opportunity to interaction between countries for the first time and paved the way for announcement of technological developments to the world for the first time. These exhibitions allowed the establishment of a direct relationship between producers, traders and consumers; competition between countries shifted from battlefields to World's Fairs (Expos). As realized this change before other countries, England became a pioneer in this field and as the Industrial Revolution began in England before others, England exposed its industrial and technological development with the Exhibition of the Works of Industry of All Nations which was the first international fair of the world.

The Crystal Palace, which was built as an exhibition building in Hyde Park for the Great Exhibition, was the first construction that pioneered the modern trend with its architecture that brought together the glass and iron materials in such a big size and where prefabrication technique was used. The Crystal Palace, which its interior design inspired from Islamic Architecture especially from the Alhambra Palace in Granada, enabled nations to exhibit their products within their selected collections at country pavilions. 34 nations were invited to the Great Exhibition with diplomatic channels; Austria, Belgium, Brazil, Bremen, Chile, China, Denmark, Egypt, France, Germany (the States of the Zollervein), Greece, Hamburg, Hannover, Holland, Lubeck, Mexico, Mecklenburg-Strelitz, New Granada, Oldenburg, Iran, Peru, Portugal , Rome, Russia, Sardinia, Schleswig-Holstein, Society Islands, Spain, Sweden, Switzerland, Tunisia, Ottoman Empire, Tuscany and the United States of America.

The first day tickets of this special exhibition, which was opened by Queen Victoria on May 1, 1851, sold out before the opening and a total of 200,000 pounds worth of tickets have been sold. The exhibition, which was open for about five months, was visited by around six million people. In addition to Prince and Queen made important visits to the exhibition many times, a great attention was paid to the exhibition from all over the world and the rulers and subjects of many countries visited the exhibition. For the first time at the Great Exhibition, people saw that they could come together on a peaceful platform and as the exhibition was visited by foreign statesmen and rulers of the time it was revealed that was one of the most important events of the 19th century. The kings and queens of Europe, the Emperor of Russia, the King of Prussia, the King of Belgium, the Duke of Saxsonburg, the Prince of Littez, the Duchess of Orleans, the family of the former King of France, and even the King of the Netherlands went to London and

visited the exhibition. Officers from France, Germany, Austria, Prussia, Russia, Belgium, America, Italy, Switzerland, Spain, Sweden and Norway and from many nations were sent to the exhibition, commissioners from France and Russia examined exhibits in order to produce them in factories in their countries and observers were sent to the exhibition from China.

More than 100,000 industrial products belong to approximately 15,000 producers, which were exhibited by 1,400 exhibitors, let visitors to feel at different corners of the world virtually during their visit. Items from England and from its colonies displayed at the exhibition mostly, then items from France and from German Zollverein. The fact that France has the largest collection in the exhibition and its collection that was included advanced industrial products in it attracted the attention of the world. In addition, the French people showed an interest in the exhibition also and the number of foreign visitors was around 60,000 and almost half of them came from France.

Under the influence of the Ottoman-British rapprochement developed during the Tanzimat Period and the 1838 Ottoman-British Trade Agreement, Sultan Abdülmecid accepted the offer of Queen Victoria of England and the Ottoman Empire took part in the Great Exhibition. The aim of the Ottoman Empire, which formed a collection containing mostly traditional goods, natural products and cultural elements, was to show the productivity of the lands of the Empire, to prove the agricultural, industrial and artistic skills of Ottoman subjects, and to show the efforts of the Sultan in the development of the country. In this direction, the Ottoman government established a commission within the Ministry of Nafia before the exhibition to select and prepare the goods that would be sent to the exhibition and government prepared a large collection including agricultural products, natural resources like minerals, and raw materials for textile industry, fabrics, carpets, rugs, ceramics, and handicrafts. Already the desire to expose large variety of exhibits came from the Queen of England and was accepted by the Ottoman Sultan. Exhibits, which belong to 700 producers, were displayed in Istanbul for a week after arrived in Istanbul, examined by the Sultan, high officials, mother and sons of Sultan, foreign state ambassadors, merchants and artisans. The goods were then collected, classified regularly and put in approximately 200 crates and loaded to ship called Feyz-i Bahri. The ship, which has 1,600 tons of cargo, departed from Istanbul on the evening of Sunday, April 13, 1851 and arrived to London on April 26, 1851, five days before the opening of the exhibition, on April 29, 1851, the delivery of goods from the Port of Southampton to the Crystal Palace was began. The pavilion of the Ottoman Empire, which exhibited goods from Egypt, Tunisia and various lands of the Empire, was visited by thousands guests, including the British Queen.

The exhibition closed to public on October 11, 1851, the closing ceremony was held on October 15, 1851, and Prince Albert delivered a speech at the ceremony which, emphasize the importance of the exhibitions for international unity and peace, and then medals were given to the owners. 3088 medals were distributed by the Commissions, 170 of which were great, and 36 medals were given to the Ottoman Empire. The Ottoman government received 86 awards and 42 certificates in the fields of hand-made products, home textiles, porcelain and agricultural products which four of them belong to Egypt. In England, British vocational and arts schools were opened with an income of approximately 500,000 pounds from the Great Exhibition, and the Victoria and Albert Museum, the Science Museum and the Natural Science Museum were established in London's South Kensington.

Keywords: 1851, London, Exhibition, Ottoman, Industry, Expo

NORTH SIDE, G. 40—42; H. 41, 42; I. J. 42.

Commissioner, EDWARD ZOHREB, Esq. * Inspector, MR. C. M. MAJOR, at the Turkish Collection in the Building.

A COMPLETE knowledge of the commercial productions of the different countries contributing to the Exhibition, is essential to the full development of the views contemplated in the design, of giving to such countries the benefits of a mutual interchange of the latest results of improvements in the manufactures, and an insight of the processes and materials used in such manufactures. Turkey has for some years been considered as a non-industrial country, and as depending on foreign states, chiefly England, for the supplies of her annual large consumption of textile and other useful fabrics; but although naturally an agricultural country, the present Sultan is endeavouring to revive the manufactures which once existed, and by the introduction of new working establishments on a large scale, and at his own private cost, for the manufacture of broadcloth, silk, cotton, glass, and metal goods, is giving a fresh impetus to the industry of the country. Turkey, with the immense resources of the raw materials within her own territories, may, consequently, ere long, rely on the result of her home manufactures for much of her now required foreign supplies. Nothing so much conduces to the progress and prosperity of a country as the certain knowledge of the condition, prospects, and influences of the commercial policy of other countries with which that country may be in relation. Turkey has provided one of the surest means for this end, by sending into England, France, and Germany, many young men, who partly finish their education in these respective countries, and who thus become fitted to acquire a knowledge of the views of men of sound practical opinions on subjects of importance in manufacturing, political, and social matters. The knowledge thus obtained is of great value to these young men, not less so than that of the arts of ship-building, civil engineering, &c., which are in fact the more ostensible objects of their visiting foreign countries.

Amongst the contributions received from Constantinople will be found specimens of broad-cloth equal to some of our west of England manufacture, but this has been produced at a cost which precludes all ideas of competition with other countries on the important feature of cheap production. The same observation will apply to their cotton fabrics, and silk piece goods, in imitation of French stuffs, all of which can be manufactured in abundance, but at too great an expense at present to meet the means of the people at large. The improvement, however, in the article of raw silks may be mentioned especially, to prove that where encouragement is given to the energies of the people, in the way of remuneration for their skill, the result is manifest. Not fifteen years since, the silk imported into England was of low quality, badly reeled, hastily and dishonestly packed, and averaged in value about 9s. per lb., whilst within the last three years a new feature in the trade has been introduced, by the adoption of the improved French and Italian method of reeling, by several of the most influential firms; and the merits of the Broosa raw silk are now found to be equal to any silks brought to this market, and the consignments realize for fine ordinary qualities 14s. to 16s. 6d. per lb., whilst some of the finest have been sold within the last few months as high as 27s. per lb.

Should the manufacturers still be encouraged by a liberal policy on the part of the Turkish government, there is every reason to hope that Turkey may become a self-supplying country to a large extent in respect of the useful manufactures required also. In embroidery and articles of gorgeous work, common in Oriental states, Turkey has long stood pre-eminent; but the period has arrived when a display of more magnificence, although characteristic, is no longer accounted the test of a wealthy power. With regard to the facilities of communication with other countries for commercial purposes, Turkey stands in the position of one of the most favoured of nations, and her vast population spread over islands and on a continent margined with ports of safe and easy access to trading vessels, gives her the advantage of the ready supply of her own people with every required necessary from foreign powers, and admits of the greatest facility of exchanging her own natural productions so much required by others. The value of these will be appreciated on inspecting the list of articles enumerated in the present Catalogue, and which have been classed with as much care in the nomenclature, uses, and localities of production, as the limited time for the preparation of the work would admit.

5 F 2

List of RAW MATERIALS, the produce of the OTTOMAN EMPIRE, sent for EXHIBITION by the CENTRAL COMMITTEE of CONSTANTINOPLE, on the part of the MINISTRY OF COMMERCE (and by order of the SUBLIME PORTE), and the parties specially mentioned as exhibitors.

This collection of upwards of 3300 objects is arranged under the several divisions of the Vegetable, Animal, and Mineral Kingdoms, and into two general classes of Raw Materials and Manufactures. The numbers are not serial, but continuous, and each article is separately labelled.

RAW MATERIALS.

Woods (Dyeing and other).—Forty-nine varieties of woods, shrubs, and plants, herbs, roots, fruits, oil-yielding kernels, grains, and balsams—entering into the commerce of the Levant, &c.; or employed medicinally, as dyes, &c.; or for household and agricultural purposes, numerically arranged, from the Sendgiak of Jerusalem, Djibbe, Koniah, Egypt, Saide, and other divisions of Turkey (No. 65—170). Two specimens of gutta percha; seven specimens of yellow wax; one of sugar-cane; specimen of saponiaca Egyptiaca, or "soda" (170—178 and 2015—2063).

Cotton Wool.—Gossypium, or cotton wool (2064—2088). Twenty-five varieties of cotton wool, including No. 2082, a specimen of "Lana cardiac," or "ocephala," contributed from Koniah, Cassabar, and several other districts of the empire in Asia and Africa.

Tobacco.—Thirty-two specimens, from about twenty-five provinces (2089—2119).

Sponges of six kinds (2126—2131).

Wheats.—Twenty-eight samples, from Salonica, Damascus, Koniah, Adrianople, Tripoli, &c. (2132—2159).

Pounded Wheat for making Pilau.—Five samples (2160—2169).

Barley.—Fifteen samples (2165—2169).

Oats.—Four samples (2180—2183).

Indian Corn or Maize.—Fifteen samples (2184—2198).

Rice.—Nine samples (2199—2207).

Millet.

Panicum-Jani.—Seven varieties (2208—2215).

Sesamum.—Eleven samples of the seed (2216—2226).

Sample of Uskeep tobacco (2227).

Flax.—Eight specimens (2228—2243).

Flax and Hemp.—Eight samples (2228—2243).

RAW MATERIAL, principally of the VEGETABLE KINGDOM.

Dyes.—Kinna weed, for dyeing the fingers, toes, and beard. Vallonia acorns; shumac; madder-root; berries—yellow, white; galls—white, yellow, black, and green; leaves of the "Enbuch" flower; saffron flowers.

Balsams, Resins, and Drugs.—Absynth, resinous scammony; vegetable pitch, and pure resin; white bird-lime (2599—2606); white resin; balsam of Mecca; Siam turpentine; storax, or scented sennaar leaves; chamomile flowers; aloes-wood; cardamum; colocynth; hellebore; julep. A resin from Anatolia, used for making knife and fork handles (2634). Myrrh; frankincense; calamite; prepared scammony; sassafras; opium (nine varieties); leaves of the Laurus nobilis; poppy-heads; poppy seeds and leaves; rose-leaves of the R. Damascensis and R. Centifol; and other kinds.

Roots.—Gentian; valerian; liquorice; peppermint; angelica; saffron; varieties of liliacum; wild thyme; asphodel (or King's spear), the prepared sort.

Other Grains.—Spring wheats; autumn wheats; maize; millet; sesame. Vetches.

Products, Medical and Alimentary.

Gums.—G. Arabicum, tragacantha, karamanicum, cirasorum, masticum, ladaneum (2607—2634).

Pepper.—Capsicums; long pepper.

Edible marsh-mallows; grey peas (Astragal foliac.); berries of the Mocha coffee-plant; nasturtium; varieties of the cucumber; pumpkin; gourd; sweet potato; aspa-

ragus; spinach; turnip; cabbage (many varieties of "brassica.")

Seeds of coriander; mustard; annis; hemp; cummin.

Cotton, hemp, flax, errilac; bamea; the castor-oil bean; "faba," larger and smaller; phæsole, nine specimens (2254—2262); fibres of the wild hemp.

Flowers and heads of the poppy; specimens of the heliotrope.

Specimens of dried plants from Mount Hebron and its vicinity.

[This small collection contains several species whose organization and form are very analogous to those produced in the Alpine regions of Europe. A small box, cut out of the wood of a soft tree growing in the immediate vicinity of Jerusalem, strikingly resembles in its form, and in the subject and execution of its carvings, the little wooden caskets made by the shepherds in the mountainous districts of Switzerland and Savoy, and sold at Martigni, Brig, &c. This box encloses a good specimen of the silky filaments of the Sodom apple.]

Fruits from all the dominions of Turkey. The "mahalet," and other varieties of the plum kind, as Prunus persicus, P. Damascen, &c. Pears of many different varieties. Twelve varieties of the almond—sweet, bitter, and soft-shelled (2648—2659); tamarinds, cherries, mulberries, Egyptian jujube, orange, lime, lemon, &c.

Sugar-canes. Grasses.

Nuts.—Common hazel, pistachio, cob, chestnut, walnut, &c.

Forest and Timber Trees.—Fifty or sixty varieties of the woods of the oak, ash, maple, hornbeam, willow, beech, plane, oriental lime, sycamore, &c. (2947—2985).

Plants.—Tobaccos, especially of the kinds called "nicotiana," "hosch," "Virginia."

Hemp-Flax of very numerous varieties.

Vines of twenty-two sorts, chiefly from Damascus, Smyrna, and Koniah.

Vegetables and Animal Products (Manufactured).

Sugars.—Raw and manufactured, or white; also sugar scented.

Oil of Olives.—Many varieties (2757—2765).

Other Oils.—Essential oils of cedar, sandars, and numerous other kinds, including oils of roses, almonds, laurel (expressed), terebinthus, compound of sesame oil, and water.

[This powerful extract from the odoriferous plant so widely diffused through every country of Europe, but growing nowhere, perhaps, in more luxuriant perfection than in Turkey, is that which the dealers in the bazars of the East employ, to a greater extent than is generally known, of the genuine "attar" of roses.]

Sweet Oil of Geranium.—Rose, honey, violet, jessamine, distilled water, laurel, violet, carmine, mertha, orange.

Syrups and Sweets.—Laurel, violets, almonds, inspissated juice of grapes.

Fermented Liquors.—Beer. Numerous white wines and red wines, the produce of Turkish Moldavia and other vineyards of the empire. Rosoglio and other liqueurs.

Wax.—White, yellow, bleached, unbleached.

Snuff.—Six specimens of Turkey snuff (3120—3128).

3324 Red wine of Catnar, vineyard of Madame DİMAKI (fifteen bottles).—Moldavia.

3325 White wine of Odabechti, vineyard of Prince MICHEL STOURDZA (ten bottles).—Moldavia.

[Although Turkey has hitherto been little known in European markets as a wine-producing country, she has contributed among these white wines some that are very well made, of good body, and a brisk and very agreeable flavour. The best of these kinds have been produced from a Rhenish grape on Mount Olympus.]

3326 White wine of Odabechti; and 3327 Red wine of Odabechti, of the vineyard of M. PAMPILY (fifteen bottles each).—Moldavia.

3328 Red wine of Nebuna (six bottles); 3329 White wine of Odabechti (fourteen bottles), vineyard of Prince MICHEL STOURDZA.—Moldavia.

3330 White wine of Catnar, vineyard of ROSMANN (nine bottles).—Moldavia.

3331 White wine of Catnar, vineyard of Madame DIMAKI (eight bottles).—Moldavia.

3332 Red wine of Catnar (twelve bottles); 3333 White wine of Catnar (ten bottles), vineyard of M. CANTACOUZINE.—Moldavia.

3334 White wine of Odabechti; 3335 Red wine of Greis; 3336 Red wine of Odabechti (ten bottles each), vineyard of Prince MICHEL STOURDZA.—Moldavia.

3337 White wine of Ochio.—Moldavia.

3338 Prepared wine, called Wormwood wine, of Ochio (seven bottles).—Moldavia.

3339 Wine, called Prahir of Nebuna (six bottles); 3340 Red wine of Nebuna (four bottles), vineyard of Prince STOURDZA.—Moldavia.

Sent by the IMPERIAL ARSENAL.

Specimens of walnut wood, oak, elm, pine, &c.

1868 White wine of FALKERSON & Co. (100 bottles).—Mount Olympus.

ANIMAL KINGDOM.

23 Leopard's skin, of the neighbourhood of Djibbal, district of Saida.

26 Raw white silk (one skein), spun by HAGGI BEKIR.—Beirut.

27 Raw white silk (one skein), spun by PENRE HATOUR.—Saida.

33 Raw yellow silk (one skein), spun by HAGGI BEKIR.—Beirut.

43 Stuffed fish.—Coast of Syria.

60 Raw white silk (two skeins), spun at the filanda of Shemlan, Mount Lebanon, belonging to Mr. SCOTT.—Mount Lebanon, province of Saida.

63 Cocoons, silk worm.—Mount Lebanon, district of Saida.

142 Cocoons, silk worm, white.—Beirut.

175, 176 Raw yellow silk (four skeins).—Antioch, Aleppo.

191 Raw silk and silk-worm cocoons, viz. twenty skeins of silk; ten species of cocoons; five phials silk-worm seed, from the filanda of MOURGUE & Co., Ain Hamade.—Beirut.

420 Raw yellow silk, spun at the filanda of Smyrna (one skein).—Smyrna.

421 Raw silk, white and yellow (fourteen skeins), spun at the filanda of P. ROGETTI.—Salonica.

422 Raw white silk, spun at the filanda of Adrianople (one skein).—Adrianople.

423 Raw white silk, spun by the peasantry of Guive, Ismid (ten skeins).—Ismid.

424—426 Boiled silk, spun by the peasantry of Adrianople (five skeins).—Adrianople.

427 Raw silk, spun by the peasantry of Candia, A and B (two skeins).—Candia.

428 Raw silk, spun by the peasantry, A, B, and C (three skeins).—Amassiah.

429 Raw silk, spun by the peasantry of Berkofsch.—Nisch.

430 Raw silk, spun by the peasantry of Zeharschamba (two skeins).—Djanik.

431 Raw silk, spun by the peasantry of Drama (one skein).—Drama.

432 Raw silk, spun by the peasantry of Smyrna (one bundle).—Smyrna.

433 Raw silk, spun by the peasantry of Belan.—Adrianople.

Raw silk: 761 12 deniers, 5 cocoons (two skeins); 762 11 deniers, 4 cocoons (two skeins); 763 16 deniers 6 cocoons (two skeins); 764 8 deniers, 3 cocoons, spun at the filanda of NOURI MEHEMET PACHA.—Broosa.

Raw silk: 765 Spun at 4 cocoons (four skeins); 766 7 cocoons (four skeins); 767 5 cocoons (four skeins); 768 6 cocoons (three skeins).—Broosa.

769 Raw silk, spun by the peasantry (two skeins).—Broosa.

770 Silk-worm cocoons.—Broosa.

771 Silk-worm eggs.—Broosa.

772 Ostrich wings (two).—Esnar Medgidie, Tripoli, Barbary.

999 Bear's skin.—Marash, Adana.

1000 Deer's skin.—Adana.

1001 Lynx skin.—Merash.

1002—1004 Tiger skins.—Damascus.

Fox skins: 1005 Aidin; 1006 Yanina; 1007 Baffra Djanik; 1008 Trebizond; 1002 Nisch; 1010 Koniah; 1011 Magnesia; 1012 Adana; 1013 Kaissarieh; 1014 Koniah.

Jackal skins:—1015 Aidin; 1016 Baffra, Djanik; 1017 Cause, Djanik; 1018 Adana; 1019 Magnesia; 1020 Gumuldjik; 1021; Ordon, Trebizond; 1022 Amassiah.

Wolf skins:—1023 Adana; 1024 Merash, Adana; 1025 Amassiah; 1026, 1027 Koniah; 1028 Adana; 1029 Okthe Alyd.

1030 Lynx skin.—Adana.

Wild-cat skins:—1031 Baffra, Djanik; 1032 Adana; 1033 Amassiah; 1034 Nish; 1035 Koniah.

1036, 1037 Hare skins.—Ianina.

1038 Badger.—Acktehe-Abad, Trebizond.

1039 Otter skin.—Adana.

1040 Beaver's skin.—Ismid.

Martin or weasel skins:—1041 Merash, Adana; 1042 Magnesia; 1043 Ianina; 1044 Aidin; 1045 Magnesia; 1046 Djanik; 1047 Nish; 1048 Cara Gash; 1049 Nish.

1050, 1051 Lion skins.—Tripoli, Barbary.

Goat skins: 1052, 1053 dyed (used as rugs); 1054 white; 1055, 1056 dyed—from Angora. 1066 Koniah.

1067 Sheep skin.—Koniah.

1068 Deer skin.—Koniah.

1194 Fox skins, washed.—Tripoli, Barbary.

1195 Lamb skins, black; 1196 white.—Wallachia.

1590 Raw silk, spun at the filanda of BILEZIKDJEOGLOU, No. 1, two skeins (four cocoons); No. 2, two skeins (three cocoons); No. 3, two skeins (five cocoons).—Broosa.

1591 Raw silk and cocoons, spun at the filanda of MECHIRDETZ DZEAIRLIOGLU; seventeen skeins silk (6 cocoons, 12 and 13 deniers), three boxes cocoons.—Broosa.

1592 Raw silk and cocoons, as above, filanda No. 2, seventeen skeins (6 cocoons, 12 and 13 deniers).—Broosa.

1593 Raw silk and cocoons, as above, filanda No. 1, sixteen skeins silk (3 and 4 cocoons, 12 and 13 deniers), three boxes cocoons.—Broosa.

1594 Raw silk, spun by the peasantry.—Bazarkivi, Ismid.

1595 Raw silk, spun by the peasantry of Guire (one bundle).—Ismid.

1596 Raw silk, spun by the peasantry of the district of Broosa (one bundle).—Broosa.

1597 Raw silk, spun by the peasantry of Ghemlek (one bundle).—Broosa.

1598 Raw silk, spun by the peasantry of Dimalaka (one bundle).—Biga.

1599 Raw silk, spun by the peasantry of Banduma (one bundle).—Biga.

1600 Raw silk, spun by the peasantry of Guera (one bundle).—Ismid.

1601 Raw silk, spun by the peasantry of Adrianople (one bundle).—Adrianople.

1602 Raw silk, spun by the peasantry of Damascus (one bundle).—Damascus.

1603 Raw silk from four cocoons (from the filanda of Demetrius Simmon) of Wallachia.

1604 Raw silk, spun by the peasantry of Smyrna.—District of Smyrna.

1605 Raw silk, called Payambol, spun by the peasantry.—District of Smyrna.

1606 Raw silk, spun at the filanda of TOROSGLOU (one bundle).—Broosa.

1607 Raw silk, spun by the peasantry (one bundle).—Tripoli, Barbary.
 1608 Raw silk, spun by the peasantry of Djanik (one bundle).—Djanik.
 1609 Raw silk, spun by the peasantry of Temora (one bundle).—Philippopoli.
 1610 Raw silk, spun by the peasantry of Broossa (one bundle).—Broossa.
 1705 Raw silk, spun by YUSSEF BEYOGLU's steam filanda; No. 1, 10 deniers; No. 2, 13 deniers; No. 3, 15 deniers.—Broossa.
 1706 Raw silk, spun by the peasantry of Denurdash (six skeins).—Broossa.
 1707 Raw silk, spun by the peasantry of Guere (two skeins).—Ismid.
 1708 Raw silk, spun by the peasantry (two skeins).—Broossa.
 1711 Raw silk, spun at the filanda of J. PAULAKY, Broossa; establishment founded in 1847 on the French system of Cevennes. Cocoons, 3, 4, 6, 7, 9, 12; Skeins, 4, 4, 4, 2, 2, 4.
 1823 Tobacco, SAID AGA (three cases).—Turkey.
 1825 to 1919 Bear, wolf, lynx, badger, and other skins, from Moldavia, Tremora, and Tricala.
 1974 to 2006 Raw silk, white, spun in the filandas of Jassy and elsewhere, in Moldavia.
 2006 to 2044. Various specimens of sheep's wool, goat's and camel's hair, &c.
 2048 to 2831. Buffalo and other horns; and a miscellaneous collection of animal and medicinal products, including Butargo fats, tallow, &c.

MINERAL KINGDOM.

An extensive collection of mineral products, inclusive of natural specimens of sulphur, from Jerusalem.
 Black mineral resin (bituminous liquor, naphtha).
 Potter's earth.—Beirut.
 White clay.—Tenesi, Saida.
 Granite.—Sour, Saida.
 Clay, used for making pipe bowls.
 Iron ore and coal.—Mount Lebanon.
 Jasper.
 Mineral potash, from Wallachia.
 Nitre.
 Rock salt, grey and white; copperas, alum, gypsum, selenite.
 Carbonate of limestone, used for clarifying petmes, or grape-juice treacle. Zoolite, quartz, garnets, opal, jasper, whetstones of various kinds. Emery, mica, china clay, steatite. A collection of metalliferous ores of iron and copper. Specimens of gold dust, galena, arsenic. Mineral fuel, as lignite, brown coal, &c.

MANUFACTURES.

Province of Saida.

1 Silk bridle, in four pieces, weighing 240 drachmes.—Manufactured by SEID OMER, Tripoli.
 2, 3 Black silk stuffs, used for Christians' turbans.—Manufactured by TCHERTCHY, Beirut.
 4 Silk and cotton sash.—Manufactured by OMER KIBABY, Tripoli.
 5 Check silk sash.—Manufactured by TCHERTCHY, Beirut.
 6 Silk and cotton stuffs, called imitation Broossa.—Manufactured by EMIN, Tripoli.
 7 Silk and cotton stuffs, imitation Avaneh, for turbans.—Manufactured by YASHARA HOSSEIN, Tripoli.
 8 Silk taffeta, for dresses.—Manufactured by TCHERTCHY, Beirut.
 9 Silk and cotton stuffs, called Guézy; 10, 11 Silk taffeta; 12 Silk and cotton satin, called Eminieh; 13, 14 Cotton and silk stuffs, called Tchetari.—Manufactured by YASHARA HOSSEIN, Tripoli.
 15 Cotton stuffs, used for dresses.—Manufactured by HADGI MUSTAPHA, Mihir, Lazikiyé.
 16 Man's jacket, cotton and silk, called Guézy turka;
 17 Under-coat, cotton and silk.—Manufactured by HANONNA, Jerusalem.

18 Cotton twist.—Manufactured at Ashlie, Bershon.
 19 Blue cotton cloth; 20 Cotton cloth, sateen.—Household Industry, Mount Lebanon.
 20, 21 Cotton cloth, sateen; 22 Coloured.—Manufactured by HADGI MUSTAPHA, Lazikiyé.
 24 Gold thread, different qualities.—Made by NAMEH, Beirut.
 25 Cap, silk, cotton and gold.—Made in the villages of Mount Lebanon.
 28 Silk sashes (three bundles).—Manufactured by TCHERTCHY, Beirut.
 29 Silk cord.—Manufactured by NAMEH, Beirut.
 30 Silk ribbons, coloured.—Manufactured by TCHERTCHY, Beirut.
 31 Gold and silk thread sabre-cord.—Manufactured by NAMEH, Beirut.
 32 Silk-gauze shirts.—Manufactured by TCHERTCHY, Beirut.
 38 Candlestick, carved in bituminous stone, found near the tomb of Moses.—Carved by MERDEHAI, Jerusalem.
 45 Silk sash.—Manufactured by MIHAL, Tripoli.
 46 Silk veil or cloak.—Manufactured by OMER KIBABY, Tripoli.
 47, 48. Silk sashes, silver fringes.—Manufactured by TCHERTCHY, Beirut.
 49 Silk sashes, silk and silver thread.—Manufactured by LOHORE, Beirut.
 50 Silk and silver cord.—Manufactured by NAMEH, Beirut.
 51 Silk and gold thread caps; 52 Silk and silver thread cushion-cover; 53 Silk and silver thread cap; 54 Silk and silver thread tobacco-bag.—Household Industry, villages of Mount Lebanon.
 55 Silk and silver thread braces; 56 Silk tobacco bag.—Manufactured by OMER KIBABY, Tripoli.
 57 Silk and gold ladies' slippers; 58 Silk and gold mantle.—Household Industry, villages of Lebanon.
 66 Soap, common.—Manufactured by TCHERTCHY HANAN, Jerusalem.
 68 Soap, scented.—Manufactured in Djibba.
 108 Cup in porphyry.—Carved by JACOB MISLEM, Jerusalem.
 109 Cup in bituminous stone, found near the tomb of Moses, Bethlehem.—Carved by MORDEHAI, a Jew of Bethlehem.
 110 Box, cut from the stones of Jerusalem, containing nuts of Hidgaz, near Mecca; a little silk of the *Asclepias gigantea*, or Sodom apple, and a piece of red porphyry.—Cut by a poor self-taught Jew; sent by H. B. M.'s Consul, Jerusalem.
 111 Spoons in porphyry.—Cut by JACOB MISLAM, Bethlehem.
 112 Inkstand, in root of the olive-trees of Jerusalem.—Cut by YANI, Jerusalem.
 114 Shell in mother-of-pearl.—Carved by ISAN, a Jew of Bethlehem.
 115 Paper-folders, in wood of the olive-trees of Jerusalem.—HANAN, of Jerusalem, maker.
 118 Soap.—Made at SEID MEHEMET'S Soap Manufactory, Tripoli.
 119 Chaplets.—Made by ABDULLAH, Bethlehem.
 120 Box in olive wood, containing dried flowers and a sample of cotton grown in Jerusalem, by H. B. M.'s Consul.—Made by SAUL, a German Jew. Flowers prepared by E. A. FINN, sent by H. B. M.'s Consul, Jerusalem.
 121, 124 Silver plates.—Made by ANDON, silversmith, Beirut.
 125 Silver anklets for women.—Made by SERSIK, silversmith, Beirut.
 126 Silver soup-bowl and cover.—Made by ANDON, Beirut.
 127 Silver looking-glass case, with glass; 128 Silver zarfs, or coffee-cup stands.—Made by GERGEORA, St. Jean d'Acro.
 129 Silver cup for water, and cover; 130 Gold necklace (worn by the women of Souda), and called Arpa dan-leghé.—Made by ANDON, Beirut.

- 131 Gilt silver bracelets; 132 Copper bracelets.—Made by **SERSIK**, Beirut.
- 133 Gold ear-rings.—Made in Sour.
- 134 Silver thread watch-chain.—Made by **NAMEH**, Beirut.
- 135 Silk purses.—Manufactured by **TCHERTCHY**, Beirut.
- 136 Silk and silver-thread garters.—Manufactured by **NAMEH**, Beirut.
- 137 Silk-card; 138, 141 Tassels for caps or fez, called **Puscules**, in silk.—Made by **TCHERTCHY**, Beirut.
- 147 Snuff-box, in bituminous stone, found near the tomb of Moses; 148 Paper-holder, in same stone; 150 Zarf and coffee-cup, in the same stone.—Made by **ISSA BERKI**, Bethlehem.
- 159 Cross, cut in wood called **Hashb-el-gharb**.—Carved by **HANAN**, Jerusalem.
- 163 Mother-of-pearl snuff-box.—Carved by **YUSEF DJEBRIYÉ**, Bethlehem.
- 168 Short mantle in wool.—Household Industry, villages of Jerusalem.
- 171 Mattress-cover.—Manufactured by **SELANGELI**, Saïda.
- 172 Woman's mantle, in wool.—Made by **ELIAS**, Bethlehem.
- 179 Silk, cotton, and gold stuffs, called **Tchitari**; 184 Silk, cotton, and gold stuffs, called **Telsig abani**.—Manufactured by **HASSI OĞLOU**, Aleppo, province of Aleppo.
- 187 Cup, cut in stone from the neighbourhood of the tomb of Moses.—Cut by **ISSA PERKI**, province of Saïda.
- 188 Rug.—Made by the Turcomans of Tripoli, province of Saïda.
- 189 Carpet.—Manufactured by **OMER**, Jerusalem, province of Saïda.
- 190 Candlestick in porphyry.—Manufactured by **YACOB**, Muslimin, Bethlehem, province of Saïda.
- 192 Crimson silk damascens, for furniture, forming a complete assortment, viz.:—Chair covers, arm-chair covers, cushion covers, sofa covers, divan cover, border for ditto.—Manufactured by **DONADOĞLOU ANDON**, Aleppo.
- 193, 194 Silk and cotton quilting.—Manufactured by **ELIAS ERSAN**, Aleppo.
- 195 Silk and cotton stuffs, called imitation **Teli-abani**.—Manufactured by **HASSIOĞLOU ANDON**, Aleppo.
- 196 Silk and cotton stuffs for dresses, called **Hind-sevai**;
- 197 Silk and gold stuffs for turbans; 198 Silk and gold stuffs for dresses, called **Hind-sevai**;
- 199, 201 Silk stuffs for turbans, called **Teli poshru**.—Manufactured by **DONADOĞLOU ANDON**, Aleppo.
- 202 Silk gauze shirting; 203 Woman's shirt in silk gauze, gilt fringes; 204 Silk gauze shirting; 205 Silk bed-sheet.—Household Industry, women of **Scutari**, province of **Scodra**.
- 206 Silk bed sheet, gilt fringes.—Manufacture of **AHMET SALI**, **Scutari**, province of **Scodra**.
- 207 Silk bed sheet.—Household Industry, women of **Candia**.
- 208 Silk bed sheeting.—Household Industry, women of **Trebizond**.
- 209, 213 Silk gauze shirting.—Household Industry, women of **Candia**.
- 214, 215 Linen cloth, called **Riza bezy**; 216 Silk gauze shirting; 217 Woman's veil, or cloak, in silk; 218 Silk sheet; 219 Linen shirting, called **Riza bezy**; 220 Cotton and shirting, called **Halali**.—Household Industry, women of **Trebizond**.
- 221 Cotton sheeting; 222 Linen towel.—Household Industry, women of **Candia**.
- 223 Linen towel.—Household Industry, women of **Trebizond**.
- 224 Cotton shirting.—Household Industry, women of **Angora**.
- 225 Embroidered towel; 226 Embroidered napkin, called **Tchevré**.—Household Industry, women of **Candia**.
- 227, 229 Goats' wool gloves and stockings.—Household Industry, women of **Angora**.
- 230, 231 Woollen stockings.—Household Industry, women of **Sofia**.
- 232 Cloth for the bath, called **Fouta**, silk and gold.—Manufactured by **SHEMSI-MOLLAH**, **Broossa**, province of **Hoodavendignia**.
- 233 Gloves, embroidered.—Household industry, women of **Angora**.
- 234 Silk and gold bed-cover.—Manufactured by **SHEMSI-MOLLAH**, **Broossa**, province of **Hoodavendignia**.
- 235, 237 Goat's-wool men's stockings.—Household industry, women of **Sofia**.
- 238 Bed-sheet, embroidered in silk and gold.—Household industry, women of **Candia**.
- 239 Silk sedgade, or rug.—Manufactured by **NAKISH BENDOGLOU KIRCOR**, **Broossa**.
- 240 Silk gauze shirt and sash, embroidered in gold.—Household industry, women of **Candia**.
- 241, 242 Silk stuff for dresses, called **Abaneh**; 243 Silk and cotton stuff for dresses, called **Shetari**; 244 Silk and cotton stuff for dresses, called **Cutni**; 245 Silk sash, called **Abaneh**.—Manufacture by **DJERDISOĞLOU BEDROS**, **Broossa**.
- 246 Silk and cotton cloth for the bath, imitation **Salonica**.—Manufactured by **ALI BABA**, **Broossa**.
- 247 Silk and cotton sash, imitation **Abaneh**.—Manufactured by **DJERDISOĞLOU BEDROS**, **Broossa**.
- 248 Towel, imitation **Salonica**.—Manufactured by **SHEMSI-MOLLAH**, **Broossa**.
- 249 Bed-cover, **Cutni**.—Manufactured by **DERVISHOĞLOU MALATIA**, **Broossa**.
- 250 Assortment of cloth for the bath.—Manufactured by **ESKISHEHRLIOĞLOU OYANES**, **Broossa**.
- 251 Assortment of cloths, called **Taragli**.—Manufactured by **GULMEZOĞLOU MARAT**, **Broossa**.
- 252, 255 Stuff in goat's wool, called **Sof** and **Shali**.—Manufactured in large quantities at **Angora**.
- 256 Crimson silk sash.—Household industry, women of **Candia**.
- 257 Silk cravats.—Manufactured by **DJERDISOĞLOU**, **Broossa**, province of **Hoodavendignia**.
- 258 Silk gauze mosquito curtain.—Manufacture of **DJERDISOĞLOU BEDROS**.
- 259 Silk shirting.—Manufactured by **OYANES**, **Broossa**.
- 260 Silk bed-cover.—Manufacture of **SHEMSI-MOLLAH**, **Broossa**.
- 261 Silk and cotton **Cutni** cushion-covers; 262 White cotton and silk stuff for trousers; 263 White striped taffeta.—Manufactured by **DJERDISOĞLOU MALATIA**.
- 264 Silk and gold stuff, called **Silemich**.—Manufacture of **PAPAZOĞLOU**, **Broossa**.
- 265 Silk and cotton stuff, called imitation **Abaneh**;
- 266 Silk and cotton stuff, called **Aladgia**.—Manufactured by **DJERDISOĞLOU**, **Broossa**.
- 267 Napkin for the bath.—Manufactured by **SHEMSI-MOLLAH**, **Broossa**.
- 268 Silk sash, imitation **Tripoli**.—Manufacture of **DJERDISOĞLOU**, **Broossa**.
- 269 Stuff in **Angora** goat's wool, called **Shali**.—Manufactured in large quantities at **Angora**.
- 270 Silk and cotton towel.—Manufactured by **BABA**, of **Salonica**.
- 271 Silk braces.—Manufactured by **YAONDI ABRAM**, **Broossa**.
- 272, 273 Belts in silk, cotton, and wool.—Manufactured by **IBRAHIM AGA**, **Broossa**.
- 274 Camels'-hair rug, embroidered.—Manufactured by **ESKISHEHRLIOĞLOU**, **Broossa**.
- 275 Silk stuff for sofa covers.—Manufactured by **DJERDISOĞLOU MALATIA**, **Broossa**.
- 276 Sofa-cover; Cushion-covers; 277 Rug in felt.—Manufactured by **OMER AGA**, **Broossa**.
- 278 Taffeta, called imitation **Paris**.—Manufactured by **DJERDISOĞLOU**, **Broossa**.
- 279 Silk and cotton towel, imitation **Salonica**.—Manufactured by **ALI AGA**, **Broossa**.
- 280 Silk stuff, embroidered in gold, called **Katna-Rear**.—Manufactured by **PAPAZOĞLOU AGASSI**, **Broossa**.
- 281 Silk bridle.—Manufacture of **YAONDI ABRAM**, **Broossa**.

- 282, 283 Silk taffeta, called Tehitari.—Manufactured by DJERDISOGLU BEDROS, Broossa.
- 284 Silk and gold stuff, called Seval.—Manufactured by MANASSOGLU ARSAN, Broossa.
- 215 Goats'-wool stockings.—Household industry, SEID GAZA, Broossa.
- 287, 288 Felt caps.—Manufactured by ALI BEY and OSMAN BEY, Broossa.
- 289, 290 Felt jackets.—Manufactured by ALI BEY, Broossa.
- 291 Cotton bag.—Household industry, Candia.
- 292 Woollen cloth, for turbans.—Manufactured by STEFANOGLU DIMITRI, Salonica.
- 293 Silk and cotton cloth for dresses; 294 Towel, called Baba kiari.—Household industry of Salonica.
- 297 Stuff in goat's wool, called Sof.—Manufacture of Angora.
- 298 Goat's-wool gloves; 299 Stuff in cotton, called Aladgia.—Household industry, Salonica.
- 300 Goat's-wool stockings.—Household industry, Angora.
- 301 Ladies' coat, cloth, embroidered in gold.—Made by the tailors of Scutari, province of Scodra.
- 302, 304 Silk gauze shirting and sheeting.—Household industry, Adrianople.
- 305 Silk gauze shirting and sheeting.—Manufactured by DEMITRIOGLU, Salonica.
- 306 White woollen stuff, imitation Merino; 307 Woollen sash, imitation Tripoli.—Manufactured at Tchandera, province of Bozak.
- 308 Shirting, called Halali bez.—Household industry of Sofia.
- 309 Cotton cloth for turbans, called Abané.—Manufactured by MEHEMETOGLU, Trebizond.
- 310 Linen sash, imitation Tripoli.—Manufactured by ISMAELOGLU MEHEMED, Trebizond.
- 311, 316 Sofa-covers and cushions, called Beledy.—Manufactured by ALI and MEHEMED, Aidin.
- 317 Cotton and linen cushion-cover.—Household industry of Candia.
- 318, 320 Flowered muslin for turbans, called Abani.—Manufactured by BEKIROGLU, Trebizond.
- 321, 323 Towels for the bath, cotton.—Manufactured by COSTANTINO YANAKI, Salonica.
- 324, 327 Towels for the bath, mixed with silk Baba kiari.—Manufactured largely at Salonica.
- 328 Cushion-covers, cotton.—Manufactured by GÜVERDINOGLU, Salonica.
- 329 Cotton bags.—Household industry, Candia.
- 330, 331 Cotton cloths for the bath.—Household industry of Cara-Hissar.
- 332, 333 Bags and wool and cotton.—Household industry of Candia.
- 334 Felt sedgadé, or rug, embroidered in gold.—Manufactured by OHANESOGLU, Broossa.
- 335 Cotton shirt for the bath, embroidered in gold and silk.—Manufactured by COSTANTI YANAKI, Salonica.
- 336, 337 Silk ribbon; 338, 339 Silk cord.—Household industry, Scodra.
- 340, 342 Silk cord and thread.—Household industry of Adrianople.
- 343 Silk sabre-cord; 344 Silk braid.—Manufactured by MAHMOUD, Adana.
- 345, 347 Buttons in gold and silk thread.—Household industry, Scodra.
- 348 Silk sashes and purse.—Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 349, 353 Silk thread and braid; 354, 368 Silk and gold cord and braid; 369, 370 Silk and gold buttons; 371, 372 Silk cord and braid; 373 Silk buttons.—Manufactured by EMIN EFFENDI, Trebizond.
- 374 Embroidered napkins, or Teheurés.—Household industry, Nish, province of Servia.
- 379, 379 Silk and gold stuff for furniture.—Manufactured by HALLIL KENLEOGLU, Bulledgik, province of Hoodavendignar.
- 380 Napkin for the bath, called Fouteh, silk and gold.—Manufactured by HADGI MUSTAFA, Tripoli, Barbary.
- 381 Ihram, or cover, in silk and gold.—Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 382, 383 Ihram, or cover, in silk and gold.—Manufactured by MAHOMED, Tripoli, Barbary.
- 384 Silk stuff for ladies' dresses.—Manufactured by HADGI SULIMAN, Tripoli, Barbary.
- 385 Silk stuff for ladies' dresses.—Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 386 Silk stuff for ladies' dresses.—Manufactured by HADGI MAHOMET, Tripoli, Barbary.
- 387 Silk gauze ihram, or cover; 388 Silk stuff for dresses.—Manufactured by HADGI MAHOMED, Tripoli, Barbary.
- 389 Woollen ihram for women.—Manufactured by the tailors of Tripoli, Barbary.
- 390 Silk and cotton ihram.—Manufactured by HADGI MEHEMET, Tripoli, Barbary.
- 391 Arab shirt in cotton.—Manufactured at Tripoli, made by MOSE GANIFONO.
- 392 Arab saddle-cloth, wool; 393 Red woollen ihram; 394 Arab shirts.—Made by the tailors of Tripoli, Barbary.
- 395 Furniture stuff, embroidered in silk and gold; 396 Sedgadé, or rug, embroidered in silk and gold.—Embroidered by ISAAC AGA, Salonica.
- 397 Cotton, silk, and gold ihram, for women.—Manufactured by HADGI MAHOMET, Tripoli, Barbary.
- 398 Cloth, embroidered in gold; 399 Tehevré, or napkin, embroidered in gold; 400 Sash, embroidered in gold; 401 Covering for the head.—Embroidery by BALZICOGLU'S DAUGHTER, Smyrna.
- 402, 403 Ladies' caps, or fez, tassels and gear in gold thread.—Embroidered by HODGLIA MOSES, Smyrna.
- 404 Velvet tobacco bag, embroidered.—Embroidery by AGOBI'S DAUGHTER, Smyrna.
- 405 Velvet tobacco bag, embroidered with beads.—Embroidery by YALLAPANOGLU'S DAUGHTER, Smyrna.
- 406 Velvet tobacco bag, embroidered in silk.—Embroidery by SIMONOGLU'S DAUGHTER, Smyrna.
- 407 Purse, embroidered with beads.—Embroidery by KARASASHOGLU'S DAUGHTER, Smyrna.
- 408 Albanian costume for men, complete, embroidered in gold.—Made and embroidered by the tailors, or Feruveladgi, of Janina.
- 409 Albanian costume for ladies, embroidered in silk and gold; 410, 411 Albanian ladies' costume, complete, in cloth and silk, embroidered in silk and gold.—Made and embroidered by the tailors and women of Janina.
- 412 Albanian man's costume, in cloth, embroidered in gold; 413 Albanian man's costume, embroidered in silk.—Made and embroidered by the tailors of Janina.
- 414, 415 Woollen stockings.—Household industry, women of Janina.
- 416 Cotton and silk Ihram.—Manufactured by HADGI MAHOMED, Tripoli, Barbary.
- 417 Silk and cotton cloth, called Harari; 418 Silk, cotton, and gold cloth for the bath, called Abdest fouta.—Manufactured by HUSSEIN, Smyrna.
- 419 Silk and cotton ihram.—Manufactured by AHMET TCHAUSH, Smyrna.
- 434, 436 Morocco skins, red, yellow, and black.—Manufactured by the tanners of Janina.
- 437 Morocco skins, red.—Manufactured at Scala-Nova, province of Aidin.
- 439, 440 Morocco skins, black; 441, 445 Tanned and dyed sheep's skins.—Manufactured by the tanners of Smyrna and neighbourhood.
- 446 Morocco skins, black.—Manufactured by the tanners of Aidin.
- 447 Morocco skins, red; 448 Tanned sheep's skins, dyed; 449 Morocco skins, black.—Manufactured by the tanners of Denizlou, province of Aidin.
- 450, 451 Morocco skins, red and yellow.—Manufactured by the tanners of Aidin.
- 452 Morocco skins, red.—Manufactured by GULMEZOGLOU HADGI MEHEMET, Koula.
- 453 Morocco skins, red.—Manufactured by GULMEZOGLOU HADGI MEHEMET, province of Hoodavendignar.

- 453A Morocco skins, red.—Manufactured by **AHIBABA ZADE**, Oushak, province of Hoodavendigniar.
- 454, 459 Morocco skins, red, yellow, and black; 460 Tanned sheep's skin.—Manufactured by the tanners of Adana.
- 461, 462 Morocco skins, red and black.—Manufactured by the tanners of Angora.
- 463, 465 Morocco skins, white, black, and red.—Manufactured by the tanners of Philipopoli.
- 466, 470 Morocco skins, red, black, and yellow.—Manufactured by the tanners of Trebizond.
- 471, 473 Morocco skins, grey.—Manufactured by the tanners of Nish.
- 474, 475 Morocco skins, grey and red.—Manufactured by the tanners of Kaissarieh.
- 476, 477 Morocco skins, grey and red.—Manufactured by the tanners of Adrianople.
- 478 Tanned sheep's skins; 479, 482 Morocco skins, red; 483 Tanned sheep's skins, red; 484, 486 Morocco skins, black and yellow.—Manufactured by the tanners of Tripoli, Barbary.
- 487, 490 Morocco skins, black, grey, white, and red.—Manufactured by the tanners of Candia.
- 491, 492 Morocco skins, red.—Manufactured by the tanners of Guzel-Hissar, Aidin.
- 493 Tanned skins.—Manufactured by the tanners of Tripoli, Barbary.
- 494 Morocco skins, grey.—Manufactured by the tanners of Janina.
- 495 Tanned skin.—Manufactured by the tanners of Cassamomni.
- 496, 497 Morocco skins, white.—Manufactured by the tanners of Sophia.
- 498 Tanned camel's skin.—Manufactured by the tanners of Guzel-Hissar.
- 499, 500 Woollen carpets.—Household industry, Candia.
- 501 Woollen carpets.—Household industry, Sharkeny, province of Nish.
- 502 Woollen carpets.—Household industry, Keukdgik, district of Bozak.
- 503 Woollen carpets.—Household industry, Djeridi-Ashiret, Adana.
- 504 Woollen carpets.—Manufactured by the Turcoman **MEHEMET**, Aleppo.
- 505 Rug.—Household industry, women of Sharkeny, Nish.
- 506 Carpet.—Manufactured by **GABRIEL YARKADE**, Salonica.
- 507 Carpet.—Household industry, women of Nish.
- 508 Carpet.—Household industry, Mesraha, Tripoli, Barbary.
- 509 Carpet.—Manufactured by **GABRIEL YARKADI**, Salonica.
- 510 Woollen stuff used for cloaks, called Guvez aba.—Manufactured by **KEKIMOPOLOU ARTIN**, Merhash, Adana.
- 511 Carpet.—Manufactured by **HASSAN**, Merhash, province of Adana.
- 512 Carpet.—Household industry, Eski-eldé, Koniah.
- 513 Rug.—Household industry, women of Milas, Menteshé.
- 514 Carpet.—Household industry, Berkofitcha, near Nish.
- 515 Carpet, called Raganieh.—Manufactured by the Turcoman **HUSSEIN**, Aleppo.
- 516 Carpet.—Household industry, villages of Trebizond.
- 517 Rug.—Household industry, Sharkeny, Nish.
- 518 Ihrams, or divan-covers.—Manufactured by **HADGI ALI's** family, Isladé, Sofia.
- 519 Carpet.—Manufactured by the Yuruks of Guzel-Hissar, Aidin.
- 520 Carpet.—Manufactured by **KAYALA**, a Greek girl of Sushak.
- 521 Carpet, called Erish.—Manufactured by **HADGI AHMET**, Kutaya.
- 522 Carpet.—Manufactured by **OMER EFFENDI**, Ina, province of Hoodavendigniar.
- 523 Carpet saddle-bag, called Heybey.—Manufactured by the carpet-makers of Tripoli.
- 524 Carpet.—Made at Guzel-Hissar, Aidin.
- 525 Carpet.—Manufactured by the Christian women, Sharkeny, Nish.
- 526, 527 Carpet, bed, and cushion-cover.—Manufactured by the Arab women, Tripoli, Barbary.
- 528 Rug.—Manufactured in Kelgind, Trebizond.
- 529 Carpet and rug.—Household industry, women of Tripoli, Barbary.
- 530 Carpet saddle-bag.—Manufactured by **MEHEMED ISHMÉ**, Trebizond.
- 531 Rug.—Household industry, manufactured by **FASMÉ**, Trebizond.
- 532, 533 Rugs.—Household industry, Guerdes, Aidin.
- 534 Stuff in silk and gold thread, called Selimieh.—Manufactured by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 535 Stuff in silk and gold thread, called Mahmoudieh.—Manufacture of Constantinople.
- 536, 537 Satin, embroidered in gold.—Embroidered by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 538 Stuff in goats' wool, called Shalaki, embroidered in gold.—Embroidered by **TUYSUZOGLU**, Constantinople.
- 539 Taffeta, embroidered in gold.—Embroidered by **HADGI MIHAL**, Constantinople.
- 540 Velvet cap, embroidered in gold.—Embroidered by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 541 Cotton and silk stuff, called Hakir.—Manufactured by **TUYSUZOGLU GASPAP**, Constantinople.
- 542, 543 Cotton and silk stuff, called Idgadié tchitari.—Manufactured by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 544 Shawl in stuff, called Shalaki, embroidered in silver.—Embroidered by **HADGI MIHAL**, Constantinople.
- 545, 546 Taffeta, embroidered in gold.—Embroidered by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 547 Taffeta, embroidered in gold.—Embroidered by **HADGI MIHAL**, Constantinople.
- 548—550 Cotton and silk stuffs, called Cutni and Hakir.—Manufactured by **TUYSUZOGLU GASPAP**, Constantinople.
- 551—558 Cotton and silk stuff, called Idgadié.—Manufactured by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 559 Cotton and silk stuffs, called Hakir.—Manufactured by **TUYSUZOGLU**, Constantinople.
- 560 Cotton and silk stuffs, called Idgadié.—Manufactured by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 561, 562 Shawls embroidered in silk and gold; 563, 564 Muslin, embroidered in silk and gold, for ladies' shirts and dresses.—Embroidered by **SOFIALIOGLOU'S DAUGHTER**, Constantinople.
- 565, 566 Muslin, embroidered in silk and gold, for ladies' shirts and dresses.—Embroidered by **GULMEZOGLU'S DAUGHTER**, Constantinople.
- 567 Scarf, embroidered in gold.—Embroidered by **SOFIALIOGLOU'S DAUGHTER**, Constantinople.
- 568 Silk, cotton, and gold stuff, called Mahmoudieh.—Manufactured by **GULMEZOGLU**, Constantinople.
- 569 Stuff in goats' wool, called Shalaki, embroidered in silver and gold.—Embroidered by **TUYSUZOGLU'S DAUGHTER**, Constantinople.
- 570 Stuff in goats' wool, called Shalaki, embroidered in silver and gold.—Embroidered by **HADGI MIHALIS**, Constantinople.
- 571, 572 Muslin kerchiefs, called Tchévres, embroidered in gold.—Embroidered by **HOROUSSÉ**, Constantinople.
- 573 Coffee-service cover, embroidered in gold and span-gles.—Embroidered by **FLORU**, Constantinople.
- 574 Cotton towels, embroidered in silk and gold.—Embroidered by **MABIGO**, Constantinople.
- 575 Cotton towels, embroidered in gold.—Embroidered by **HOROUSSÉ**, Constantinople.
- 576 Satin bed-cover, embroidered in gold.—Embroidered by **HADGI AHMET'S FAMILY**, Constantinople.
- 577 Sedgade or rug, embroidered in gold.—Embroidered by **FLORU**, Constantinople.
- 578 Towel, embroidered in gold. Embroidered by **HASSAN AGA'S FAMILY**, Constantinople.

- 579, 580 Towels, embroidered in gold.—Embroidered by HOROUSSÉ, Constantinople.
- 581 Muslin cushion-covers, embroidered in silk.—Embroidered by HADGI MUSTAFA'S FAMILY, Constantinople.
- 582 Kerchiefs or tchevrés, embroidered in silk and gold.—Embroidered by FLORU, Constantinople.
- 583 Kerchiefs or tchevrés, embroidered in gold.—Embroidered by HOROUSSÉ, Constantinople.
- 584 Scarf, embroidered in gold; 585 Checked muslin, embroidered in silk, called Igdadie.—Embroidered by GULMEZOGLU, Constantinople.
- 589 Handkerchiefs, embroidered in silk and gold.—Embroidered by HADGI AHMET'S FAMILY, Constantinople.
- 587, 588 Towels, or covering for the bath, called Fouta, cotton, silk, and gold.—Manufactured by HADGI SELIM AGA, Constantinople.
- 589 Bed-cover, cotton, silk, and gold; 590 Table-cover, cotton, silk, and gold.—Manufactured at Merde.
- 521 Merino table-cover, embroidered in silk.—Embroidered in silk by MARIGO, Constantinople.
- 592 Merino bed-cover, embroidered in silk; 593 Taffeta bed-cover, embroidered in silk.—Embroidered by MUSTAFA'S FAMILY, Constantinople.
- 594 Velvet jacket, called Salta, embroidered in gold.—Embroidered by GULMEZOGLU, Constantinople.
- 595 Bed-cover in stuff, called Shalaki, embroidered in silk and gold.—Embroidered by HADGI AHMED AGA'S FAMILY, Constantinople.
- 596 Silk crape, or gauze shirting and sheeting.—Manufactured by HADGI MUSTAFA AGA, Constantinople.
- 597 Silk crape, or gauze shirting and sheeting.—Manufactured by HADGI SELIM AGA, Constantinople.
- 598, 599 Silk crape, or gauze shirting and sheeting.—Manufactured by HADGI MUSTAFA AGA, Constantinople.
- 600 Silk crape, or gauze shirting and sheeting.—Manufactured by OSMAN AGA, Constantinople.
- 601 Silk crape, or gauze shirting and sheeting, called Halali.—Manufactured by HADGI HALIL AGA, Constantinople.
- 602 Silk crape, or gauze shirting and sheeting, called Halali.—Manufactured by HADGI MEHEMET AGA, Constantinople.
- 603, 604 Silk crape, or gauze shirting and sheeting.—Manufactured by HADGI MUSTAFA AGA, Constantinople.
- 605 Silk crape, or gauze shirting and sheeting.—Manufactured by HADGI SHERIF AGA, Constantinople.
- 606—612 Mashlas, or cloaks assorted; 613—615 Table-covers with napkins, in silk and gold (the same stuff is used for furniture); 616 Silk and cotton head-kerchief and gear for the Bedouin Arabs; 617 Red Silk shawl.—Manufacture of Damascus.
- 618, 619 Checked silk gauze for musquito netting.—Household industry, Christian women of Cyprus.
- 620—624 Printed cotton stuff for furniture, &c. &c.—Printed at Cyprus.
- 625 Silk gauze shirting; 626 Silk gauze shirt.—Household industry, women of Cyprus.
- 627 Sample of the silk with which the gauze shirting is made.
- 628 Cotton stuff, called Aladgia.—Manufacture of TOMASOGLU HABIT, Trebizond.
- 629 Cotton stuff, called Offa bezy.—Manufactured by NICOLA, Denizlou, district of Trebizond.
- 630 Cotton shawl and head-kerchief.—Manufactured by TOCADLIOGLU MUSTAFA, district of Trebizond.
- 631 Cotton cloth.—Manufacture of Cara-hissar.
- 632, 646 Cotton and silk stuffs for dresses and furniture.—Manufacture of Damascus.
- 647 Silk sash, imitation Tripoli; 648, 651 Silk and false gold and silk turbans; 652 Silk and cotton sash, called Houro; 653, 654 Silk and false gold thread turbans; 655 Silk and cotton shawl; 656, 657 Yellow and red taffeta; 658 Silk and gold towel for the bath; 659 Cotton cloth, called Aladgia; 660, 661 Towels for the bath; 662 Woollen saddle-girth; 663 Silk and cotton crape (used for head-cover by the Bedouin Arab women); 664 Cotton shawl; 665 Bath towel or covering; 666 Cotton stuff, called Aladgia; 667 Muslin embroidered in silk, called Abaneh; 668 Covering for the head, called Keffié; 669 Jackets, called Guzy hirka.—Made in Damascus with European materials.
- 670 Cotton stuff, silk border, used for turbans or covering for the head; 671 Silk handkerchief.—Manufacture of Damascus.
- 672, 673 Cotton bed and cushion cover; 674, 676 Cotton stuff; 677 Sash, called Hamakiar; 678, 679 Towels.—Manufacture of Magnesia, province of Hoodavendigniar.
- 680 Towels.—Manufactured by ALI AGA, Broosa, province of Hoodavendigniar.
- 681 Woollen sash.—Manufactured at Kodgé-hissar, Angora.
- 682 Cotton cushion-covers.—Manufactured at Kalounfer, Philipopoli.
- 683, 684 Cotton cushion and sofa-covers.—Manufactured at Amassiah.
- 685 Cotton cushion and rug, or Sedgadé.—Manufactured at Damascus.
- 686 Cotton sheeting.—Manufactured at Nish, Servia.
- 687 Cotton shirting.—Manufactured at Damascus.
- 688 Cotton shirting; 689, 690 Towels, cotton and silk and cotton and linen; 691 Cotton and linen cloth; 692 Cotton and linen table-napkin.—Manufactured at Aidin.
- 693 Cotton cloth.—Manufactured at Serai-Keny, Trebizond.
- 694 Cotton and silk sheeting.—Manufactured at Aidin.
- 695 Cotton shirting; 696 Silk shirting.—Manufactured at Nish, household industry.
- 697 Linen cloth.—Manufactured at Aidin.
- 698 Linen cloth.—Manufactured at Trebizond.
- 699 Towels, or covering for the bath in silk.—Manufactured by MEHEMET, Aidin.
- 700 Cotton stuff, called Aladgia.—Manufactured by TURSUZ, at Cadi, district of Trebizond.
- 701 Cotton stuff, called Aladgia.—Manufactured by HADGI MEHEMET, Denizlou, district of Trebizond.
- 702 Cotton stuff, called Aladgia; 703 Towel, or cloth for the bath.—Manufactured by MEHEMET, Nizza, Aidin.
- 704, 705 Black lining.—Manufactured by MOLLAH EUMEROGLU, Trebizond.
- 706 Common woollen cloth, called Shayak.—Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 707 Cotton stuff, called Aladgia.—Manufactured by ISMAEL OTTE, Denizlou, district of Trebizond.
- 708 Cotton shirting.—Manufactured at Damascus.
- 709 Woollen cloths for the bath.—Manufactured by IBRAHIM, Merdgemend, Tripoli, Barbary.
- 710 Linen Arab shirt.—Manufacture of Tripoli, Barbary.
- 711 Cotton cloth.—Manufactured at Caradgia, district of Aidin.
- 712 Woollen cloth, or covering for the bath.—Manufactured by HADGI ALI, Tripoli, Barbary.
- 713, 714 Linen cloth; 715 Linen Arab shirt.—Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 716 Riding boots, red morocco, embroidered in false gold.—Made by the saddlers of Tripoli, Barbary.
- 717 Women's shoes. Made by the shoemakers of Tripoli, Barbary.
- 718 Red morocco Arab belt for arms, embroidered in false gold.—Made by the saddlers of Tripoli, Barbary.
- 719 Shot-pouch, worked with glass beads; 720 Sandals.—Made at Soudan, Tripoli, Barbary.
- 721, 722 Red morocco boots, embroidered.—Made by the saddlers of Tripoli, Barbary.
- 723, 724 Yellow slippers, embroidered, ladies' and men's.—Made by the shoemakers of Tripoli, Barbary.
- 725, 727 Riding boots.—Made by the saddlers of Candia.
- 728 Cartridge-box.—Manufacture of AHMET MALIK, Boudourgdia, district of Scodra.
- 729 Cartridge and shot-box, with silk tassels; 730 Bridle and appurtenances.—Manufactured by the saddlers of Scodra.

- 731 Cartridge-pouch.—Manufactured by the saddlers of Trebizond.
- 732 Ladies' slippers.—Manufactured by the shoemakers of Magnesia.
- 733 Belt for arms, cartridge and shot pouch.—Manufactured by the saddlers of Magnesia.
- 734, 736 Cotton and silk stuff for dresses; 737 Arab shirt; 738 Window curtain.—Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 739 Woollen sashes.—Manufactured at Haskeny, district of Philipopoli.
- 740 Ornament for the necks of beasts of burthen, called Kisrak.—Made by the saddlers of Tripoli, Barbary.
- 741 Cotton twist.—Household industry, women of Drama.
- 742, 743 Cotton twist, white and dyed.—Household industry, Ismid.
- 744, 745 Cotton twist, white and dyed.—Household industry, Magnesia, district of Hoodavendigniar.
- 746 Cotton twist.—Household industry, Aidin.
- 747, 748 Cotton twist; 749 Linen thread, used for nets.—Household industry, Cara-hissar, district of Trebizond.
- 750, 753 Linen thread.—Spun in the villages about Trebizond.
- 754 Linen thread.—Spun at Tireh, district of Aidin.
- 755 Cotton twist.—Spun at Bougdan, district of Aidin.
- 756, 760 Worsted thread, white and dyed.—Household industry, Sharkeny, district of Nish.
- 773, 774 Ostrich feather fans.—Made at Tripoli, Barbary.
- 775, 779 Worsted thread.—Household industry, Sharkeny, district of Nish.
- 780 Horse-hair thread; 781 Cotton thread.—Household industry, Magnesia, Hoodavendigniar.
- 782 Red worsted sash, for the head or waist.—Household industry, Tripoli, Barbary.
- 783, 789 Woollen stockings.—Household industry, Pazardgik, district of Philipopoli.
- 790 Woollen stockings.—Household industry, Eskishehr, district of Hoodavendigniar.
- 791 Woollen stockings.—Household industry, Salonica.
- 792 Woollen stockings.—Household industry, Trebizond.
- 793, 798 Woollen stockings.—Household industry, Siv-as.
- 799 Worsted stockings.—Household industry, Gumushanë, district of Trebizond.
- 800, 805 Worsted stockings.—Household industry, Drama.
- 806 Worsted stockings.—Household industry, Ianina.
- 807, 808 Woollen braid, assorted.—Household industry, Philipopoli.
- 809 Mohair yarn.—Household industry, Angora.
- 810, 811 Silk ribbon and braid.—Manufacture of Ianina.
- 812 Cotton braid.—Household industry, Magnesia, district of Hordavendigniar.
- 813 Woollen braid.—Household industry, Philipopoli.
- 814, 815 Gold and silk and gold thread and cord.—Manufacture of Ianina.
- 816 Silk and gold reins.—Manufactured by ALI, Tireh, district of Aidin.
- 817 Gold lace.—Manufactured by HADGI MOSES, Smyrna.
- 818 Gold leaf; 819 Silver leaf.—Manufactured by the gold-beaters of Constantinople.
- 820 Silk thread.—Manufactured at Magnesia, district of Hoodavendigniar.
- 821 Ramrod, silver and steel; 822 Inkstand, with pen-case, silver and steel; 823 Sabre, mounted in silver and steel; 824 Shot-boxes, cartridge-box, and oil-box, mounted in silver and steel; chain, with knife and steel.—Manufactured by the armsmiths of Ianina.
- 825 Dagger, with gold and steel mountings.—Manufactured by OSMAN, Trebizond.
- 826 Pistols, mounted in silver.—Manufactured by HAFIZ GHANI, Trebizond.
- 827, 828 Gun-locks.—Manufactured by the gunsmiths of Trebizond.
- 829 Pistol-locks, steel and gold.—Manufactured by HUSSEIN, Candia.
- 830, 831 Pistols, gilt silver and steel and silver mountings; 832 Watch-chain, silver and steel.—Manufactured by the gunsmiths of Ianina.
- 833 Knives, with steel and silver handles.—Manufactured at the Dardanelles.
- 834 Carpet.—Household industry, women of Tripoli.
- 835, 836 Rugs.—Household industry, Sophia.
- 837 Rug.—Manufactured by the Turcomans of Homs, district of Damascus.
- 838, 839 Carpets.—Household industry of Ladik, district of Koniah.
- 840 Rug.—Manufactured at Guzel-Hissar, district of Aidin.
- 841 Carpet saddle-bag.—Manufactured at Bergama, district of Baluk-Hissar.
- 842 Carpet saddle-bag.—Manufactured at Milas, Aidin.
- 843 Rug.—Household industry, women of Aidin.
- 844 Woollen saddle-cover, used by the Arabs of Homs.—Household industry, women of the district of Damascus.
- 845 Ithram, or sofa-cover.—Manufactured at Esvakia, Candia.
- 846 Blue cloth, called Aba.—Manufactured at Lashid, Candia.
- 847 Woollen and horse-hair bag.—Manufactured at Esvakia, Candia.
- 848 Blue cotton cloth, called Boghassi.—Manufactured at Aidin.
- 849 Towels for the bath.—Manufactured by ΠΑΤΡ-ΒΟΓΛΟΥ, Denizliou, district of Trebizond.
- 850 Linen cloth.—Household industry of Dorton, district of Trebizond.
- 851, 852 Cloth, called Aba and Kiebé.—Manufactured at Avret-Hissar, district of Salonica.
- 853 Woollen stuff, called Shali.—Manufactured at Angora.
- 854 Cloth, called Aba.—Manufactured at May Dagh, district of Salonica.
- 855 Cloth, called Aba.—Manufactured at Haskeny, district of Philipopoli.
- 856 Cloth, called Aba.—Manufactured at the Aba manufactory of Baluk-Hissar.
- 857 Woollen cloth.—Manufactured by F. STELLANO, Bucharest, Wallachia.
- 858 Goats'-wool carpet, called Tzoll; 859 Rope, made from the bark of the lime tree.—Manufactured by the peasantry of Wallachia.
- 860 Tanned sheep's skin; 861 Morocco skins.—Dressed by the farmers of Wallachia.
- 862 Rope, made from the bark of the lime tree; 863 Woollen cloth, called Aba.—Made by the peasantry of Wallachia.
- 864 Spermaceti candles.—Made at Bucharest.
- 865 Silk.—Dyed at Bucharest.
- 866 Rope, made from a plant called Elbessau.—Made at Tripoli, Barbary.
- 867, 869 Rope.—Made in most villages of Ordou, district of Trebizond.
- 870, 872 Rope and twine.—Made at Eudemish, district of Aidin.
- 873 Flower in gold and pearls; used as an ornament for the head.—Household industry, GULMEZOGLU'S DAUGHTER, Constantinople.
- 874, 875 Head-kerchiefs, gold and pearl and silver fringes; 876 Silver fringe, for head-kerchiefs.—Embroidered by SOFIALIOGLOU'S DAUGHTER, Constantinople.
- 877 Silver fringe, for head-kerchiefs.—Worked by GULMEZOGLU'S DAUGHTER, AKABÉ, Constantinople.
- 878 Silk fringe, for ladies' cloaks.—Worked by GULMEZOGLU'S DAUGHTER, USKUK, Constantinople.
- 879, 880 Embroidered bags.—Embroidered by SOFIALIOGLOU'S DAUGHTER, CASINCO, Constantinople.
- 881 Silver garland.—Worked by GULMEZOGLU'S DAUGHTER, AKABÉ.

- 882, 885 Woollen furniture covering.—Manufactured at Aly Teheleby, Philipopoli.
- 886 Cotton cloth, called Boghassi.—Manufactured by HADGI IBRAHIM AGA, district of Trebizond.
- 887 Cotton cloth, called Boghassi.—Manufactured at Soudan, district of Tripoli, Barbary.
- 888 Cotton and silk shirting.—Household industry, women of the district of Aidin.
- 889 Ithram, or sofa-cover.—Manufactured at Candia.
- 890 Common white woollen cloth; 891 Araba Ithram, or covering for carriages.—Household industry, women of Caloufer, Philipopoli.
- 892 Common woollen cloth.—Household industry, women of Keshieh, Philipopoli.
- 893, 895 Sedgadé ihrams, or rugs.—Manufactured at Ahi Tehelebi, Philipopoli.
- 896 Ithram, or sofa-cover.—Manufactured at MIHALAKI'S FACTORY, Philipopoli.
- 897 Ithram, or sofa-cover.—Manufactured at Ahi Tehelebi, Philipopoli.
- 898, 901 Saddles and appurtenances.—Made at Damascus.
- 902 Rug.—Manufactured at village of Said Eli, district of Koniah.
- 903, 904 Ihrams.—Manufactured at Badié Nishé, district of Tripoli, Barbary.
- 905 Rug.—Household industry, inhabitants of Tekké, district of Aidin.
- 906 Carpet.—Household industry, women of Adana.
- 907 Rug.—Worked by the wife of HADGI OSMAN, Koulah, province of Hoodavendigniar.
- 908 Carpet.—Manufactured at Kaloufer, district of Philipopoli.
- 909 Carpet.—Manufacture of Gumurdgin, district of Drama.
- 910 Carpet.—Manufacture of Tekkeh, district of Aidin.
- 911 Woollen stuff, called Kiebbe, used for cloaks;
- 912 Albanian cloak, in the same stuff.—Manufacture of Ianina.
- 913—921 Ladies' head-kerchiefs, called Yazma Yemeni, painted by the hand.—Painted by MORIKOGLU and FAMILY, Constantinople.
- 922 Silk stuff, for dresses.—Manufacture of Constantinople.
- 923 Purse, embroidered silk fringe.—Embroidered by SOFIALIOGLOU'S DAUGHTER, Constantinople.
- 926 Silk fringe, for kerchiefs.—Embroidered by YANI OF ORTAKENY'S DAUGHTER, Constantinople.
- 927 Silk embroidered bag, with gold tassels.—Embroidered by SOFIALIOGLOU'S DAUGHTER, Constantinople.
- 928 Silk thread, coloured.—Spun at Constantinople.
- 929, 930 Silk fringe, for kerchiefs.—Worked by YANI OF ORTAKENY'S DAUGHTER, Constantinople.
- 931 Bag, embroidered in silk, gold, and pearls; 932 Silk fringe, for head-kerchiefs.—Embroidered by SOFIALIOGLOU'S DAUGHTER, Constantinople.
- 933 Silk fringe, for head-kerchiefs; 934 Silk embroidered purses.—Embroidered by YANI OF ORTAKENY'S DAUGHTER, Constantinople.
- 934 Silk embroidered purses.—Embroidered by YANI OF ORTAKENY'S DAUGHTER, Constantinople.
- 935 Felt used for tents, &c.—Manufactured by HADGI HUSSEIN, Smyrna.
- 936, 937 Felt, used for tents, &c.—Manufactured at Cara-Hissar.
- 938 Felt used for tents, &c., called Sivri Kaya.—Manufactured at Pazardgik, district of Philipopoli.
- 939—941 Albanian cloaks.—Manufactured at Ianina.
- 942, 943 Coarse cloth, called Aba.—Manufactured at the ABA FACTORY, Baluk-Hissar.
- 944 Military cloth.—Manufactured at MIHALAKI'S FACTORY, Philipopoli.
- 945 Cotton towels.—Manufactured at Damascus.
- 946 Cotton cloth.—Manufactured at Arbas, district of Aidin.
- 947 Cotton sash.—Manufactured at Drama.
- 948 Linen cloth.—Manufactured at Burgney, district of Aidin.
- 949—963 Silver and gilt silver lace.—Manufactured by SERKIS, Constantinople.
- 964—967 Gold and silver fringe, for dresses.—Worked by BOGHOS, Constantinople.
- 968—972 Gilt silver lace, for sword belts.—Manufactured by SERKIS, Constantinople.
- 973—982 Gold and gold and silver fringe, for dresses.—Worked by BOGHOS, Constantinople.
- 983 Slippers, called Filar, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by the girl ISTCHE, Constantinople.
- 984 Slippers, called Filar, embroidered in gold and pearls.—Made and embroidered by MUSTAFA AGA, Constantinople.
- 985 Slippers, called Ship-ship, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by TERZY'S WIFE, Constantinople.
- 986 Slippers, called Ship-ship, embroidered in gold and pearls.—Household industry, Constantinople.
- 987 Slippers, called Filar, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by the girl ISTCHE, Constantinople.
- 988 Slippers, called Filar, embroidered in gold and pearls; 989 Slippers, called Ship-ship, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by the girl BUKUDGY, Constantinople.
- 990 Slippers, called Ship-ship, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by PENBE CADU, Constantinople.
- 991 Slippers, called Filar, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by CARABET'S WIFE, Constantinople.
- 992, 993 Looking-glasses, covers embroidered in gold.—Embroidered by the girl CARABASH, Constantinople.
- 994 Slippers, called Ship-ship, embroidered.—Embroidered by TERZY'S WIFE, Constantinople.
- 995 Slippers, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by CARABET'S WIFE, Constantinople.
- 996 Slippers, embroidered in gold and pearls.—Embroidered by TERZY'S WIFE, Constantinople.
- [The embroidery (principally in gold, gold and pearls, or pearls, silver, and gold) of the slippers in this department, is generally of superior beauty and execution; but some of the specimens may be regarded as first-rate exemplifications of an art which is nowhere more highly appreciated than in Turkey.]
- 997 Saddle-girths, worked in gold thread.—Made by the manufacturers of horse-girths, &c., Constantinople.
- 998 Braces, embroidered in gold and pearls.—Household industry of Constantinople.
- 1057, 1059 Morocco and common leather.—Manufactured at Drama.
- 1058, 1064 Morocco and common leather.—Manufactured at Koniah.
- 1065 Morocco and common leather.—Manufactured at Smyrna.
- 1069 Sheep-skin cloak, worn by shepherds.—Made at Koniah.
- 1070 Sole leather.—Tanned at Trebizond.
- 1071 Sole leather.—Tanned at Guzel-Hissar, district of Aidin.
- 1072 Riding or shooting boots.—Made at Rhodes.
- 1073 Red morocco skins.—Tanned and dressed at Rhodes.
- 1074, 1075 Leather cushion covers.—Made at Tripoli, of Barbary.
- 1076 Woollen ihrams, or covers.—Manufactured at Ianina.
- 1077—1080 Flowered taffeta; 1081, 1082 Figured satin, for furniture; 1083—1087 Figured taffeta, for dresses; 1088—1090 Figured satin; 1091, 1092 Velvet cushion covers; 1093 Silk quilting; 1094 Figured satin.—Manufactured at the IMPERIAL GOVERNMENT STEAM FACTORY OF HEREKÉ, Ismid.
- 1095, 1097 Tobacco bags and purses, embroidered in gold.—Household industry, Constantinople.
- Works in the precious metals made by the goldsmiths of Damascus.
- 1097 Silver zone, with ornament for the front, called Keht, for ladies.

- 1098 Silver cap, or fez, for ladies.
 1099 Silver ornament for ladies' caps, with tassel.
 1100 Silver ornament for the head, called Zulfi-talik.
 1101 Silver Hama, worn by the Felah women as a talisman and note-box.
 1102 Silver bracelets.
 1103 Silver anklets.
 1104 Silver ornament for the shirt collar, called Sheuké.
 1105 Gold necklaces.
 1106 Gold ear-rings.

1107 Gold bracelet.—Made by the goldsmiths of Koniah.

1108 Narguilé, or water-pipe, mounted in silver.—Made at Damascus.

1109 Silver water-jug; 1110, 1111 Damascened cup and snuff-box.—Made by the silversmiths of Ianina.

1112 Purse, false gold and silver; 1113 Gold bracelets.—Made at Damascus.

1114 Silk and false gold purse.—Made at Amassiah.
 1115, 1116 Lulés, or pipe-bowls in clay; 1117 Ink-stand and appurtenances in clay.—Made by MAHMOUD, Roustchouk.

1118, 1120 Lulés, or pipe-bowls in wood, mounted in silver and brass.—Made by OSMAN, Trebizond.

1121 Lulés, or pipe-bowls in white clay; Ecume de mer.—Made by HADGI IBRAHIM AGA, Eski-shehr, Broosa.

1122, 1129 Lulés, or pipe-bowls in clay, plain and gilt.—Made by HOORSHID AGA, Constantinople.

1130, 1131 Lulés, or pipe-bowls in clay, plain and gilt.—Made by ALI BABA, Constantinople.

1132 Lulés, or pipe-bowls in clay, plain and gilt.—Made by HOORSHID AGA, Constantinople.

1133 Lulés, or pipe-bowls in clay, plain and gilt.—Made by ALI BABA, Constantinople.

1134, 1138 Lulés, or pipe-bowls in clay, plain and gilt.—Made by HOORSHID AGA, Constantinople.

1139 Red earth from Nish, which, mixed with the white earth of Roustchouk, forms the clay with which the Lulés are made.

1140, 1142 Clogs worn in the bath and out of doors.—Made at Damascus.

1143, 1144. Clogs, mother-of-pearl mosaic-work and wood, ornamented with silver nails, used in the bath.—Made by AHMED, Constantinople.

1145 Clogs, mother-of-pearl mosaic-work.—Made by SOPHIOGLOU, Scutari, Constantinople.

1146 Ladies' boots, called Tehedik, with slippers.—Made by AHMED, Constantinople.

1147 Men's boots, with slippers.—Made by OSMAN, Constantinople.

1148, 1151 Embroidered coffee-service covers; 1152 Lahore shawl coffee-service cover; 1153 Embroidered cotton handkerchiefs; 1154 Embroidered kerchief, or Tcheuré; 1155 Embroidered outchours, or band for the trousers.—Household industry of Constantinople, SHERIF AGA, exhibitor.—Manufacture of Constantinople.

[The finer specimens of embroidery which have been furnished from so many provinces of Turkey, impart a high degree of interest to this collection, not only by reason of their extreme richness and novelty, but in an especial manner on account of the spirit and grace of design exhibited in some of the patterns. This remark applies to the house furniture, caparisons, and housings exhibited, as well as to the scarfs, shawls, sheets, bath clothes, and other female habiliments. The muslin robes, shawls, and scarfs are of that elaborate embroidery, in gold, silver, and coloured threads, occasionally intermixed with pearls, which is "worked true" on both sides; the reverse being, in every respect, as finished and carefully wrought as the front side. These finer embroideries are very expensive, even in Turkey; but all of them attest the extraordinary height to which the magnificence of personal luxury, in all that regards personal attire, has attained among the wealthier classes of Turkish society. In this

class of fabrics there is a net of that ultramarine blue which is highly prized by English manufacturers, on account of the delicacy of its texture and colours. Some sheets, embroidered by the women of Candia; the scarfs, by Baltzet Oglou; the coffee-service coverlets, of superb execution; the gold and silver worked sashes of coloured fabrics, and of these, one especially, admirable for its freedom of the design and the high relief of its work, as is also a gold-embroidered taffeta: and a velvet cap, exquisitely worked in gold, are among the most precious in this class of contributions.]

1156, 1157 Silk and gold towels for ablutions, called Abdest fouthah.—Manufactured at Constantinople.

1158 Embroidered pillow-covers.—Household industry, Constantinople.

1159 Silk gauze sheets.—Manufactured at Constantinople.

1160, 1161 Embroidered pillow-covers; 1162—1167 Embroidered bed and table-covers.—Household industry, Constantinople; SHERIF AGA, exhibitor.

1168 Carpet horse-cover; 1169 Carpet cushion-covers; 1170 Rug; 1171 Carpet cushion-cover; 1172 carpet saddle-bag.—Manufactured at Kir, district of Koniah.

1173 Rug.—Manufactured by HASSAN DAYI, Mapla, district of Monastir.

1174 Carpet.—Manufactured by MATOR, HADGIA BASHI, district of Monastir.

1175 Woollen stuff, for cloaks and covers.—Manufactured by TARPO, Guergé, district of Monastir.

1176 Albanian cloak, called Laseuk.—Manufactured at Monistir.

1177 Meshla, or cloak; 1178 Bed-cover; 1179 Matress-cover.—Manufactured in the district of Damascus.

1180 Printed headkerchiefs.—Printed by SIMONAKIOGLOU, Smyrna.

1181 Cotton stuff, called Boghassi.—Manufactured by ALI AGA, Denizlou, district of Trebizond.

1182 Cotton and linen cushion-cover.—Household industry, women of Trebizond.

1183 Printed head kerchiefs.—Printed to Oktché Klissé, district of Philipopoli.

1184, 1185 Cotton sash and towel; 1186 Woollen sash.—Manufactured at Angora.

1187 Fur, wolf-skin; 1188 Fur, fox-skin, mixed, called Nafeh; 1189 Fur, fox-skin, called Dgilgava; 1190 Fur, lamb-skin.—Dressed by the furriers of Koniah.

1191 Fur, sable.—Dressed by TEDAIIGI, Kesrieh, district of Monastir.

1192 Fur, lamb-skin.—Dressed by the furriers of Monastir.

1193 Fur, fox-skin, mixed, called Nafeh.—Dressed by the furriers of Nish.

1196 Fur, lynx-skin; 1197 Fur, sable; 1198 Fur, fox-skin, called Erzeroum dgilgava; 1199 Fur, fox-skin, called Bosna dgilgava; 1200 Fur, fox-skin, mixed, called Erzeroum nafeh; 1201 Fur, fox-skin, called Bosna nafeh; 1202 Fur, sable, called Gamurdgin sansar patchassi; 1203 Fur, sable, called Zerdeva; 1204 Fur, wolf-skin; 1205 Fur, called Erzeroum selvy; 1206 Fur, called Erzeroum boghassi; 1207 Fur, called Bosna kafass.—Dressed by HAMPARTZOUN, Constantinople, exhibitor.

[Among these furs, that of a grey squirrel-coloured grouse, on which have been regularly superimposed the fine pencil hairs that surmount the ears of the true lynx, in oval spots resembling ermines' tails (1023) is of an excellent quality and appearance. But the richest varieties have been contributed by the sable. Here is also a winter upper robe of a Turkish lady, in fine velvet, the lining and trimmings of which are from a golden brown fox, of remarkable richness and beauty. The greyish-yellow wolf skin, marked "from Constantinople," and a very large dark brown bear skin, from Moldavia, of formidable dimensions, and rich in colour, are deposited at a few paces from the lynx fur, already mentioned.]

- 1208—1212 Red caps, or fezzes.—Manufactured at the Company's Fez Factory, under the direction of HADGIA OHANEO, Constantinople.
- 1214, 1215 Red caps, worn by the countrywomen in Albania.—Manufactured and embroidered at Ianina.
- 1213 Silk tassels for red caps, called Puscules.—Manufactured at Constantinople.
- Spoons in tortoiseshell, ivory, coral, &c.:—1216—1219 Made by SAID AGA; 1220 EMIN AGA; 1221, 1222 SAID AGA; 1223, 1225 EMIN AGA; 1226, 1227 SAID AGA; 1228 EMIN AGA; 1229 SAID AGA; 1230 EMIN AGA; 1231—1234 SAID AGA; 1235 EMIN AGA; 1236 SAID AGA; 1237 EMIN AGA, Constantinople.
- 1238—1242 Combs, tortoiseshell, ivory, and wood.—Made by SAID AGA, Constantinople.
- 1243, 1244 Ivory maktas for mending pens.—Made by DERVISH BEKIR AGA, Constantinople.
- 1245 Pen-knives.—Manufactured by FENI, Constantinople.
- 1246, 1247 Reed flutes, called Nay.—Made by HADGI BEKIR, Constantinople.
- 1248 Ebony kashak; 1249, 1250 Ebony mouttekias—sticks used as a support in a sitting posture.—Carved by ABOU BEKIR, Constantinople.
- 1251—1274 Turned and carved articles.—Manufactured by ALI BABA, Constantinople.
- 1275 Silver zarf, or coffee-cup stand.—Manufactured at Koniah.
- 1276 Silver zarf.—Manufactured at Aidin.
- 1277, 1278 Silver zarf, filigree work.—Manufactured at Monastir.
- 1279 Silver zarfs.—Manufactured at Nish.
- 1280 Silver zarfs.—Manufactured at Tireh, district of Monastir.
- 1281, 1282 Bracelets, gold and silver.—Manufactured by GREGOR, Trebizond.
- 1283 Bracelets, gold; 1284 Necklace, gold.—Manufactured at Koniah.
- 1285 Necklace, silver.—Manufactured at Moula, Magnesia, district of Aidin.
- 1286, 1287 Bracelets, silver.—Manufactured at Menteshé, district of Aidin.
- 1288 Bracelets, silver; 1289 Necklace, silver.—Manufactured at Nish.
- 1290 Bracelets, gold; 1291 Ear-rings, gold.—Manufactured at Koniah.
- 1292 Ear-rings, gold; pearl drops.—Manufactured at Trebizond.
- 1293, 1294 Silver and gold, Nisseha moubafessi, in which charms, &c. are inclosed.—Manufactured at Koniah.
- 1295 Knife, with silver sheath.—Manufactured at Candia.
- 1296 Silver Nisseha, or cover for charms.—Manufactured at Koniah.
- 1297 Silver watch chain.—Manufacture of Candia.
- Silver girdle for ladies:—1298 Manufactured by AVEDIK, Gruzul-Hissar, Aidin; 1299 Manufactured at Koniah.
- 1300, 1301 Looking-glass covers, silver filigree work.—Manufactured at Ohri, Monastir.
- 1302 Albanian cartridge and oil boxes.—Manufactured by MATRO, silversmith, Scodra.
- Scissors, inlaid gold and silver handles:—1303 Manufactured at Sophia; 1304 Manufactured by KIRCAR, Adana; 1305 Manufactured at Kutaya.
- 1306 Gold ornaments, set with pearls, for children's caps.—Made at Koniah.
- 1307 Silver ear-rings.—Made at Nish.
- 1308 Silver scissors.—Manufactured by HASSAN, Bosnia.
- 1309—1317 Worsted ihrams, or covers for sofas, carriages, boats, &c. Manufactured in the interior, and dyed at Constantinople.
- Soap, common and scented:—1318 Manufactured at Adana; 1319, 1320 Manufactured at Adrianople; 1321 Manufactured at Adana; 1322—1328 Manufactured at Adrianople.
- Soap, common:—1329, 1330 Manufactured in Candia. Soap Manufactory of NASIF AGA; 1331 Manufactured at Damascus; 1332, 1333 Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 1334 Writing paper.—Manufacture of the Paper-mill of Smyrna, established by the family of DUZOGLOU, under the special protection of H. M. the Sultan.
- 1335, 1336 Book-muslin scarfs, embroidered in silk and gold; 1337 Book-muslin dress, embroidered in gold; 1338, 1339 Book-muslin scarfs, embroidered in gold; 1340 Book-muslin dress, embroidered in gold.—Household Industry, Constantinople, SOFIALIOGLOU, exhibitor.
- 1341—1374 Turned work.—Manufactured by EMIN AGA, Constantinople.
- 1375 Knife.—Manufactured at Candia.
- 1376 Knives; 1377 Ramrods.—Manufactured at Philipopoli.
- 1378—1380 Turned work; 1381, 1382 Household industry, Constantinople, SOFIALIOGLOU, exhibitor.—Manufactured by EMIN AGA, Constantinople.
- 1384—1386 Spoons, wooden.—Made at Has-keny, Philipopoli.
- 1387—1392 Spoons, wooden, horn, coral, and mother-of-pearl; 1393, 1394 Combs.—Made at Taragli, district of Ismid.
- 1395 Albanian knife and steel.—Manufactured at Ianina.
- 1396 Narguilé, or water-pipe, mounted on brass.—Manufactured at Damascus.
- 1397 Brass lamp.—Manufactured at Candia.
- 1398 Iron bits.—Manufactured at Tripoli, Barbary.
- 1399, 1400 Copper ewers and basins.—Manufactured by MEHEMET EFFENDI, Constantinople.
- 1401, 1402 Brass and copper dishes for carrying victuals, called Sefer-tas.—Manufactured at Castamony.
- 1403 Copper and brass plates, with covers; 1404 Copper and brass soup bowls, with covers.—Manufactured at Trebizond.
- 1405, 1406 Copper dinner services, with keys for undoing covers.—Manufactured by KIRCAR, Trebizond.
- 1407—1409 Copper dinner services, as above.—Manufactured by MAHMOUD, Castamony.
- 1410 Brass mangal, or brasier.—Manufactured by —, Constantinople, exhibitor.
- 1411 Gong, composition; 1412, 1416, 1417, 1420 Cymbals.—AVEDIS, Constantinople, manufacturer and exhibitor.
- 1421 Silk and silver thread sash.—Manufactured at Homs, Damascus.
- 1422 Woollen and silk figured scarfs; 1423, 1427 Printed muslin and calico for dresses and furniture; 1428 Printed calico handkerchiefs; 1429, 1430 Printed calico for furniture and dresses.—Manufactured at the Imperial Factory of ZEITOUN BOURENOU, Constantinople.
- 1431—1440 Chaplets, or Tesbihs, in fish-teeth, cocoa, coral, amber, &c.—Manufactured by EMIN AGA, OUZOUN TCHARSHI, Constantinople.
- 1441—1447 Pipe mouth-pieces, or "Imanies," in amber.—Manufactured by NAIM EFFENDI, Constantinople, exhibitor.
- 1448—1453 Glass porringers, with saucers and covers.—Manufactured at the Imperial Glass House of Indgir-keny, Constantinople.
- 1454—1466 China porringers, with saucers and covers; 1467, 1468 China flower-vases; 1469, 1470 China flower-pots and saucers; 1471 China fruit-basket; 1472 China letter-holder; 1473 China narguilé bowl; 1474 China zarfs and coffee-cups; 1475, 1476 China tea services; 1477—1481 China porringers, with covers and saucers; 1482, 1483 China porringers, with covers; 1488 China soup-bowl, with cover; 1489 China candlestick; 1490, 1491 China flower-vases; 1492 China pine-apple; 1493 China soup-bowl; 1494, 1495 China fruit-plates; 1496, 1497 China preserve-plates.—Manufactured at FETHI PASHA'S Pottery of Indgir-keny, Constantinople.
- 1498 Glass cups; 1499, 1500 Glass porringers and saucers; 1501, 1503 Narguilé glasses and plates; 1504, 1505 Glass jugs; 1506, 1507 Glass Hash-ab, or sherbet

bowls, with covers and saucers; 1508 Crystal decanter and glass.—Manufactured at the Imperial Glass House of Indgir-keny, Constantinople.

1509, 1510 China porringers, with covers and saucers; 1511 China salad-plate; 1512 China inkstands, with sand-box; 1513 China flower-vase; 1514 China flower-pot and saucer; 1515 China ewer and cover; 1516 China sherbet bowl; 1517 China soup-bowl, with saucer and cover; 1518 China salad-plates; 1519 China fruit-basket; 1520 China fruit-plate; 1521 China fruit-basket; 1522 China flower-vase; 1523, 1524 China "Souratris."—Manufactured at FETHI PASHA'S Pottery of Indgir-keny, Constantinople.

1525 Spoons, combs, &c., turned work and carving in bird's-beak, mother-of-pearl, tortoiseshell, fish-teeth, coral, ivory, wood, &c.—Manufactured by SAID AGA, Constantinople, exhibitor.

1526 Chalcedony cups, with saucers; 1527, 1528 Chalcedony cups.—Cut by YANI, of Constantinople.

1529 Chalcedony cups.—Made at Kaissarieh, Tokat.

1530 Meerschau cup.—Made by KEBABDGILOU, Kutaya.

1531 Chess-men, in bone and ivory.—Made at Constantinople.

1532—1535 Meshlas, or cloaks, gold and silk.—Manufactured at Damascus.

1536 Gun.—Manufactured by ABDURRAHMAN, Bozkir, Koniah.

1537 Gun, Albanian, damascened gilt silver-work.—Manufactured at Ianina.

1538 Gun, inlaid gold and silver work.—Manufactured by EMIN, Uskup.

1539 Carabine, carved and inlaid work.—Manufactured by MUSTAFA, Rabtcha, Uskup.

1540 Carabine, short, carved and inlaid work; 1541 Muttekie, used as a support in a sitting posture, with spring dagger, steel and gold inlaid, and carved wood, Kashak, or Dervish's scratcher.—Made by IHRAMI, Rabtcha, Uskup.

1542 Carabine, percussion-lock, turn-screws, mould, &c.—Manufactured by SINAN, Kalkan Delin, Uskup.

1543 Pistols, rifled barrels, silver mountings.—Manufactured by IHRAMI, Uskup.

1544 Gun, silver and coral mountings.—Manufactured by HAFIZ FENI, Trebizond.

1545 Sabre blade, in iron, from the neighbourhood of Adana.—Manufactured by KIRCAR, Adana.

1546 Gun, brass mountings.—Manufactured at

1547, 1548 Brass stirrups.—Manufactured by PEREZIN, Pereshko, Uskup.

1549 Brass coffee-mill.—Manufactured by MUSTAFA, Uskup.

1550, 1552 Steel scissors, inlaid gold.—Manufactured by TAHIR, Uskup.

1553 Knife and ramrod, inlaid work.—Manufactured by HASSAN, Beirut.

1554 Silver gun, fligree work.—Made at Beirut.

1555—1580 Spoons and combs, in tortoiseshell, mother-of-pearl, fish-teeth, ivory, wood, coral, &c.—Manufactured by MEHEMET EFFENDI, Constantinople, exhibitor.

1611, 1612 Wax taper.—Manufactured by BALMOUTMAGIOGLOU NOURRI EFFENDI, Constantinople.

1613, 1618 Cloth, woollen.—Manufactured at the Imperial Cloth Factory, Ismid.

1619, 1624 Cloth.—Manufactured at the Imperial Cloth Factory, Eyoub, Constantinople.

1625, 1627 Painted boxes; 1628 Painted drinking cup; 1629 Painted pen-case; 1630 Painted band; 1631 Painted silk reels; 1632 Painted fan.—Made at Adrianople.

1633 Tehevré, or kerchief, embroidered in silk and gold.—Embroidered at Adrianople.

1634 Backgammon board, inlaid work, with a set of draughts.—Made at Constantinople.

1635 Cymbals, with cover.—KIRCAR, of Psamatia, manufacturer.

1636 Meridian book; 1637 Chart of Archipelago; 1638

Chart of Sea of Marmora; 1639 Chart of Black Sea.—From the pupils of the Naval School, Imperial Arsenal, Constantinople.

1640 Sail-cloth, flax; 1641 Sail-cloth, cotton; 1642 Sail-cloth, flax; 1643 Sail-cloth, cotton, used for trousers; 1644, 1649 Rope and twine.—Manufactured at the Government Arsenal.

1650, 1651 Rope.—Made at Uskup.

1652—1664 Marpitches, or leather tubes for water-pipes, painted and gilt.—Manufactured by MEHEMET, Constantinople.

1665 Jessamine pipe-sticks.—Produce of Artakeny, Constantinople; manufactured at Constantinople.

1666 Jessamine pipe-sticks.—Manufactured by NAIM EFFENDI, Ouzoun, Tehershou, Constantinople, exhibitor.

1667, 1668 Ebony pipe-sticks.—Manufactured by EMIN AGA, Constantinople.

1669, 1671 Cherry pipe-sticks.—Manufactured by NAIM EFFENDI, Ouzoun, Tehershou, Constantinople, exhibitor.

1672 Ebony pipe-sticks.—Manufactured by EMIN AGA, Constantinople.

1673 Varnished white wood pipe-sticks.—Manufactured at Ianina.

1674 Pipe-sticks.—Manufactured at Sivas.

1675 Pipe-sticks.—Manufactured at Damascus; Mr. Wood, Her British Majesty's Consul at Damascus, exhibitor.

1676 Pipe-sticks, wild plum-tree.—Produced and manufactured at Caracariyé, Salonica.

1677 Pipe-sticks, jessamine.—Produced and manufactured at Broosa.

1678 Pipe-sticks, quince-tree.—Manufactured at Lefké, district of Hoodavendignar.

1679 Horse-cloth, embroidered in gold.—Embroidered at Constantinople; SOFALIOGLOU, exhibitor.

1680 Model of a minister of state's caique or boat, five pairs of oars; 1681—1684 Models of passenger and private gentlemen's boats.—Cut by the boatwrights of Constantinople.

1685, 1686 Plated metal candlesticks; 1687, 1688 Plated metal coffee-pots; 1682 Plated metal incense-burner and rose-water vase.—Made by TOMBAK ZARFDGI, Constantinople.

1690—1703 Morocco and common leather.—Tanned and dressed at the Imperial Tannery, Beicos, Constantinople.

1704 Oil-cloth.—Prepared at the above Tannery.

1709, 1710 Narguilés, or water-pipes, in silver, with amber mouthpieces, leather marpitches, and red morocco cases.—Made by AVEDIK, Constantinople.

1712, 1713 Lanterns, brass tops and bottoms.—Made by KIRCOR, Constantinople; HADGI OSMAN AGA, Constantinople, exhibitor.

1715 Copper sheathing for men-of-war.—Manufactured at the Imperial Arsenal.

1716 Saddle-cloth, white silver embroidery.—Embroidered at Constantinople.

1717, 1718 Saddle-cloths, gold embroidery.—Embroidered by SOFALIOGLOU, Constantinople.

1719 Belt for arms, with shot and powder boxes.—Manufactured by SADIK AGA, head of the corporation of saddlers, Constantinople.

1720 Scarlet cloak, embroidered in gold.—Embroidered at Constantinople.

1721 Trunk in cypress-wood, painted and ornamented with brass.—Made at Constantinople.

1722 Turkish saddle, bridle, pistol-holsters, and saddle-cloth; velvet and cloth embroidered in gold.—Embroidered and made by SADIK AGA, head of the corporation of saddlers, Constantinople.

1723 Mataras, or leather water-bottles, embroidered in gold.—Manufactured by SADIK AGA, Constantinople.

1724 Red cloth and grass baskets.—Manufactured by AZIZ AGA, Constantinople.

1725 Brass trumpet.—Manufactured by ALY TEHALOUSH, Constantinople.

1726 Tambouri, a kind of fiddle.—Manufactured by TAMBOURDGI CARABET, Constantinople.

1727, 1728 Tambourines, ivory, mosaic, and carved work.—Manufactured by TOUFEN ALI, Scutari, Constantinople.

1729 Brass mangal, or brasier.—Manufactured by MARDIROS TOMBAKDI, Constantinople, exhibitor.

[A very large mangal (a sort of portable stove), of fine brass, and very superior workmanship. This costly piece of brazery is beaten out of a single sheet of brass: it stands about 3 feet 6 inches in height. It exhibits a species of patient industry not often met with in other countries.

There is another mangal of beaten copper, but less remarkable in respect of the difficulties surmounted in its production.]

1730 Copper mangal, or brasier.—Manufactured by CHRISTO, Constantinople.

1731 Brass candlesticks; 1732, 1733 Brass cocks for fountains; 1734 Gilt brass cocks for fountains; 1735 Brass cock for fountains; 1736, 1737 Brass Abdest jugs and basins.—Manufactured by HADGI IBRAHIM AGA, Constantinople, exhibitor:—

1738—1741 Earthen cans, painted and gilt.—Manufactured at the potteries of the Dardanelles.

1742 Gut-string for beating cotton.—Manufactured by IZZET, Constantinople.

1743 Tensouh, or musk paste; 1744, 1745 Kouderma, or Seraglio pastiles.—Manufactured by HADGI SHAKIR EFFENDI, Constantinople.

1746 Silver filigree zarfs, or coffee-cup stands.—Manufactured at Uskup.

1747 Silk sashes.—Manufactured at Damascus.

1748 Daggers; 1749 Gun, inlaid steel.—Manufactured at Constantinople; SAID AGA, exhibitor.

1750, 1751 Rugs.—Manufactured at Ghiordes, district of Aidin.

1752 Rugs.—Manufactured at Koulah, district of Hoodavendigniar.

1753 Rugs, long-haired sheep's wool; 1754 Rugs, long-haired goats' wool.—Manufactured at Islimia, in Roumelia.

1755—1760 Carpeting.—Manufactured at Ghiardes, district of Aidin.

1761—1767 Carpeting.—Manufactured at Koulah, district of Hoodavendigniar.

1768 Carpeting.—Manufactured at Ghiordes, district of Aidin.

1769 Carpeting.—Manufactured at Kouleh, district of Hoodavendigniar.

1770, 1771 Carpeting.—Manufactured at Ghiordes, district of Aidin.

1772—1775 Carpeting.—Manufactured at Koulah, district of Hoodavendigniar.

1776, 1777 Carpets.—Manufactured at Oushak.

1778 Cotton, silk, and gold damask, for chair-covers.—Manufactured by YURGHU, Selimieh, Scutari, Constantinople.

1779, 1780 Cotton and silk ground velvet flowered furniture stuff; 1781 Silver and cotton ground velvet flowered furniture stuff; 1782 Gold and cotton ground velvet flowered furniture stuff; 1783 Silk and cotton flowered furniture stuff.—Manufactured by IBRAHIM AGA, Selimieh, Scutari, Constantinople.

1784 Cotton twist.—Manufactured at Smyrna.

1785 Cotton twist.—Manufactured at Shehri, Aidin, or Smyrna.

1786 Cotton twist.—Manufactured at Bozdavan, Aidin, or Smyrna.

1787 Cotton twist.—Manufactured at Menteshé, Aidin, or Smyrna.

1788 Cotton twist.—Manufactured at Trebizond, Aidin, or Smyrna.

1789 Towel.—Manufactured at Trebizond.

1790 Cotton cloth, called Astar.—Manufactured at Cara-Hissar, Trebizond.

1791 Kerchief, or shawl, used for turbans.—Manufactured by SULEIMAN EFFENDI, Trebizond.

1792 Cotton cloth.—Manufactured at Eudemisk, Aidin.

1793 Tarred rope.—Manufactured at the Imperial Arsenal, Constantinople.

1794 Sledge.—Made at the School of Arts of Jassy, Moldavia.

1795 Kours, Seraglio pastiles.—Manufactured by SHAKIR EFFENDI, Constantinople.

1796 Kours, Seraglio pastiles, first quality.—Made in the Seraglio.

1797, 1799 Tensouf, or musk-paste medallions, purses, and necklaces; 1800, 1802 Amber tesbih, or chaplets in paste, composed of different perfumes.—Manufactured by SHAKIR EFFENDI, Constantinople.

1803—1822 Silver and gilt silver thread.—Manufactured at Simkesh-Han, Constantinople.

1824 Sweetmeat, called Rahatlocoum.—Made at Constantinople; SAID AGA, importer and exhibitor.

Made in Moldavia.

1848 Sheep-skin sportsman's jacket.

1849 Sheep-skin sportsman's jacket and trousers.

1850 Sheep-skin vest, man's.

1851 Sheep-skin vest, woman's.

1852 Peasant's cap.

1853 Summer vests, worn by the mountaineers.

1854 Shepherd's cloak and cap.

1855—1859 Leather, morocco and common.

1860 Woollen cover.

1861—1866 Carpets, made from the wool and dyed with vegetable colours of the country.

1867 Cask, made by Ampel, a cooper of Jassy, Moldavia; PRINCE OF MOLDAVIA, exhibitor.

Manufactured at Tricala.

1869 Cotton cloth for the bath.

1870 Cotton stuff, called Aladgia.

1871 Woollen cloth for cloaks.

1872 Furniture stuff, cotton and silk.

1873 Cotton sail-cloth.

1874, 1875 Cotton cloth for dresses.

1876 Rug.

1877—1879 Cotton yarn, white and dyed red.

1880—1882 Cloths for the bath.

1883 Red cotton cloth.

1884—1887 Silk thread and cord.

1890 Silk and cotton stuff, green borders.

1891—1901 Cotton stuffs for bath cloths, dresses, &c.

1902 Dyed silk thread.

1903 Silk neckerchief.

1905 Silk saddle, girth, and bridle.

1906 Silk sheronta, or kerchief, for turban.

1907—1909 Musquito nets.

Manufactured at Erzeroum.

1920 Brass mangal, or brasier, with key for undoing it.

1921—1923 Brass candlesticks.

1924 Water-cup, brass.

1925 Water-cup, brass, used in the bath.

1926 Brass mortar and pestle.

1927 Brass water-cup.

1928, 1929 Imames, or pipe mouth-pieces, in amber, set with diamonds.—Manufactured at Constantinople; HADGI MIHRAN, Duzoglou, exhibitor.

[These mouth-pieces are fine specimens of pale and of high-coloured amber, and are finely mounted.]

1930 Coins and medals stamped during the reign of His Majesty Abdul-Medgid Khan.

1931 Cherry pipe-sticks.—Growth and manufacture of Constantinople; SAID AGA, exhibitor.

Manufactured and made in Moldavia.

1932—1935 Felt, white and black.

1936, 1937 Common woollen cloth, called Shayak.

- 1938, 1939 Common cloth, called *Aba*.
 1940—1942 Common cloth, called *Shayak*, made with zegay wool.
 1943 Woollen stuff, called *Mouhair*.
 1944 Common woollen cloth, called *Shayak*.
 1945 Shawl, zegay wool.
 1946 Shawl, zegay wool and silk.
 1947, 1948 Woollen veils, worn by nuns.
 1949 Black silk crape veil.
 1950 Peasant's apron, cotton and wool.
 1951 Stuff for aprons.
 1952 Apron.
 1953 Flannel.
 1954 Sash, cotton and wool.
 1955 Worsted stockings.
 1956 Linen cloth.
 1957 Cloth, made from hemp.
 1958 Cotton cloth.
 1959 Cotton and linen cloth.
 1960 Linen cloth.
 1961 Woollen gauze.
 1962 Cotton cloth.
 1963 Table-cover.
 1964 Towels, cotton.
 1965 Linen drill.
 1966 Musquito netting.
 1967, 1968 Silk and cotton gauze shirts and pair of drawers.
 1969 Silk gauze child's shirt.
 1970 Silk and cotton gauze bed sheets.
 1971 Silk gauze peasants' veils.
 1972 Zegay woollen thread.
 1973 Linen yarn, or dressed lint.
 1977 Worsted gloves.
 1978 Stéarique, or spermaceti candles.
 1979 Soap.
 1980 Window-glass. — Manufactured at the Glass-house of Groseshli.
 1981 Sportsman's belt, with pouches, &c.
 1982 Small pitchers in wood of the yew-tree.—Made by the monks of the convent of Mantché.
 1983 Alabaster vases. — Wrought from alabaster of the Carpathian Mountains.
 1984 Small barrel, composed of 1851 pieces of wood.—Made by HAMPEL, cooper, Jassy.
 1985 Chain of five fathoms, cut from a single plank of wood.—School of Arts, Jassy.
 1986 Medallion, silver.—Engraved by YANCO, Jassy.
 1987—1990 Peacock-feather fans.
 Specimens of printing and lithography :—
 1991 Chart of the Danubian Principalities, Jassy.
 1992 Lithograph representing a subject of Moldavian history, drawn by Panagitano, Moldavia.
 1993 Atlas in the Moldavian language.
 1994 *Scriptures Rerum Moldavicarum*, edidit M. KAZALNICIAM.
 1995 *Messages du Prince de Moldavie à l'Assemblée Générale*.—Printed at the office of the Abeille.
 1996 *Nations statistiques sur la Moldavie par la Prince Stourdza*.—Printed at the Car Roumain.
 1997 *Description of Moldavia by the Prince Cantimir*.—French and Roman printing-office.
 1998 *Calendar of the Good Farmer*, by Ionereo.—Printed at the press of the *Feuille Communale*.
 3350, 3351 Embroidered tobacco-bags, stuff called Lahore; 3352, 3355 Stuff, called *Shalaki*, embroidered in gold.—Embroidered by HADGI MEHAL, Constantinople.
 3356 Stuff, called *Shalaki*, embroidered in gold.—Embroidered by RIFAAT EFFENDI, Constantinople, exhibitor.
 3357 Stuff, called *Shalaki*, embroidered in gold.—Embroidered by HADGI MEHAL, Constantinople.
 3359—3361 Albanian belt and bridles; 3362, 3364 Woollen socks; 3365 Woollen cloth, called *Shayak*.—Manufactured at Uskup.
 3366—3368 Silver *narguilés*, or water-pipes.—Manufactured by HEKUNOGLU, Constantinople.
 3369 Amber pipe mouthpieces and cigar-holders.—Manufactured at Constantinople; SAID AGA, exhibitor.
 3370 Snuff-box, enamelled silver.—Manufactured by VASILI, Tricala.
 3371 Drinking-cup, enamelled silver. — Manufactured by CONSTANTIN, Tricala.
 3372 Pipe-sticks and wood for mouthpieces, varnished. — Manufactured at Constantinople, SAID AGA exhibitor.
 3373 Drawings and lithographs, from the pupils of the Imperial Schools and Colleges, Constantinople.
 3374 Wrought-iron cannons.—Manufactured at Erzeroum.
 3375 Boat, two pair of oars, accompanied by three boatmen.—Made by the boat-wrights of Constantinople.
 3376, 3377 Pottery from the Dardanelles, viz. twosoup bowls and covers and basin.
 Specimens of lithography and printing from Constantinople, viz. :—
 3378 Imperial music, by NEDGIB BEY.
 3379 Tables, in Turkish, Greek, and Armenian languages, demonstrating the growth of the silkworm, by KAMIL BOGHA and DARDANA.
 3380 *Yanzkedid*, a clock, or time-piece, on a new principle.—Invented and manufactured by a self-taught Dervish, AHMED EFLAKÉ DUDE, of Constantinople.
 [This object is interesting as the result of patient reflectiveness and constructive skill on the part of a member of a class of Mussulman devotees, among whom similar instances of mechanical proficiency are extremely rare.]

446

دفتر
۴۴۶
تاریخ
۱۶

وقوع عاظمی

بجز در معاملات عمومی تجارت تسهیل و زوایجی مرادیه مالک هر طرفه
 معمولات صنایع و محصولات ارضیه سی قوتی اوزره لوندده اچیلده جن
 اقبوز بسونه یعنی معاینه عمومی به ارسال اولتی اوزره مالک محروسه
 عثمانیه محصولات و معمولات اوله رق جلب و تدارک اولتقدیه و شبان
 بیوریلان رخصت سنیه مو جینجه کوندرمه استکلو بولنان بعض تجارت
 واصناف معتبره جا تیریدن دخی نهیه فلقتده اولان اشیا حاضرتمش اولتبله
 سیر و تماشاسنه رغبت علیه حضرت پادشاهی سزاوار بیوریه رق متعلق
 و شرفصدور بیوریلان امر و اراده انفعاده جناب جهانبانی مقتضای
 عالی اوزره شهر جادی اولینک بکر منی جمعه ارنسی کونی ذات حضرت
 صدر اعظمی و جناب فتوایهای ابله دوللو سادتلو شریف عبدالمطلب
 افندی حضرتلری و اجله و کلائی فسام و مأمورینده بولنان صد و ر عظام
 و رجال نام حضراتی اوله تجارتخانه به بالعموم منتظر قدوم مهاجران
 حضرت شهنشاهی اولدقاری حالده ولی نعمت بیتمن ذات شوکتسمات
 افندن حضرتلری بالذولسه و الاقبال تشریف بیوروب مقدمه نهیه
 اولمش اولان محل عالی مخصوصه بمقدار آرامدن صکره اشیا بی مرتبه
 یکان بکان سیر و تماشای بیورلمین رهین پسند و تحسین بیوریه رق عودت عالی
 شرفوقوعولشدر طواریسی اشیا مذکوریه پک کوزل و نادیده شیلر
 اولوب از وقت اینجده مالک محروسه حضرت شاهانه ده معمولات صنایع
 ایلرویلی نتیجی ولی نعمت بی امتنا پادشاهن افندن حضرتلریک صنوف
 نیجه سلطنت سنیه لری حتمه شبان بیوریلان مساعدات مکالمات
 جناب ملوکانه لری آثار بیه سندن اولغله دعوات مفروضه فزونی ایام
 عمر و اقبال و شوکت و ایصال حضرت ظل الهی باد و تکرار یله تشکر اشو بحله
 درج اولتدوق کیفیت اعلان قلمشدر

اناطولی از روی همایونی محاسبه جسی عزتو علی افندیک تبدیلیه برینه
 امثال مثلا و رتبه تانبه صنف اول متا بری توجیهله دارشورای عسکری
 سرخلیه لسی عزتو حاجی رسوخ افندیک مأمورین خا کای همایون
 جناب شهر یاریدن استیذان اولتدوق متعلق و شرفصدور بیوریلان اراده
 سنیه حضرت جهانداری مو جینجه ایجابی اجرا اولتشد

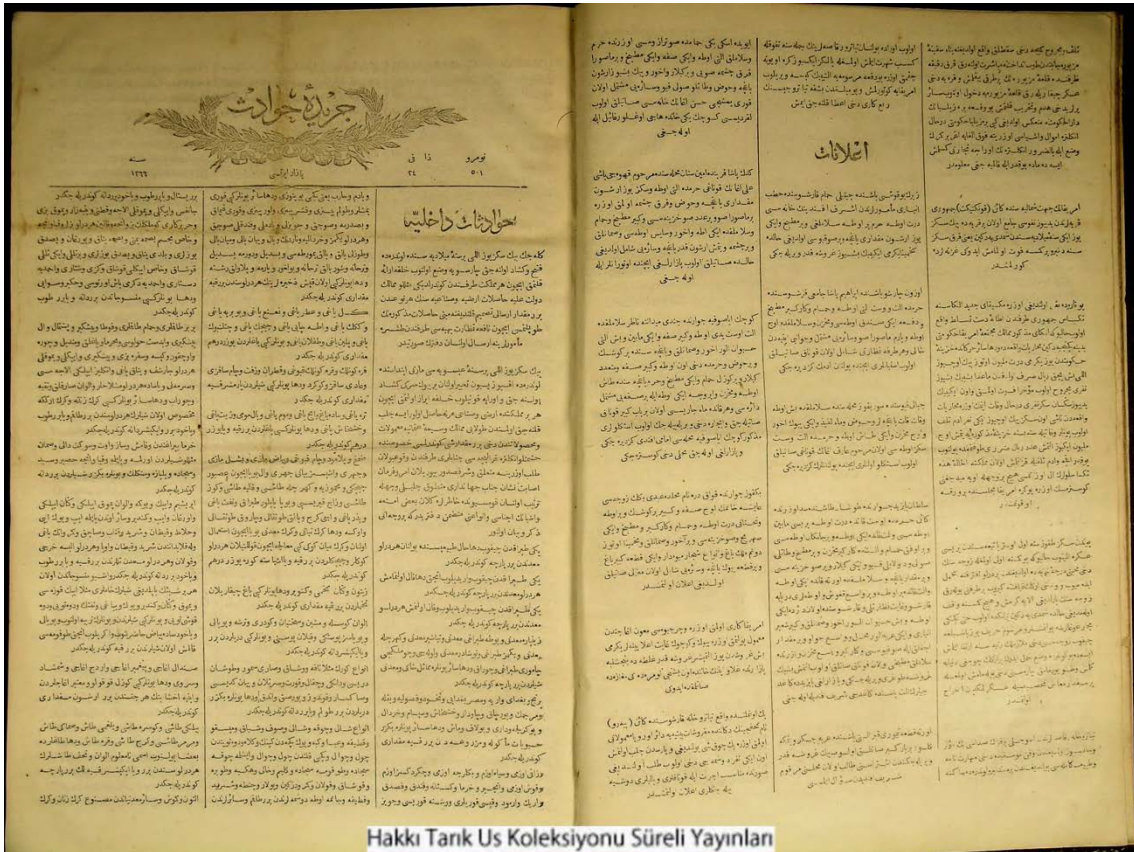
بکک کسه داری سعادتلوک افندی رفاقتده استخدام اولتقدیه اولان
 دیوان همایون فلی مهمه تو بساندن عزتو عداه نیازی افندیک لیاقت
 بجز به سنه مینی مأموریت صورتله بکک کسه داری معاون تعیین وعهده سنه
 رتبه تانبه صنف نایبسی توجیهی ابله برقطعه مأموریت نشان ذیشان اعطاسی
 بالتنسب خا کای شوکت اختوای حضرت شهر یاریدن استیذان اولتدوق
 متعلق و شرفصدور بیوریلان اراده سنیه جناب ملوکانه مو جینجه اجرا
 قلمشدر

اناطولی قاضی عسکری سابق سماعتلو کامل ک افندی حضرتلریک محدودی
 رتبه تانبه صنف نایبسی اصحابندن و مجلس والا مضطه اوله سی خلفاستدن
 عزتو حق ک ابله صدور کرامدن فذوق زاده حیددی سماعتلو افندی
 حضرتلریک محدودی رتبه تانبه اصحابندن و تخریرات خار جیه اولتده سی
 خلفاستدن یحیی بکه رتبه لریه مخصوص وازورینق قائمقامی سعادتلو فهم
 پاشا برادری شاکر بکه دخی رکاب همایون شاهانه قیوچی باشیلی رتبه سیله
 رتبه مذکوریه دن برقطعه نشان ذیشان عواطف علیه حضرت پادشاهیدن
 عنایت واحسان بیوریش اولغله ایجابی اجرا اولتشد

هرسک سنجانی داخنده کاش نه بین قضای خاندانندن ادم ک ابله لبتقه
 قضاسی مدیری علی بکک مساعی صادفانه و حرکات رویتدانه سی مشهود
 اولسبیه موی الیه عهده سنه رکاب همایون شاهانه قیوچی باشیلی
 رتبه معتبره سی توجیهی خا کای شوکت اختوای حضرت شهر یاریدن
 لدی الاستیذان موی الیه به رتبه مذکوریه توجیهله برابر اولتدوق
 برقطعه نشان ذیشان اعطاسی متعلق و شرفصدور بیوریلان
 اراده احسانعهده جناب جهانبانی مقتضای منیفندن اولغله منطوق جلیل
 اوزره اقتضاسی اجرا قلمشدر

خبرنامه
 شماره ۵۰۱
 روزنامه
 شماره ۱۲۶۶

ایده ایکی یکی جاده سوزانده استی اورنده جرم
 و ملاقات ای اوله دیک حقه و یکی مسلح و سراسر با
 عرق جسته سوی و دکال و جود و بنا علیه ازین
 ایله و صوفی و مابون قبول و صوفی این مشعل اولان
 قوی سینی حسن اناک نایب حسن مسابق اولوب
 تفریسی کسوم ای کلمه های اولسوا طلب اوله
 ایده ایکی یکی جاده سوزانده استی اورنده جرم
 و ملاقات ای اوله دیک حقه و یکی مسلح و سراسر با
 عرق جسته سوی و دکال و جود و بنا علیه ازین
 ایله و صوفی و مابون قبول و صوفی این مشعل اولان
 قوی سینی حسن اناک نایب حسن مسابق اولوب
 تفریسی کسوم ای کلمه های اولسوا طلب اوله

اخبارات

ایده ایکی یکی جاده سوزانده استی اورنده جرم
 و ملاقات ای اوله دیک حقه و یکی مسلح و سراسر با
 عرق جسته سوی و دکال و جود و بنا علیه ازین
 ایله و صوفی و مابون قبول و صوفی این مشعل اولان
 قوی سینی حسن اناک نایب حسن مسابق اولوب
 تفریسی کسوم ای کلمه های اولسوا طلب اوله

Hakki Tank Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

تجدید تاریخ ۲۱ ۱۲۶۷
شماره ۲۱ ۱۲۶۷

خبرنامه

خبرنامه ای که در این شماره در آن روزها...
ملاکات و ملاقاتی در این شماره...

خبرنامه داخلی

خبرنامه ای که در این شماره در آن روزها...
ملاکات و ملاقاتی در این شماره...

اطلاعات

اطلاعاتی که در این شماره در آن روزها...
ملاکات و ملاقاتی در این شماره...

Hakki Tank Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

تجدید تاریخ ۲۸ ۱۲۶۷
شماره ۲۸ ۱۲۶۷

خبرنامه

خبرنامه ای که در این شماره در آن روزها...
ملاکات و ملاقاتی در این شماره...

خبرنامه داخلی

خبرنامه ای که در این شماره در آن روزها...
ملاکات و ملاقاتی در این شماره...

اطلاعات

اطلاعاتی که در این شماره در آن روزها...
ملاکات و ملاقاتی در این شماره...

Hakki Tank Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

سنة ١٢٧٠
١٢
٢٧

خبرنامه اخبار

روزنامه اخبار
روزنامه اخبار

خبرنامه داخلی

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

اطلاعات

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

خبرنامه اجنبی

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

اطلاعات

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

اطلاعات

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

سنة ١٢٧٠
١٣
٢٧

خبرنامه اخبار

روزنامه اخبار
روزنامه اخبار

خبرنامه داخلی

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

اطلاعات

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

خبرنامه اجنبی

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

اطلاعات

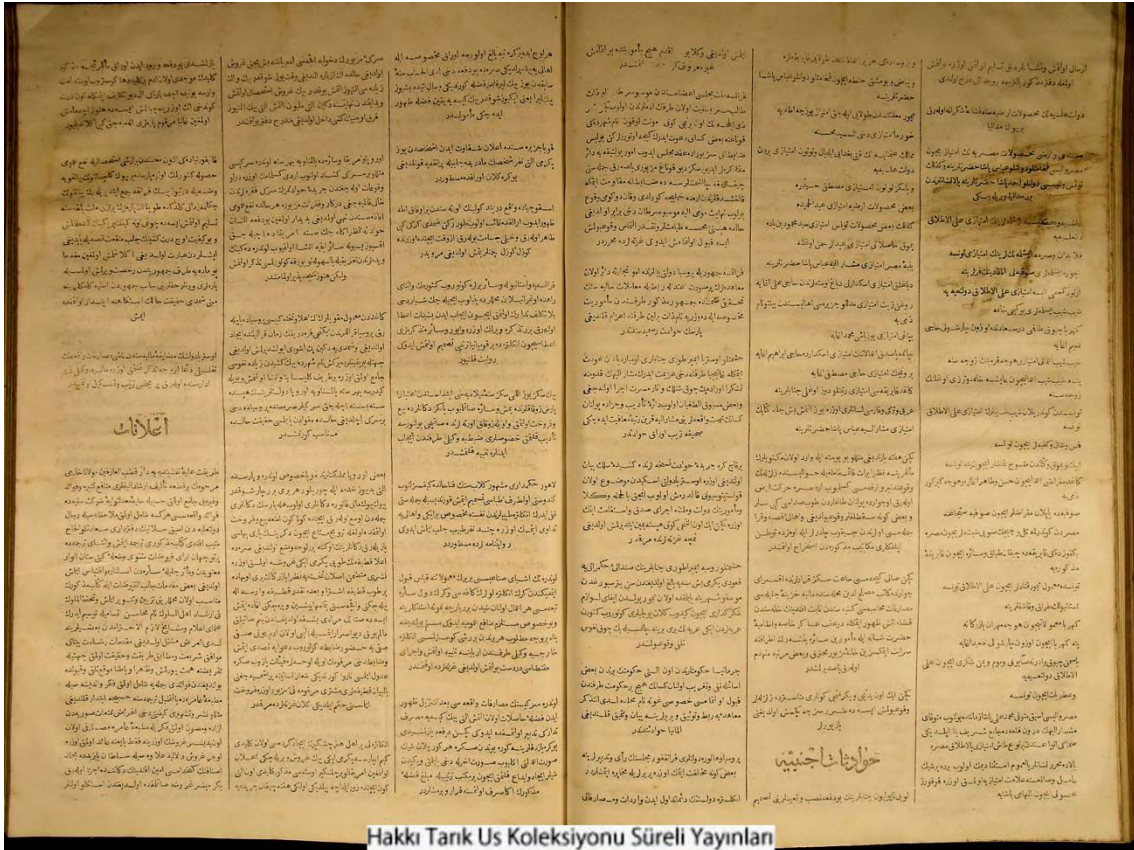
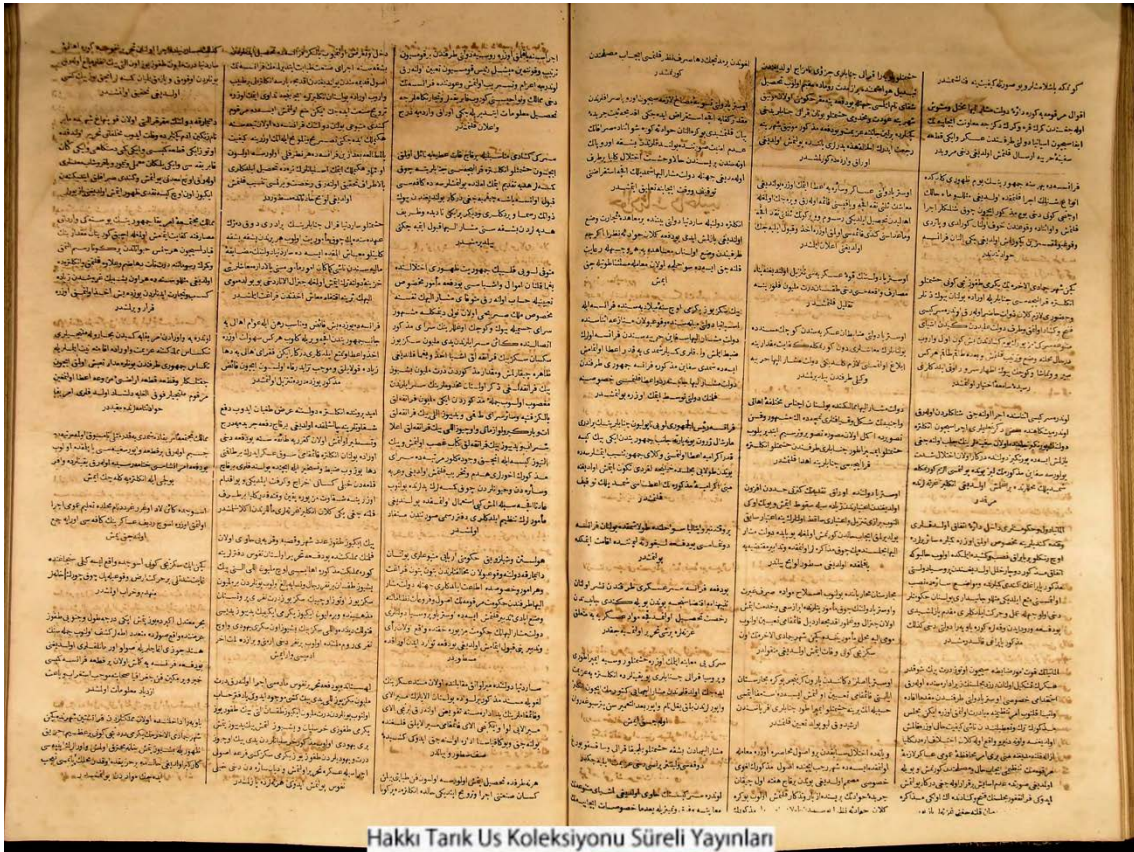
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

اطلاعات

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار
محلل و محققان اخبار

LATEST INTELLIGENCE

FRANCE. An equal power... The Ministry of Finance... The Budget of France...

FRUSIA. The Minister of Finance... The Budget of Prussia... The Ministry of Finance...

AMERICA. The Minister of Finance... The Budget of America... The Ministry of Finance...

FOREIGN EXCHANGES. London, April 23... New York, April 23... India, April 23...

PORTUGAL. The following telegraphic dispatch... The Minister of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE KING OF THE TINKERS. His Majesty the King... The Ministry of Finance...

THE GREAT EXHIBITION.

The Royal Commission have issued the following... The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

IRELAND.

THE GREAT EXHIBITION. The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

SPORTING INTELLIGENCE.

NEWCASTLE FIRST SPRING MEETING. The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

The Ministry of Finance... The Budget of the Exhibition... The Ministry of Finance...

DENMARK AND ENGLAND.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

Denmark, the most of all the great countries of the world, but his eyes are now turned to England, and he is looking at the English people with a new interest and sympathy. He is looking at the English people with a new interest and sympathy. He is looking at the English people with a new interest and sympathy.

London has long continued. The first thing which struck me when I entered the city was the air. It was so fresh and so pure, and so different from the air of Copenhagen. I had heard that the air of Copenhagen was so bad, and so unhealthy, and so full of disease, and so full of death.

THE GREAT EXHIBITION.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over. The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over.

The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over. The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over.

THE GREAT EXHIBITION.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over. The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over.

The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over. The long and painful opening of the Great Exhibition, which has been so long and so painful, is now at length over.

THE GREAT EXHIBITION

The last of a successful drama has been played out by the exhibition... The Royal Commission... The exhibition has been a success...

The exhibition has been a success... The Royal Commission... The exhibition has been a success...

The exhibition has been a success... The Royal Commission... The exhibition has been a success...

The exhibition has been a success... The Royal Commission... The exhibition has been a success...

The exhibition has been a success... The Royal Commission... The exhibition has been a success...

The exhibition has been a success... The Royal Commission... The exhibition has been a success...

The exhibition has been a success... The Royal Commission... The exhibition has been a success...